

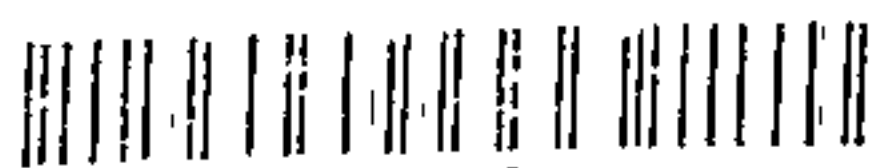
म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

निबंध

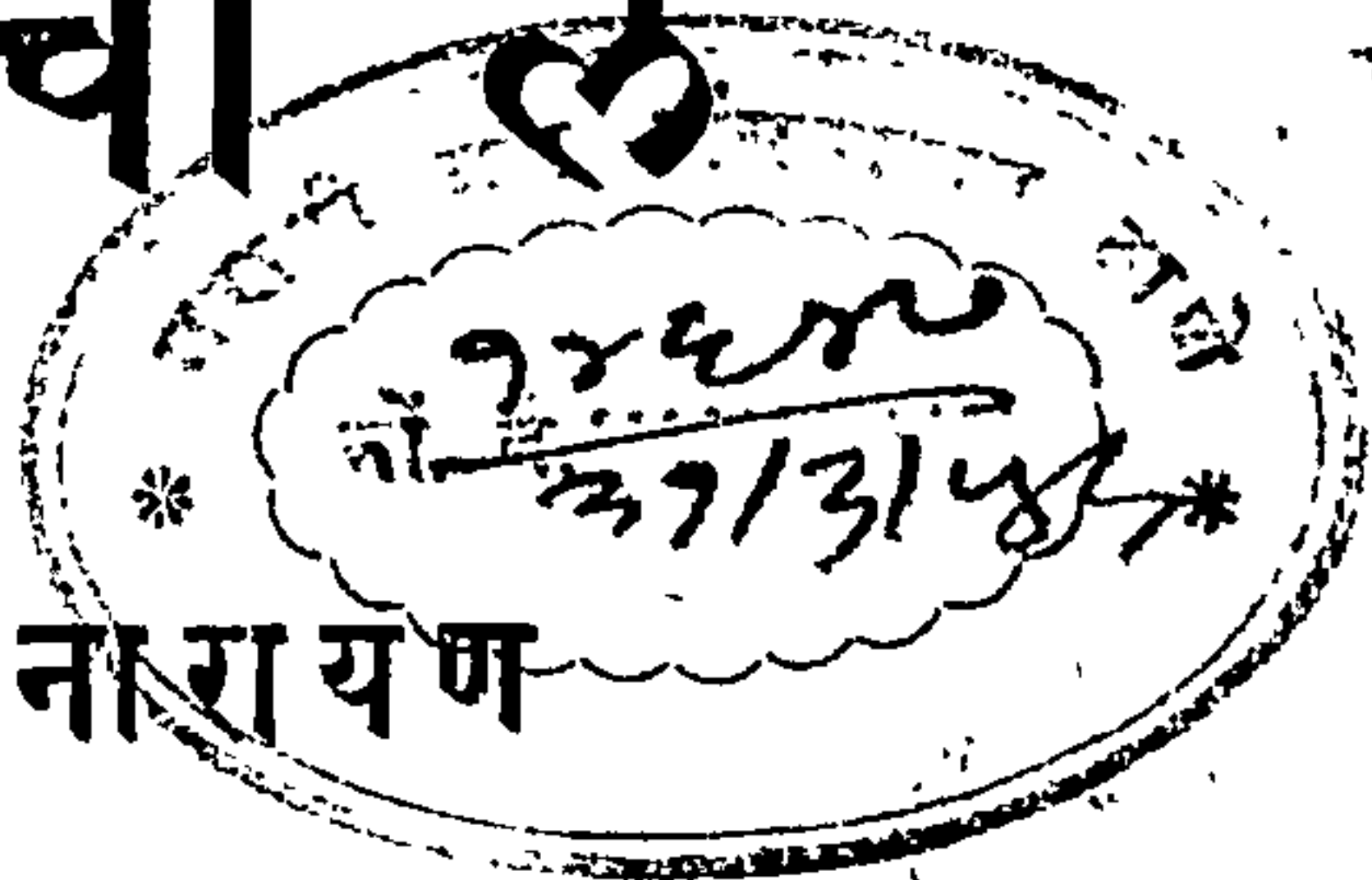
सं. क्र.

२०८

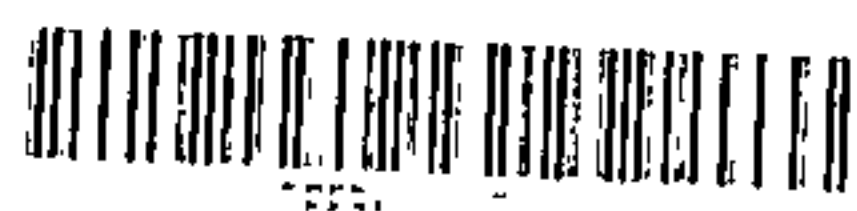
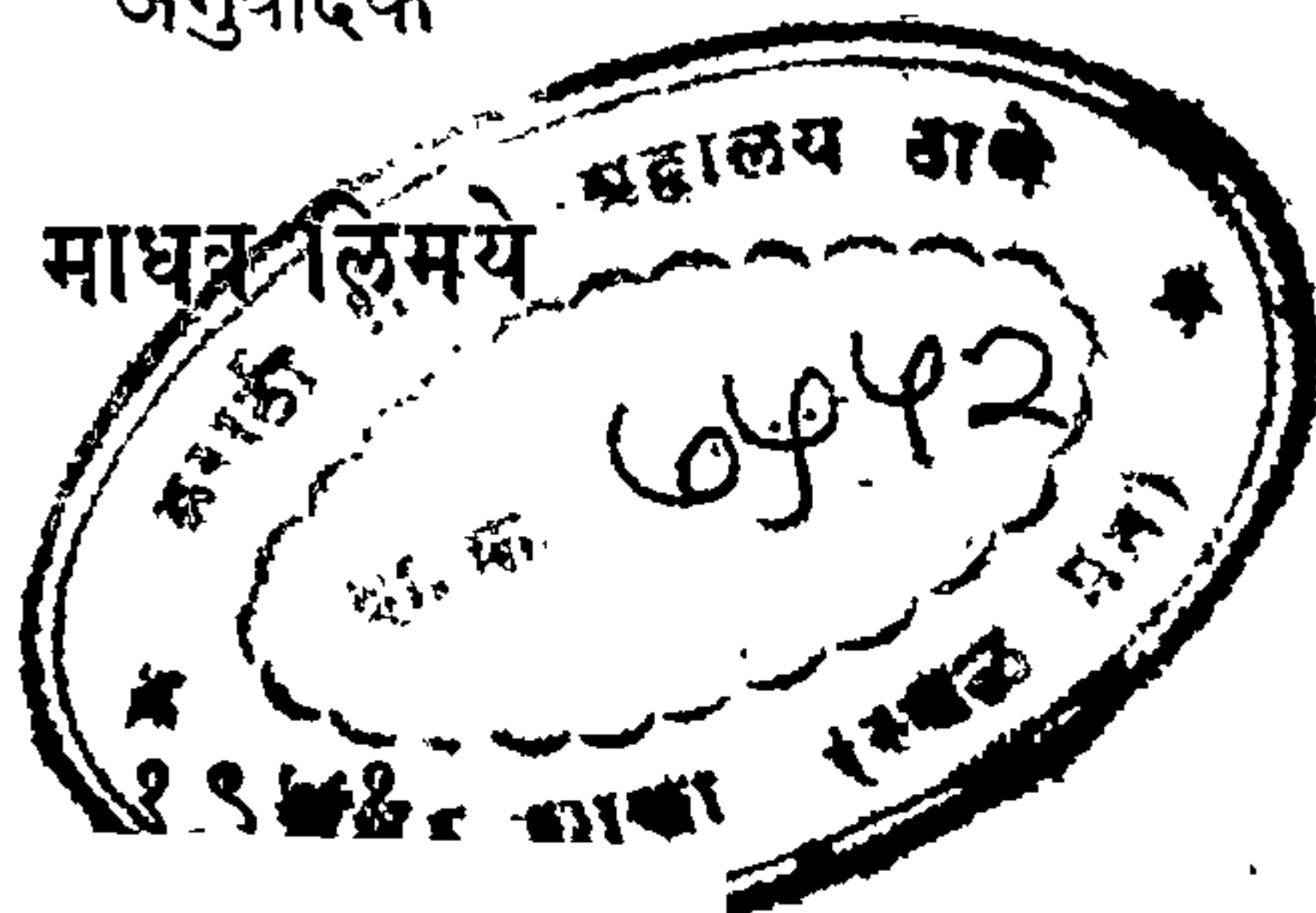
REFBK-0007552

वाटचाल

जयप्रकाश नारायण

अनुवादक

REFBK-0007552

समता प्रकाशन, नासिक.

किंमत २। रुपये

प्रकाशक :

समता प्रकाशन,

आग्रारोड, नासिक.

मुखपृष्ठावरील चित्र दीनानाथ दलाल यांचे आहे

मुद्रक :

श्री. चिं. ओक,

सर्कल प्रेस, नासिक.

कृतज्ञता

समाजवादी पक्षाचे मान्यवर नेते आचार्य नरेंद्र देव व साथी जयप्रकाश यांच्या लेखांचे व भाषणांचे संग्रह साथी यूसुफ मेहर— अल्ली यांनी संपादित केलेले आहेत. अशा प्रकारच्या पुस्तकांची मराठी वाचकांसाठी फार आवश्यकता आहे असें मला व माझ्या अनेक सहकाऱ्यांना बऱ्याच दिवसांपासून वाटत होते.

परंतु वरील दोनही पुस्तकें युद्धकाळापूर्वीचीं आहेत. त्या— नंतरच्या काळांत अनेक मौलिक घटना घडल्या असून त्यासंबंधीचे या नेत्यांचे विचार, लेख अगर भाषणद्वारा व्यक्त झालेले आहेत. त्यामुळे साथी मेहरअल्लींच्या पुस्तकाच्या अनुवादाऐवजी नवे लेख व भाषणे निवडून तीं संग्रहित करण्याचे मी ठरविलें.

निरनिराळ्या प्रसंगीं निरनिराळ्या विषयावर जयप्रकाजींनीं हिंदी जनतेचें जे मार्गदर्शन केलें व हिंदुस्तानपुढील प्रश्न सोड— विण्याचा जो अचूक मार्ग जनतेला दाखविला त्याचें दिग्दर्शन या पुस्तकांतील लेखांवरून होणार असल्यामुळे मी या पुस्तकास “ वाटचाल ” असें अन्वर्थक नांव दिलें आहे.

साथी जयप्रकाश यांचे लेख व भाषणे मी मुख्यतः सोशॅलिस्ट पक्षाचें मुखपत्र साप्ताहिक ' जनता ' मधून घेतलीं आहेत. त्याच प्रमाणे सप्ताहिक ' साधना, ' हिंदी ' जनवाणी ' वगैरे नियतवारिकां-
चाहि या कामीं मला उपयोग झाला आहे.

समाजवादी चळवळीच्या दृष्टीनें अतिशय उपयुक्त असें हें कार्य पार पाडण्याच्या कामीं मला अनेक मित्रांचें सहाय्य झालें आहे. सर्वांत प्रथम हे लेख मराठींत प्रकाशित करण्याची परवानगी दिल्याबद्दल साथी जयप्रकाश यांचा मी कृतज्ञ आहे. ' जनता ' च्या जुन्या फायली वापरुं देण्याचें सौजन्य दाखविल्याबद्दल मी तेथील सर्व कार्यकर्त्यांचा आभारी आहे. श्री. बाबासाहेब टकले वकील व आचार्य ल. वि. वेलदे यांनीं मी केलेला अनुवाद तपासून योग्य त्या सूचना केल्याबद्दल आणि हिंदी लेखांचा अनुवाद करण्याच्या कामीं मला मदत केल्याबद्दल माझे मित्र श्री. खोपकर व के. डी. जोशी यांचेहि मी मनःपूर्वक आभार मानतो. गांधीवधानंतर जय-प्रकाशजींनी दिल्ली येथें जें भाषण केलें ते विख्यात हिंदी साहित्यिक श्री. रामवृक्ष बेणीपुरी यांच्या पुस्तकावरून घेतलें आहे. साथी ना. ग. गोरे यांनीं अनेक कामें बाजूस साखून केवळ माझ्या शब्दांखातर प्रस्तावना लिहून दिली याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. मुखपृष्ठा-वरील चित्र श्री. दीनानाथ दलाल यांचें आहे. अतिशय थोड्यावेळांत त्यांनीं तें काढून दिल्याबद्दल त्यांचेहि आभार मानले पाहिजेत. बालमित्राचे संपादक श्री. भा. रा. भागवत यांनीं मुखपृष्ठाच्या सजावटीचें कामीं मला अतिशय मदत केली आहे हें कृतज्ञतापूर्वक

नमूद करतों. शेवटी हें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याच्या कामी आमच्या सर्कल प्रेसच्या सर्व कामगार बंधूंनी आपलेंपणानें जी तत्परता दाखविली त्याबद्दल मी त्यांचाहि आभारी आहे.

समता प्रकाशनातर्फे प्रसिद्ध होणारें हें पहिलेंच पुस्तक आहे. सध्याच्या परिस्थितींत पुस्तक प्रकाशित करणें साहसाचें ठरेल असा सल्ला अनेकांनी दिला असतांहि मराठी वाचक वर्गाचें सहकार्य मिळेल या भरावशावरच आम्हीं 'समता प्रकाशना'चा उपक्रम हातीं घेत आहोंत. यापुढें समता प्रकाशनातर्फे निरनिराळ्या राजकीय, सामाजिक व साहित्यविषयक विषयांवर निरनिराळ्या प्रसिद्ध लेखकांची पुस्तकें नियमितपणें प्रकाशित करण्याचा आमचा इरादा आहे. याकामी मराठी वाचकवर्ग आम्हांस सक्रीय पाठिंबा देईल अशी आशा आहे.

गोळे कॉलनी,
नासिक,
२६।१।५१. }

माधव लिमये

अनुक्रमणिका

स्वातंत्र्य सैनिकांस	...	...	...	१
समाजवादी पक्ष-कम्युनिस्ट आणि रशिया	...	...	...	२९
स्वातंत्र्याच्या मार्गातील अडचणी	...	...	...	३३
चलनवाढीवर तोडगा	...	...	...	४२
पुढारीपण घसरलें कोठें ?	...	...	...	४९
हुकूमशाहीकडे	...	...	...	५८
संयुक्त प्रांतांतील निवडणुकी	...	...	...	६६
नव्या कामगार एकजुटीचा पाया	...	...	...	७४
घटना समितीचें विसर्जन करा	...	...	...	८३
पक्ष आणि राष्ट्रसभा	...	...	...	८९
समाजवादाचें उद्दिष्ट	...	...	...	९३
कामगार चळवळीतील नवें पाऊल	...	...	...	१०६
कम्युनिझमचे सर्वांत मोठे शत्रू कम्युनिस्टच	...	...	...	११२
गांधीजी आणि समाजवाद	...	...	...	११७
फसवा युक्तिवाद	...	...	...	१२१
गांधीजींच्या खुनाला जबाबदार कोण ?	...	...	...	१४४
ध्येयाविष्कार	...	...	...	१६५
लोकशाही समाजवाद	...	...	...	१८९

१३५२७०
३९/३/५३

प्रस्तावना

आजचा युगधर्म कोणता ? असा प्रश्न उपस्थित केल्यास मी निःशंकपणाने त्याचे उत्तर असे देईन की, आजचा युगधर्म समाजवाद. १९ वे शतक ज्याप्रमाणे लोकसत्तावादाचे शतक होऊन गेले त्याचप्रमाणे हे २० वे शतक समाजसत्तावादाचे होणार आहे.

१९१७ साली रशियामध्ये केरेन्सकीचे सरकार उलथून पडल्यावर तेथे कम्युनिस्ट हुकुमशाहीच्या स्वरूपात समाजवादाचा प्रारंभ झाला. तेव्हा पासून आज तागायत समाजवादाकडेच जग झुकत चालले आहे. केरेन्सकीचे सरकार उलथून टाकल्यानंतर बोल्शेव्हिक (मूळच्या सोशल डेमोक्रॅटिक पक्षातील बहुमतवाला गट) मेन्शेव्हिक (मूळच्या सो. डे. पक्षातील अल्पमतवाला गट) व सोशल रेव्होल्यूशनरी या तीन पक्षांनी रशियांत लोकसत्ताक समाजवादाची जर उभारणी केली असती तर आज जगामध्ये समाजवादाचे निराळेच स्वरूप आपणास पाहावयास मिळाले असते. परंतु बोल्शेव्हिक पक्षाचे लेनिन, ट्रॉट्स्की व स्टालिनसारखे जे धुरीण होते त्यांना मतभेद ही चीजच असह्य असल्याकारणाने त्यांनी घटना समितीच जबरदस्तीने बरखास्त करून टाकली आणि हुकुमशाही समाजवादाची प्रस्थापना करून त्याचाच जगभर फैलाव करण्यासाठी कम्युनिस्ट पक्ष व कम्युनिस्ट इंटरनॅशनल यांची प्रस्थापना केली. रशिया व त्याच्या कक्षेतील कम्युनिस्ट देशांमध्ये भांडवलशाही व सामंत-

शाही यांची लोप होऊन उत्पादन साधनें समाजासाठी वापरण्यांत येत असली तरी तेथें लोकसत्तेमधील उदारतेचा संपूर्ण लोप झालेला दिसतो. याच्या उलट इंग्लंड सारख्या देशांत जवळ जवळ सर्व महत्वाचे उद्योगधंदे राष्ट्राच्या मालकीचे होऊन नागरिक स्वातंत्र्यानें युक्त असा समाजवाद आणण्याचे प्रयत्न सफल होत चाललेले दिसत असले तरी इंग्लंडच्या समाजवादाला चिकटलेली साम्राज्यवादाची उपाधि अद्याप सुटत नाही. तात्पर्य जगामधील एकटा अमेरिका देश वगळल्यास बाकीची सर्व प्रमुख राष्ट्रे समाजवादाच्या मार्गानेंच - स्वेच्छेनें म्हणा अथवा परिस्थितिवश होऊन म्हणा - जात आहेत. मात्र त्यांनीं अंगीकारलेला समाजवाद कोठें हुकुमशाहीमुळे तर कोठें साम्राज्य लालसेमुळे सदोष बनलेला आहे.

अशा काळी हिंदुस्थानसारख्या देशामध्ये जर लोकसत्ताक समाजवादाची प्रस्थापना होईल तर १९१७ नंतर जागतिक प्रवाहाला जसे एक निराळेंच वळण लागलें त्याचप्रमाणें पुनरपि एक निराळें वळण लागणें अजूनहि अगदी संभवनीय आहे. हिंदुस्थान स्वतःच शंभर वर्षांच्या साम्राज्यशाही गुलामीतून नुक्ताच मुक्त झालेला असल्याकारणानें साम्राज्यवादी मनोवृत्तीपासून तो अलिप्त आहे. तसेंच त्याला देशाच्या एकंदर सामाजिक घडीची फेररचना करणें आवश्यक असल्यामुळे समाजवादाच्या मार्गानें गेल्यावाचून त्याला गत्यंतर नाही. अशा काळी सत्तारूढ पक्षानें समाजवादाचा मार्ग सोडून बळेंच भांडवलदारांच्या हातीं आर्थिक सूत्रें राहूं दिलीं तर ती एक अपक्रांति ठरेल. आणि समाजवाद प्रस्थापित करण्याच्या निमित्तानेंच कां होईना आपलीच हुकुमशाही स्थापून लोकसत्ताक स्वातंत्र्याचा त्यानें लोप केला तर तीहि अपक्रांतीच ठरेल. तेव्हां समाजवाद व लोकसत्ता या दोहोंचाहि लाभ जनतेला घडवून देऊन जो निर्दोष लोककल्याणाचें सर्वांगीण समाजवादी युग येथें सुरू करील असा पक्ष हिंदुस्थानांत निर्माण करावयास हवा आहे. असा पक्ष निर्माण कर-

प्याचा प्रयत्न आज आपल्या देशांत जे हजारो लहानथोर कार्यकर्ते करीत आहेत त्यांत साथी जयप्रकाशांचें स्थान अनन्य सामान्य होय.

त्यांच्याच लेखांचा संग्रह या पुस्तकांत केलेला आढळेल. साथी जयप्रकाशांचे हे लेख १९४६ ते १९५० पर्यंतच्या कालखंडांतील आहेत. हा कालखंड म्हणजे हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील अत्यंत घडामोडीचा कालखंड होय. देशाची फाळणी झाली, स्वराज्य मिळालें, पंजाबांत व बंगालांत रक्ताच्या नद्या वाहिल्या, घटना तयार झाली, सोशॅलिस्ट पार्टी काँग्रेस मधून वेगळी झाली व वाढली, कम्युनिस्टांनी सशस्त्र बंडाचा मार्ग पुरस्कारला व तो फसला, मांडवलदार शिरजोर बनले व देशांतील शेतकऱ्यावर उपाशी राहण्याची वेळ आली या सर्व गोष्टी याच काळांतल्या. अशा प्रसंगपूर्ण काळासंबंधी बोलण्याचा विशेष अधिकार जयप्रकाशांना प्राप्ती झालेला आहे.

कारण जयप्रकाश हे हिंदुस्थानांतील लोकसत्ताक समाजवादाचें प्रतीक बनलेले आहेत. हिंदुस्थानांत समाजवादी विचारसरणीचा प्रसार शेकडो लोकांनी केलेला आहे व शेकडो लोक करीत आहेत. पण आपल्या देशांतील या विचारसरणीचा प्रवक्ता कोण? या प्रश्नाचें उत्तर “ जयप्रकाश ” असेच कोणीहि देईल. ते लिहतात क्वचित्. त्यांचा सर्व प्रचार बहुतकरून अखंड चाललेल्या दौऱ्यांतूनच होत असतो. जनतेमध्ये त्यांच्या इतका समाजवादाचा प्रचार कोणी केला असेल असें मला वाटत नाही. त्यामुळे ते क्वचित् जेव्हां लिहतात तेव्हां त्या लेखनाला विशेष वजन प्राप्त होतें. त्यांचे लिहणें साधे, सरळ आहे. त्यांत पांडित्याची छटा देखील दिसणार नाही. पण ज्ञात्या वाचकाला हें कळून येईल की, त्यांत मार्क्सवादाचें ज्ञान जसे भरलेलें आहे, त्याचप्रमाणें स्वतंत्र बुद्धीचा कसहि उतरलेला आहे. कांहीं लोक सद्बुद्धीने विचारतात की, तुम्ही काँग्रेसशी एकजूट कां करीत नाही? निदान कम्युनिस्टासारखे “ डावे गट ” जे आहेत त्यांच्याशी तरी

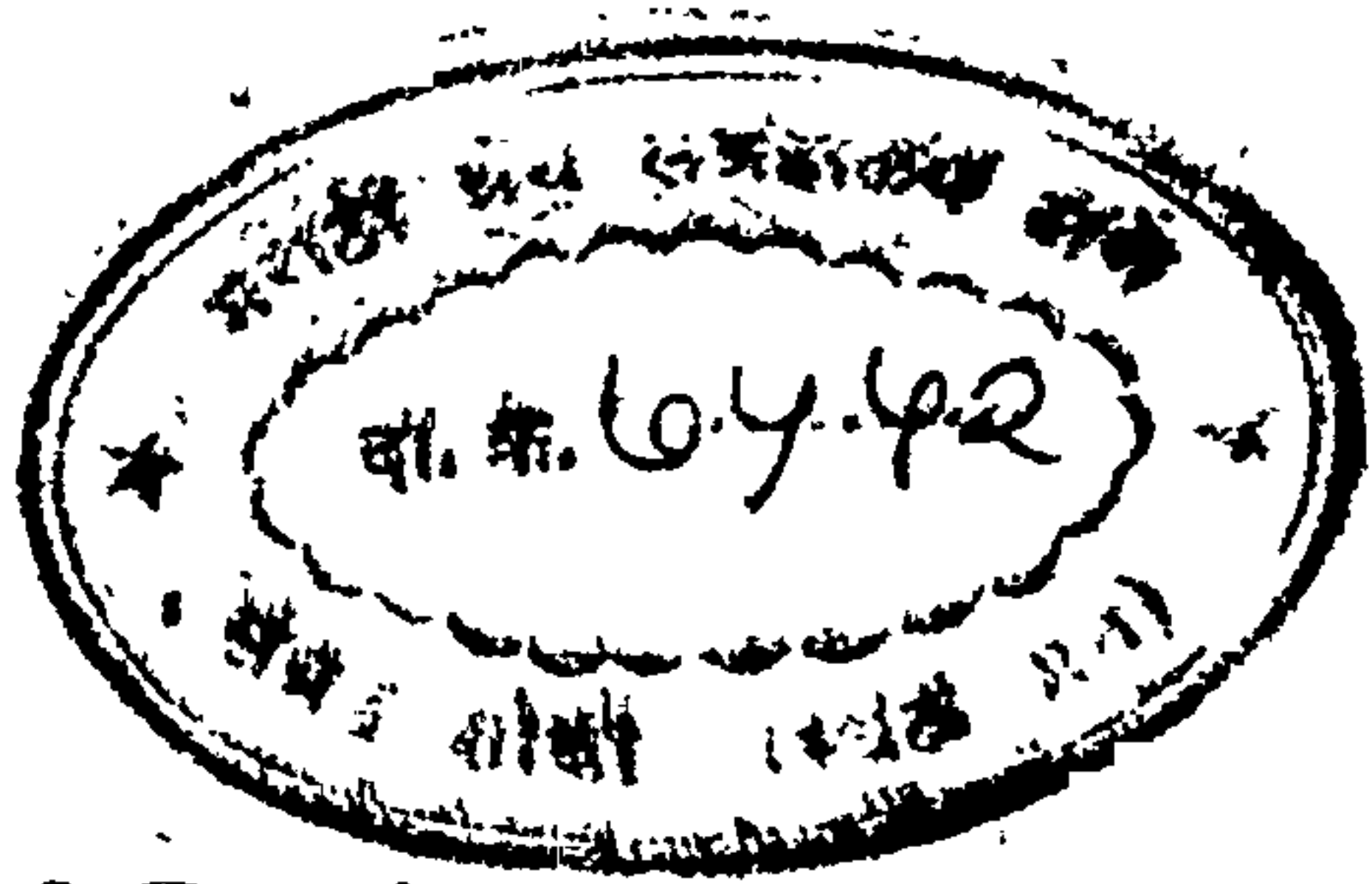
तुम्ही जमवून का घेत नाही ! जयप्रकाशांचे लेख वाचून पाहिल्यास आमच्या या सन्मित्रांचें शंका निरसन होईल असें वाटतें.

साथी माधव लिमये यांनी जयप्रकाशांच्या लेखांचें भाषांतर करतांना मुळांतला प्रसाद व ऋजुता उत्तम प्रकारें कायम राखली आहेत. आज जनतेमध्ये समाजवादाविषयीची जिज्ञासा बऱ्याच प्रमाणांत वाढलेली आहे. अशा वेळीं सोशॅलिस्ट पार्टीच्या गेल्या पांच वर्षांतील भूमिकेची अधिकृत रित्या मांडणी करणारें हें लिखाण मराठी वाचकांना उपलब्ध करून दिल्या-बद्दल मराठी वाचक साथी माधवराव लिमयेांचें ऋण मान्य करतील असें मला वाटतें.

प्रजासत्ताक दिन
२६।१।५१
पुणे

}

नारायण गणेश गोरे

स्वातंत्र्य सैनिकांस—

दोस्तहो,

मी सुटून आल्याबरोबर “ जनता ” साप्ताहिकांतून आपल्याला अभिवादन केलें होतें आणि त्याचवेळीं असेंहि जाहीर केलें होतें कीं, थोड्याच दिवसांत सद्यःपरिस्थितीवरील माझीं मते व सध्याचें आपलें कर्तव्य याविषयीं मी उहापोह करीन. तें आश्वासन पुरें करण्यास इतका कालावधी लागला, याबद्दल मी दिलगीर आहे. परन्तु माझ्या सहकाऱ्यांना भेटून त्यांचा सल्ला घेणें जरूर असल्यामुळे हा विलंब अपरिहार्यच होता. जरूर त्या गांठीभेटी एव्हांना मी घेतल्या असून कांहीं तरी निश्चित योजना तुमच्या पुढें ठेवणें आज शक्य झालें आहे.

गेल्या कांहीं दिवसांत ज्या ज्यावेळीं कांहीं महत्वपूर्ण घटना घडल्या, त्या त्यावेळीं त्याबाबतचीं आमचीं मते तुमच्यापुढें ठेवण्याचा प्रयत्न स्वतंत्र किंवा संयुक्त पत्रकांच्या द्वारा मी आणि माझ्या सहकाऱ्यांनीं केला आहे. गेल्या अ. भा. कां. क. च्या वेळीं आम्ही जी भूमिका घेतली ती तुम्हांला समजली आहेच. चालू परिस्थिति, आपल्यापुढील कार्य आणि तें पार पाडण्यासाठीं आपण कोणता

मार्ग अवलंबावा याबातचीं माझीं मते पद्धतशीरपणानें आणि विस्तारानें मांडण्याचा प्रयत्न मी या ठिकाणीं करणार आहे.

सध्याची परिस्थिति संक्रमणावस्थेची असून अत्यंत झपाट्याने तींत बदल घडून येत आहे. ब्रिटिशांनीं पुरस्कृत केलेल्या घटना समितींत प्रवेश करण्याचा निर्णय अ. भा. काँ. ने घेतला आहे. थोड्याच दिवसांत ब्रिटिश व्हाईसरॉयच्या हुकमतीखाली तात्पुरतें सरकार काम पाहूं लागेल. केव्हांहि जरी या सरकारचा कारभार सुखं झाला तरी व्हाईसरॉय, ब्रिटिश सैन्य आणि इतर ब्रिटिश अधिकारी जोपर्यंत हिंदुस्तान सोडून जात नाहींत, तोपर्यंत स्वतंत्र देशांतील स्वतंत्र सरकारचा दर्जा त्याला कधीच प्राप्त होवूं शकणार नाहीं. या सरकारला स्वतंत्र सरकार म्हणून काम करूं वा जशी मागणी करणें अगदीच निरर्थक आहे. स्वतःच्या लहरीनुसार सत्तादान करण्याचा अधिकार ज्यांच्याजवळ आहे, त्यांच्याजवळ ती सत्ता वाटेल तेव्हां काढून घेण्याचा अधिकारहि आहेच. म्हणून तात्पुरतें सरकार हें “वस्तुतः” स्वतंत्र भारताचेंच सरकार आहे, अशा घोषणांनीं आपण फसून जाता कामा नये.

मग प्रश्न असा उपास्थित होतो कीं, तथाकथित घटना-समिति आपल्याला स्वातंत्र्य प्राप्त करून देऊ शकेल कां ? म्हणजेच ती घटनासमिति स्वतंत्र, लोकशाही हिंदुस्थानची घोषणा करून त्याची अंमलबजावणी करूं शकेल कां ? उदाहरणार्थ मध्यवर्ति सरकारची नेमणूक करून व्हाईसरॉयला सर्व सत्ता त्या सरकारच्या हातीं सोपवून हिंदुस्थान सोडण्यास ती भाग पाडूं शकेल कां ?

आणि त्या मध्यवर्ति सरकारच्या हातीं सर्व लष्करी आणि नागरा ब्रिटिश अधिकाऱ्यांची त्यांच्या मायदेशीं खानगी करण्याइतकी सत्ता असूं शकेल काय ? ब्रिटिश अर्थसत्तेचा जो गळफास आपल्या देशाभोंवती आवळला जात आहे, तो त्या सरकारला सोडवितां येईल कां ? ही घटनासमिति स्वतःचें विसर्जन करून, ब्रिटिश अधिकारी हिंदुस्थान सोडून गेल्यानंतर कोठल्याहि तऱ्हेचीं बंधनें नसलेल्या अशा प्रौढ मतदान पद्धतीनें हिंदी जनतेनें निवडलेली नवी घटना परिषद बोलावण्याचे अधिकार खरोखरीच्या स्वतंत्र अशा तात्पुरत्या सरकारला देवूं शकेल काय ? हिंदी स्वातंत्र्य आणि लोकशाही यासाठीं या सर्व गोष्टींची अत्यंत आवश्यकता आहे. त्या पार पाडण्याचें सामर्थ्य नियोजित घटनासमितिपार्शीं आहे कां ? सध्याची परिस्थिति आणि परस्परांचें बलाबल लक्षांत घेतां आगामी घटनासमितीला या दिशेनें पाऊल टाकतां येईल, किंवा त्यापैकीं एकादें तरी उद्दिष्ट साध्य करतां येईल असें मानणें अत्यंत चूक ठरेल. परन्तु अशा तऱ्हेचा प्रयत्न या घटनासमितिकडून केला जाईल असें क्षणभर गृहित धरलें तरी देखील ब्रिटिश अधिकारी तिच्या मार्गांत अडथळे आणल्या- शिवाय राहणार नाहींत हें निश्चित, आणि अशा परिस्थितींत आपली ध्येयें तडीस नेण्याचा प्रामाणिकपणा आणि कळकळ, घटना समिति- पार्शीं असेल तर तिला ब्रिटिशांचे आव्हान स्वीकारून तीं ध्येयें कृतींत उतरविण्यासाठीं जनशक्तीलाच आवाहन करावें लागेल. ज्या व्हाईसरॉयनें तिचें उद्घाटन केलें त्याच्यावरच ती बरखास्त करण्याचा प्रसंग येणार ! अशा तऱ्हेनें स्वातंत्र्यसाठीं एक निकराचा

झगडा सुरू होऊन त्याची परिणति स्वतंत्र, लोकशाही आणि संयुक्त अशा लोकसत्ताक हिंदुस्थानची स्थापना होण्यांत आणि हिंदी जनतेनें निवडून दिलेली खरीखुरी घटनासमिति अस्तित्वांत येण्यांत झाली पाहिजे.

तथापि ही घटनासमिति असा काही मार्ग अवलंबील असें वाटत नाही. राष्ट्रपति नेहरू ज्याला परिस्थितीचें दडपण असें म्हणतात, म्हणजे सध्याच्या घटनासमितीच्या सार्वभौमत्वाच्या मर्यादा, तिच्यातील उणीवा, घटनासमितीच्या सभासदांत उसळलेली ब्रिटिशांच्या हस्तकांची आणि स्वातंत्र्य व लोकशाही यांच्या हितशत्रूंची भाऊगदी, ब्रिटिश सैन्य आणि व्हाइसरॉय यांचें अस्तित्व या आणि अशा इतर सर्व गोष्टी जमेस धरून व्यवहार्य मार्ग म्हणून तडजोडीचाच अवलंब केला जाणार अशी माझी खात्री आहे. निराळ्या शब्दांत सांगायचे तर, ही घटनासमिति तडजोडीच्या पाठीमागे लागून स्वातंत्र्य, लोकशाही आणि राष्ट्रीय ऐक्य हें सारेंच गमावून बसणार, आणि मग भ्रमनिरस झाल्यावर आज ज्या मार्गापासून आपण दूर जात आहोंत त्याच मार्गावर पुन्हां यावे लागणार ! हा मार्ग म्हणजे क्रांतीचा, लढ्याचा आणि प्रतिकाराचा मार्ग होय. स्वातंत्र्याचा हा मार्ग अवघड असला तरी तो खात्रीचा निश्चित आहे.

यावरून आपल्या हें लक्षांत येईल की, कोठल्याहि परिस्थितीत, म्हणजे घटनासमिति यशस्वी झाली अथवा तिनें लढा दिला आणि त्यांत तिला अपयश आलें तरी, स्वातंत्र्यासाठीं द्यावा लागणारा लढा टळत नाही. ज्याला आपल्या देशांतील परिस्थितीची यथार्थ कल्पना

आहे, तो हेंच अनुमान काढील. आजहि ब्रिटिश साम्राज्यशाही 'परिस्थितीच्या दडपणाचा' बागुलबुवा आपणासमोर उभा करूं शकते. जोंपर्यंत क्रांतिकारी चळवळीच्या योगानें आपण हें दडपण नष्ट करूं शकत नाहीं, तोंपर्यंत आपलें स्वातंत्र्य नाममात्रच राहणार. तेव्हां वादविवाद, सवलती आणि मुत्सद्देगिरी यांच्या जोरावर सध्याच्या परिस्थितींत पालट घडवून आणता येईल अशी अपेक्षाहि कोणी करूं नये.

म्हणून आपण शेवटीं या निर्णयावर येऊन पोहोंचतो कीं, ब्रिटिशांचा घटना विषयक मसूदा स्वीकारल्यानें आपला स्वातंत्र्य संग्राम संपत नाहीं. तो लढा चालूच राहणार. उलट त्याचें स्वरूप अधिक व्यापक आणि तीव्र होत जाणार. व या राजकीय विमोचनाच्या लढयाशींच राष्ट्रीय ऐक्य व आर्थिक विमोचनाचे लढेहि एकरूप होतील.

सर्वंकष लढा

ब्रिटिशांची योजना स्वीकारल्यामुळें राष्ट्रीय ऐक्याला खिंडार पाडूं पडाणाऱ्या शक्ति मोकाट सुटतील. ब्रिटिशांनीं हिंदी राजकारणांत जर कोणती एकादी भरीव कामगिरी बजावली असेल तर ती म्हणजे राष्ट्रीय ऐक्य ही होय असें आज सर्वत्र मानलें जातें. आणि त्याचें तें उदात्त कार्य धुळीस मिळविण्याचा मूर्खपणा आज ते करीत आहेत याबद्दल हळहळहि व्यक्त केली जाते. पण ही विचारसरणी सर्वस्वी चुकीची आहे. हिंदी जीवनांत ऐक्य निर्माण करण्याऐवजी त्यांत फूट पाडण्याची मात्र ब्रिटिशांनी सतत पराकाष्ठा केली.

हिंदू आणि मुसलमान, सवर्ण आणि हरिजन यांच्यात भांडणें लावणें, शीखांना अल्पसंख्य जमात म्हणून उठविणें, संस्थानी मुख्य इतर हिंदुस्तानापासून अलग पाडणें, जमीनदारांना आश्रय देवून त्यांना ब्रिटिश राजसत्तेचे आधारस्तंभ बनवून ठेवणें, भांडवलदार आणि मध्यमवर्गीयांना मलिदा चारून त्यांना देशद्रोह करावयास लावणें हीं सारीं इंग्रजांच्या भेदनीतीचींच उदाहरणें आहेत. याचा अर्थ असा कीं, आपल्या शंभर वर्षांच्या राजवटींत त्यांनी एकच एक प्रयत्न केला आणि तो म्हणजे ब्रिटिश साम्राज्यशाही खिळखिळी झाली तर देशांत गोंधळ आणि फाटाफूट माजेल अशी भीति सर्वांना वाटावी. ब्रिटिशांच्या हुकमतीखालीं घडून आलेलें ऐक्य हें सर्वस्वी हुकूमशाही राजवटीखालील ऐक्य होतें. जनतेच्या अथवा राष्ट्राच्या ऐक्याचा त्यांत लवलेशहि नव्हता. तें ऐक्य देशांत काँग्रेसनें च घडवून आणलें. परन्तु आज त्यावर गंडांतर आलें आहे. त्यामुळे ब्रिटिशांनीं देवू केलेल्या सुधारणांचा स्वीकार केल्याबरोबर राष्ट्रीय ऐक्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या लढ्याला एक खास महत्व प्राप्त होणार आहे.

दुसरें असें कीं, आगामी घटनात्मक बदलांमुळे आर्थिक आणि वर्गीय प्रश्नांना तोंड फुटणें क्रमप्राप्त आहे. स्वराज्याचें स्वरूप काय असावें, किंवा “स्वराज्य कोणासाठीं” अशा सारखे सवाल हे मग नुसते चर्चेचे किंवा वादाचे विषय न राहतां त्याबाबत ताबडतोब निर्णय घ्यावे लागतील. आणि आपल्या राजकारणावर नुसता सिद्धांतिक स्वरूपाचाच नव्हे तर व्यवहार्य परिणामहि त्यामुळे घडून येईल. म्हणजेच, स्वातंत्र्याच्या लढ्याचा एक अपरिहार्य भाग जो भाकराचा

लढा तो आघाडीवर येईल आणि त्याचें महत्वहि वाढेल.

मला ही गोष्ट स्पष्टपणें सांगितली पाहिजे कीं, हे तीन स्वतंत्र लढे नसून जनतेच्या एकाच सर्वंकष लढ्याचीं तीं निरनिराळीं अंगें आहेत. निरनिराळ्या अवस्थांमध्ये त्यापैकीं एकेका अंगाला कमी अधिक महत्व प्राप्त होत असलें, तरी सध्याची घटनात्मक योजना जसजशी विकास पावत जाईल तसतशा लढ्याच्या या तिन्ही बाजू सारख्याच महत्वाच्या ठरतील.

सध्याची परिस्थिति लक्षांत घेतां जनतेचा हा सर्वंकष लढा निरनिराळ्या आघाड्यांवर लढवावा लागेल. त्या आघाड्या म्हणजे घटना समिति, तात्पुरतें सरकार, आणि कालांतरानें मध्यवर्ति आणि प्रांतिक सरकारें या होत.

आपण ज्या काँग्रेसचा एक भाग म्हणून काम करतो ती काँग्रेस बहुधा या सर्व घडामोडींत सामील होईल; आणि तसें झालें तर स्वातंत्र्य, ऐक्य व समता यासाठीं काँग्रेस जो लढा देईल तो घटनात्मक आणि सरकारी यंत्रणेच्या मार्फत दिला जाईल. सध्याच काँग्रेसचें रूपांतर निवडणुकी लढविण्याच्या सनदशीर पक्षांत होवूं लागलें आहे. आणि ही प्रक्रिया अशीच शेवटपर्यंत चालू राहिली तर, त्याचा अपरिहार्य परिणाम येवढाच होईल कीं, या त्रिविध स्वरूपाच्या लढ्यांत काँग्रेस फारसें यश मिळवूं शकणार नाही. कांहीं विशिष्ट परिस्थितींत घटनात्मक किंवा सरकारी यंत्रणेचा थोडा फार उपयोग काँग्रेसला करून घेतां येईल हें खरें; परन्तु आज ज्या परिस्थितींत आपण आहोंत ती लक्षांत घेतां जनतेचा लढा हा कायदे-

मंडळें किंवा सरकारी दफ्तरांच्या बाहेरूनच प्रामुख्याने चालवावा लागणार.

२

या लढ्याचा मार्ग कोणता? त्यासाठी दहशतवादाचा आश्रय करावा लागणार की स्वयंस्फूर्त हिंसक उठावावर आपण भिस्त ठेवणार? दरोडे घालणार की आगी लावीत सुटणार? यापैकी कशाचाहि अवलंब आपल्याला करता येणार नाही हे निश्चित. आजच्या काळांत लढ्याचा एकमेव मार्ग म्हटला म्हणजे जनतेच्या शक्तीचे अधिष्ठान मिळविणे हाच होय. हे अधिष्ठान मिळवावयाचे म्हणजे प्रथम जनतेची लढ्यासाठी मानसिक तयारी केली पाहिजे; तसेच शेतकऱ्यांचे व कामगारांचे संघ, स्वयंसेवक दल, विद्यार्थी व युवक संघटना, ग्राम-पंचायती, विणकरांच्या सहकारी संस्था आणि अशा तऱ्हेच्या अनेक संघटना उभ्या केल्या पाहिजेत; आणि जनतेत जागृति निर्माण करण्यासाठी व तिची सामुदायिक शक्ति वाढविण्यासाठी त्यांचा जास्तीतजास्त उपयोग करून घेतला पाहिजे. या सर्वांबरोबरच आपल्याला आणखीहि एक कार्य करावे लागणार आहे आणि ते म्हणजे काँग्रेस संघटना अधिक मजबूत आणि जोमदार बनवून जनतेबरोबरचा तिचा संबंध अधिक प्रभावी करणे हे होय. आपल्या लढ्याला सध्याच्या अवस्थेत जनतेचे अधिष्ठान कसे निर्माण करावयाचे त्याचे संपूर्ण दिग्दर्शन आपल्या कार्यक्रमाविषयीच्या भागात केले आहे.

याठिकाणी राष्ट्रीय ऐक्याच्या दृष्टीने “जनतेचे अधिष्ठान”

पाहिजे मुसलमानांत राजकीय जागृति करणे, आर्थिक आणि वर्गीय संघटनांची वाढ करणे, हिंदूंच्यांत सामाजिक सुधारणा घडवून आणणे, सांस्कृतिक आणि करमणुकीच्या समान साधनांना उत्तेजन देणे, मजबूत सरहद्द, आर्थिक विकासासाठी समान कार्यक्रम, समान अर्थव्यवस्था, समान भाषा, वगैरेच्या आवश्यकतेमुळे स्वभावतःच राष्ट्रीय ऐक्यासाठी झटणाऱ्या समाजांतील प्रवृत्ति शक्तिशाली बनविण्याचा यत्न करणे, हे अशा तऱ्हेचे राष्ट्रीय ऐक्य साधण्याचे मार्ग होत. निदान अशा प्रयत्नांमुळे यशाचा मोठा वाटा तरी आपल्या पदरात खास पडू शकेल. प्रत्येक स्वातंत्र्य सैनिकाने जातीय भावना किंवा अहंकार यापासून सर्वस्वी अलिप्त राहून मानवांमधील समानतेचे तत्त्व आपल्या आचरणांत आणण्याचा सतत प्रयत्न केला पाहिजे हे भी नव्याने सांगितले पाहिजे असे नाही.

राष्ट्रीय ऐक्याची जनतेतील संघटित भावना सध्याच्या घटकेला विशेषच दुर्बल झाली आहे. तिची वाढ करणे हे आपले आजचे सर्वात महत्वाचे कार्य होय. परन्तु कोणत्याही प्रकारच्या गैरसमजाला जागा राहू नये म्हणून मला सुद्धा हे स्पष्ट केले पाहिजे की, जनतेची शक्ती संघटित करण्याचे कार्य सर्व आघाडीवर एकदमच केले पाहिजे. पृथक् पृथक्पणे किंवा निरनिराळ्या उद्दिष्टांसाठी ल्याचे अलग अलग कप्पे करून हे कार्य साधता येणार नाही. राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक संघटना या एकमेकाशी निगाडत व परस्परपूरक अशा असतात आणि त्या सर्वांची मिळून विराट जनता आंदोलनांत परिणति होत जाते.

३

संघटनेचें स्वरूप

आपण हातीं घ्यावयाचा कार्यक्रम विशद करण्यापूर्वी स्वातंत्र्याचें शिपाई म्हणून आपण ज्या संघटनेमार्फत कार्य करणार, तिचें स्वरूप कसें असावें यासंबंधीचीं माझीं मते स्पष्ट करणें जरूर आहे. आणि समाधानाची गोष्ट अशी कीं, माझ्या बहुतेक सहकाऱ्यांचीं मतेहि माझ्यासारखींच आहेत. ऑगस्ट क्रांतीच्या काळांत आपण सर्वजण काँग्रेसजन म्हणून कार्य करीत होतो. आणि त्यावेळीं सर्व काँग्रेसच लढ्याच्या बाजूची असल्यामुळे तें योग्यच होतें. जे काँग्रेसजन त्यावेळीं लढ्यापासून अलिप्त राहिले किंवा ज्यांनीं लढ्याला विरोध केला त्यांनीं काँग्रेसशीं द्रोह केला. परन्तु आजची परिस्थिति वेगळी आहे. लढा सुरू करणें अथवा त्यासाठीं तयारी करणें हें आजच्या काँग्रेसचें धोरण राहिलेलें नाहीं. तडजोड आणि सदनशीर मार्ग यांचा तिनें आज अवलंब केला आहे. आणि आपण मात्र लढा व क्रांतिकारी चळवळ यांना आजहि चिकटून राहणार असल्यामुळे आपल्याला आंता काँग्रेसचें नांव वापरतां येणार नाहीं.

परन्तु आज आपण काँग्रेस मधून बाहेर पडून तिला प्रतिस्पर्धी अशी स्वतंत्र संघटना उभी केली, तर त्यामुळे आपल्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची फार मोठी हानी होईल याबद्दल माझ्या मनांत संदेह नाहीं. आपली कार्यपद्धति आणि काँग्रेसमधील आजच्या पुढाऱ्यांची कार्यपद्धति यामधील अंतर दिवसें दिवस वाढत जाणार आहे यांत

शंका नाही. परन्तु पुढरपिण म्हणजेच कांहीं संस्था नव्हे. आजच्या काँग्रेसवर इतर कोणत्याहि गटाइतकाच आपलाहि अधिकार आहे. कारण काँग्रेसला आजचें स्वरूप प्राप्त होण्यासाठी त्यांच्याइतकेच आपलेहि कष्ट आणि त्याग कारणीभूत झालेले आहेत. म्हणून दुसऱ्या कोणाइतकाच काँग्रेसच्या नांवानें बोलण्याचा आपल्यालाहि अधिकार आहे. राजकीय आणि सामाजिक शक्तींच्या संघटना जास्तीत जास्त प्रमाणांत काँग्रेसमध्ये प्रतिबिंबित झाल्या असून जनतेच्या मनावर अभूतपूर्व आणि विलक्षण अशी छाप तिने बसविली आहे. त्यामुळे सामुदायिक लढ्याचें तें एक सर्वोत्कृष्ट साधन बनलें आहे. म्हणून जोंपर्यंत क्रांति कार्यासाठी काँग्रेसचा उपयोग करून घेतां येणें शक्य आहे, तोंपर्यंत या साधनाचा त्याग करणें अत्यंत मूर्खपणाचें ठरेल. तशी शक्यता अद्यापहि आहे असा माझा विश्वास आहे. म्हणून काँग्रेसमध्ये राहूनच आपण काम केलें पाहिजे व तिची ताकद वाढविण्याचा आणि जनतेची सेवा करून तिला आपल्या मार्गावर आणण्याचा जिवापाड प्रयत्न केला पाहिजे असें माझे निश्चित मत आहे. सध्याचें काँग्रेसचें नेतृत्व तिला एकाद्या सनदशीर राजकीय पक्षाचें स्वरूप देण्याचा आपला प्रयत्न असाच चालूं ठेवील. आणि कोठलाहि विधायक कार्यक्रम न देतां जनतेची सेवा करण्यासाठी सर्वस्वी सरकारी यंत्रणेवर विसंबून राहील किंवा त्याची नोंकरशाही प्रवृत्ति वाढत जाऊन अधिकाराच्या किंवा मानाच्या जागांची खेरात करून त्या जोरावर काँग्रेस संघटनेवरील आपला ताबा तें कायम ठेवूं पाहील तर मात्र त्याला विरोध करणें

अपरिहार्य होऊन वसेल. परन्तु आपण जर जनतेत जावून तळमर्जीने जोरांत कार्य करीत राहिलों तर, काँग्रेसजनांना आपल्याकडे आकृष्ट करून काँग्रेसला सनदशीर मार्गापासून निश्चित परावृत्त करता येईल.

यावरून आपणाला खालील दोन महत्वाचे निष्कर्ष काढता येतील : १. ऑगस्ट आंदोलनासारखे आपल्याला यापुढे काँग्रेसच्या नांवावर कार्य करता येणार नाही; २. परन्तु अद्यापहि आपण काँग्रेसमध्ये राहूनच कार्य करीत राहिले पाहिजे. मग प्रश्न असा उपस्थित होतो की, स्वातंत्र्यासाठी झगडणाऱ्या सर्व सैनिकांना राजकीय आणि सिद्धांतिक मार्गदर्शन देता येईल अशा तऱ्हेने संघटितपणे कार्य करण्याचा मार्ग कोणता? आणि आपले कार्य हे यापुढे काँग्रेसपुरतेच मर्यादित राहणार नाही ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे तर या प्रश्नाला अधिकच महत्व प्राप्त होते. कामगार संघ, किमान सभा आणि काँग्रेसवाहेर असलेल्या अशा अनेक संघटनांतून आपल्याला कामे करावी लागणार आहेत. जर आपले कार्य काँग्रेसपुरतेच मर्यादित असते तर, एकादा असंघटित गट म्हणूनहि कदाचित आपण काम करू शकलो अमर्तो. परन्तु आपल्यावरील जबाबदारी व्यवस्थितपणे पार पाडावयाची असेल तर वर दाखविल्याप्रमाणे एकादे संघटित व्यासपीठ आपण उभे केले पाहिजे.

या प्रश्नावर खोलवर विचार केल्यानंतर आणि इतर सहकाऱ्यांचा सल्ला घेतल्यानंतर मी अशा निर्णयाप्रत आलो आहे की, आपल्याला ज्या तऱ्हेची संघटना हवी आहे तिचा पाया म्हणून काँग्रेस समाजवादी पक्षाचा आपल्याला आयताच उपयोग करून

घेतां येईल. माझी खात्री आहे कीं, जरूर ते फेरबदल करून काँ. स. प. ची नव्याने संघटना केली तर, आपलें उद्दिष्ट पार पाडण्यास त्याचा उत्तम उपयोग होवू शकेल. काँ. स. प. ने राजकीय कार्याच्या बाबतीत चांगलें नांव मिळविलें असून त्यानें ऑगस्ट क्रांतीच्यावेळीं अभिनंदनीय अशी कामगिरी बजावलेली आहे ही गोष्ट तर त्याचे विरोधकहि कबूल करतात. जुन्या पक्ष संघटनेत कांहीं उणिवा होत्या. परन्तु पक्षानें, समाजवादी आणि जहाल गटांच्या एकजुटीचे जे प्रयत्न करून पाहिले त्यामुळे त्यापैकी कांहीं दोष निर्माण झालेले होते. ते दोष ग्रापुढें काढून टाकणें शक्य आहे आणि तसे ते काढले जातीलहि. ऑगस्ट क्रांतीत भाग घेतलेल्या कार्यकर्त्यांशीं माझा जो संबंध आला, त्यावरून एक गोष्ट मला कळून चुकली आहे कीं, त्यांच्यापैकी कांहीजण पक्षाविषयींचे 'आपले पूर्वग्रह सोडावयास तयार नसले तरी बहुतेक कार्यकर्ते काँ. स. पक्षाकडे आशापूर्ण नजरेनें बघत असून पक्षाबद्दल त्यांच्या मनांत खूप सद्भावना वसत आहे. म्हणून वर म्हटल्याप्रमाणें मी या निर्णयाला येवून पोहोचलों आहे कीं, सर्व स्वातंत्र्य सैनिकांनीं काँ. स. पक्षांत संघटित व्हावें.

हा निर्णय घेण्याचें आणखीहि एक कारण असें आहे कीं, काँ. स. पक्षाच्या संघटनेत राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आणि समाजवाद या दोनहि ध्येयांचा समावेश झालेला आहे. स्वातंत्र्यासाठीं लढणाऱ्या ९५ टक्के सैनिकांचा कल समाजवादाकडे झुकत आहे अशी माझी खात्री आहे. समाजवादाविरहित मिळालेल्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्यानें त्यांचें समाधान होणार नसल्यानें काँ. स. पक्ष हा त्यांना जास्तच जव-

ळचा वाटू लागतो.

जहाल एकजूट

संघटनेच्या प्रश्नाशीच जहाल एकजूटीचाहि प्रश्न निगडित आहे. मला असे आढळून आले आहे की, याबाबत अनेकांच्या मनाचा गोंधळ उडून गेला आहे. जहाल एकजूटीच्या प्रश्नावर जगांत सर्वत्र मोठा काथ्याकूट होत आहे. माझे असे मत झाले आहे की, ज्या स्वरूपांत तो प्रश्न उपस्थित केला जातो, त्या स्वरूपांत तो कधीहि सुटणे शक्य नाही. जहाल एकजूट म्हणजे यच्चयावत सर्व जहाल पक्ष अगर गट यांची एकजूट असा अर्थ अभिप्रेत असेल तर ती कधीच साधता येणार नाही. जे अशा तऱ्हेच्या एकजूटीची भाषा बोलतात, त्यांनी प्रथम स्वतःला असा प्रश्न विचारला पाहिजे की, जहाल गटांत मुळांत फूट पडलीच कशी? किंवा निराळ्या शब्दांत सांगायचे तर अलग अलग असे जहाल पक्ष अस्तित्वांतच कसे आले असा प्रश्न त्यांनी स्वतःला विचारावा. माझी अशी समजूत आहे की, या प्रश्नाचा सांगोपांग विचार केला तर, असे आढळून येईल की, ज्या फुटीर आणि संकुचित वृत्तीमुळे निरनिराळे जहाल पक्ष अस्तित्वांत आले ती फुटीर वृत्तीच त्यांच्या ऐक्याच्या आड येते.

जहाल चळवळीचा सर्व जगभर जो अनुभव आलेला आहे, त्यावरूनहि हीच गोष्ट सिद्ध झालेली आहे की, निरनिराळ्या डाव्या गटांना परस्परांचे ऐक्य साधणे, इतकेच नव्हे तर विशिष्ट प्रसंगी किंवा अल्प काळपर्यंत झालेल्या एकजूटीचे अपवाद सोडल्यास एकत्र येवून काम करणे देखील शक्य झालेले नाही. इतिहासाने

दिलेल्या या धड्यापासून आपल्याला पुष्कळ बोध घेता येण्यासारखा आहे.

आपल्या देशांत आम्हांला आजवर आलेला अनुभवहि यापेक्षां निराळा नाही. दोन वेळां आम्हीं जहाल एकजुटीसाठीं अतोनात प्रयत्न करून पाहिले. परन्तु त्या दोन्ही खेपेला आमचें उद्दिष्ट तर सफल झालें नाहींच, उलट त्यांतून कटुता मात्र निर्माण झाली, आणि ती अद्यापहि नष्ट झालेली नाही. काँ. स. प. ने प्रामाणिकपणें आपले दरवाजे इतर जहाल आणि समाजवादी गटांना खुले केले. परन्तु त्यांनीं मात्र त्या संधीचा फायदा घेवून स्वतःचें वजन वाढविण्याची, आपापल्या पक्षांत नवीन 'भरती' करून घेण्याची, पक्ष "आंतून पोखरण्याची" आणि जगभर जहाल एकजुटीच्या नांवाखाली ज्या कारवाया केल्या जातात त्या सर्व करण्याची पर्वणी साधून घेतली असा अनुभव आम्हांला आलेला आहे.

त्यामुळे निदान माझा तरी या तथाकथित जहाल एकजुटीवर विश्वास राहिलेला नसून पुन्हां त्या फंदांत पडण्यास मी केव्हांहि तयार होणार नाही. त्यापेक्षां सर्व जहाल गटांनीं आपापल्या पक्षांचा अभिनिवेश आणि क्षुद्र तात्त्विक अहंकार बाजूला साखून एका विशाल संघटनेंत सामील व्हावें व जहाल राष्ट्रवाद आणि समाजवाद यावर आधारलेला एकच एक पक्ष उभा करावा हें सर्वोत्तम. आज काँ स. प. हा असा पक्ष आहे. त्यांतील चुका दाखविणें किंवा त्यावर टीकेचे प्रहार करणें फारसें कठीण नाही. परन्तु तसें न करतां समान उद्दिष्ट, समान कार्यपद्धति आणि समान विचारसरणी याकडे

लक्ष देवून सर्व जह्वाल गटांनीं आपापले तात्विक मतभेद बाजूला सारून एका विशाल पक्षाखाली संघटित होणें अधिक उपयुक्त ठरणार आहे. हिंदुस्तानांतली डाव्या गटांची समाजवादी चळवळ फोफावयाची असेल तर एकच एक महान पक्ष प्रस्थापित होणें आवश्यक आहे. अस्थिर वातावरणामध्ये निरनिराळे डावे गट तात्पुरते एकत्र आल्याने-आणि त्यांतहि पुन्हां अशी एकजूट झाल्यावरहि ते स्वतःचें स्वतंत्र अस्तित्व कसें आवश्यक आहे तें सांगत बसतील किंवा ऐकत आल्यावरहि स्वतःचा गट वाढविण्यासाठीं नवे नवे रंगरूट मिळविण्याचा आणि पक्षीय प्रचाराचा खटाटोप करतील तर, आपलें उद्दिष्ट तडीस जाण्याची आशाच नको. काँ. स. पक्षाव्यतिरिक्त हिंदुस्तानांत दुसरा कोणताहि राजकीय पक्ष हें कार्य तडीस नेवूं शकेल असें मला वाटत नाहीं. म्हणून सर्व कार्यकर्त्यांनीं काँ. स. पक्षाला स्वतःचा पक्ष मानावें अशी मी विनंती करतो. बऱ्याचशा प्रमाणांत ते तसें मानूंहि लागले आहेत. इतरांनाहि तोच मार्ग अनुसरावा अशी माझी विनंती आहे.

स्थानिक अडचणी, व्यक्तिगत संबंध, आणि पूर्वग्रह यामुळे कांहीं मित्रांना असें करणें अवघड वाटेल, परन्तु मी सर्व सैनिकांना असें आश्वासन देऊं इच्छितों कीं, या सर्व अडचणी बाजूस सारून एक सामर्थ्यशाली संघटना उभारण्याचें कामीं त्यांना सहकार्य करतां यावें म्हणून आम्ही प्रयत्नांची पराकाष्ठा करूं.

आपला आजचा कार्यक्रम

येथे संपूर्ण राजकीय कार्यक्रमाचा उहापोह करण्याचा माझा इरादा नाही. तो पुढे केव्हांतरी कदाचित, पक्षाचे धोरण विशद करतांना, करतां येईल. जीं कामे आपण तातडीने हातीं घेणें जरूर आहे, त्याचीच फक्त रूपरेषा मी या ठिकाणीं मांडणार आहे.

आपल्या भावी लढ्याचे चित्र आपण आपल्या डोळ्यांसमोर उभें करूं शकलों तर कदाचित आपल्याला आपल्या कार्यक्रमाची कल्पना अधिक चांगली येवू शकेल. माझ्या डोळ्यांसमोर जें चित्र आहे तें असें— जास्तीतजास्त प्रभावी मार्ग योजून साम्राज्यशाही उध्वस्त करावयाची हें पहिलें काम. त्या बरोबरच शहरांत आणि खेड्यांत स्वतंत्र सरकारचे घटक निर्माण करावयाचे आणि बाहेरच्या हल्ल्यापासून त्यांचे संरक्षण करावयाचे हें दुसरें काम. स्थानिक आणि प्रादेशिक घटकांचेच रूपांतर पुढे स्वतंत्र, लोकसत्ताक हिंदुस्तानांत झालें पाहिजे. सहाजिकच यासाठीं ब्रिटिश सत्तेबरोबर सर्व प्रकारचा असहकार पुकारावा लागेल. काँग्रेस मंत्र्यांनीं सरकारी यंत्रणेचा उपयोग करून दिलेल्या लढ्याचा समावेश यांत होवू शकतो. तसाच सार्वत्रिक संपाचाहि होवू शकतो. शेतकऱ्यांनीं जमीनदारांच्या जमिनींचा ताबा घेणें, संस्थानी प्रजेनें संस्थानिकांच्या जुलमाविरुद्ध चळवळ करणें इ. कार्यक्रमांचा अंतर्भाव या असहकारांत होवू शकेल. ४२ सालीं आणि त्यापूर्वीं झालेल्या सर्व लढ्यांपेक्षां आगामी लढ्याचे वैशिष्ट्य माझ्यामते हें राहिल कीं, यावेळीं जबाबदार अशी स्थानिक आणि प्रादेशिक हुकूमत निर्माण होवून पुढील सर्व जबाबदाऱ्या

तीच आपल्या हिंमतीवर पार पाडू लागेल. या कल्पनेचें आणखी स्पष्टीकरण करून सांगता येईल, परन्तु तिचें स्थूल स्वरूप ध्यानांत येण्याचें दृष्टीनें वरील विवेचन पुरेसें आहे असें मला वाटतें.

हें चित्र नजरेसमोर ठेवून मी आपल्या आजच्या कार्यक्रमाची दिशा दाखविण्याचा यत्न करणार आहे.

आपण वर पाहिलेंच आहे कीं, स्वातंत्र्य संग्रामाची तयारी करणें हें आपल्यापुढील तातडीचें उद्दिष्ट आहे. या तयारीसाठीं निर-
निराळ्या प्रकारचीं कामें हातीं घ्यावीं लागतील. अर्थातच त्यापैकीं काहींची चर्चा मला याठिकाणीं करतां येणार नाही.

कार्यकर्ता

परंतु प्रत्यक्ष कार्याची चर्चा करण्यापूर्वी कार्यकर्त्यासंबंधीं मला दोन शब्द सांगितले पाहिजेत. आजचें आपलें सर्वांत महत्वाचें कार्य कोणतें असा प्रश्न जर मला कोणीं विचारला तर, कार्यकर्ते निवडणें आणि त्यांना तयार करणें हें होय असेंच मी म्हणेन. आपल्या दळ्याची प्रचारात्मक अवस्था कधींच मार्गे पडली आहे. आज आपण प्रत्यक्ष क्रांतीच्या अवस्थेंतून जात असून सत्ता हातीं घेण्याचें कार्य यावेळीं आपणांस करावयाचें आहे. युद्धापूर्वीपेक्षां अगदीं निराळ्या तऱ्हेचे काँग्रेसजन आणि पक्ष सभासद आज आपल्याला हवे आहेत. आजच्या क्रांतिकारकाला नुसतें प्रचारकार्य करतां येवून भागणार नाही, तर प्रामुख्याने संघटनेच्या कामांतहि तो वाकबगार असला पाहिजे, विधायक आणि इतर सर्व प्रकारचें कार्यहि त्याला अवगत असलें पाहिजे; क्रांतिकारी संघटना आणि जेथें तो काम

करीत असेल तेथील जनता यांच्यामधील दुवा जोडण्याचें काम त्यानें प्रभावीपणें केलें पाहिजे. आपली क्रांतिकारी भावना तो जनतेपर्यंत पोहोचवील इतकेंच नव्हे तर, क्रांतीमध्ये त्या जनतेचें नेमकें स्थान आणि जबाबदारी कोणती तेंहि तो पटवून देईल. कार्यकर्ता हा प्रामाणिक, निर्भय, शिस्तबद्ध आणि मेहनती हवा. प्रत्येक कार्यकर्ता सर्व प्रकारचीं कामें बजावूं शकणार नाहीं. म्हणून सर्वसामान्य शिक्षणाबरोबरच कार्यकर्त्यांची आवड आणि लायकी लक्षांत घेवून निवडक कार्यकर्त्यांना कामगार संघटन, खेड्यांतील कार्य, छपाई आणि प्रचार वगैरे निरनिराळ्या कामासाठीं खास शिक्षण दिलें पाहिजे.

आपला देश अतिशय विस्तीर्ण असल्यामुळे कित्येक वेळीं मध्यवर्ती केंद्रांना निरनिराळ्या क्षेत्रांत काम करीत असलेल्या कार्यकर्त्यांना सूचना पाठविणें कदाचित शक्य होणार नाहीं. म्हणून ऐनवेळीं कशा तऱ्हेनें वागावयाचें त्याचें शिक्षण स्थानिक पुढाऱ्यांना देणें जरूर आहे.

हें शिक्षण प्रत्यक्ष कार्य आणि अभ्यासक्रम व चर्चा या दोहोंच्या माफक दिलें पाहिजे. शिक्षणासाठीं तात्पुरती किंवा कायम स्वरूपाचीं शिक्षण शिबिरे ठिकठिकाणीं उघडलीं पाहिजेत. यासाठीं शिक्षक आणि वाढमय यांची जरूरी आहे.

यानंतर आपण प्रत्यक्ष कार्यक्रमाकडे वळूं या. चर्चेच्या सोयीसाठीं याठिकाणीं ज्याचा उद्दापोह करता येणें शक्य आहे अशा कामाचें मी दोन भाग पाडणार आहे. एक सर्वसाधारण आणि

दुसरें खास प्राविण्य मिळविल्लें विशिष्ट काम. दुसऱ्या प्रकारांत मी कामगार संघटना, किसान सभा, विद्यार्थी आणि स्वयंसेवक संघटना, विणकर, उसाचे मळेवाले वगैरे सारख्या उत्पादक वर्गाच्या सहकारी संघटना, सहकारी शेती वगैरे प्रकारच्या कामाचा समावेश करतों. अशा प्रकारच्या खास शिक्षणाची जरूर असलेल्या कामाचा आपल्याला थोडाबहुत अनुभव आहेच. परंतु तें काम आपल्याला यापेक्षा अधिक पद्धतशीरपणें करावें लागणार असून त्याचें क्षेत्रहि वाढवावें लागेल. हें कार्य करीत असतांना कार्यकर्त्यांनी त्यांच्या ज्ञानाचा आणि शिक्षणाचा उपयोग केला पाहिजे. आणि मुख्य म्हणजे आपलें क्रांतिकारी उद्दिष्ट आणि सामाजिक तत्वप्रणाली यांचा ठसा त्या सर्व कार्यावर उमटला पाहिजे.

आपल्या कार्याला ताबडतोबीच्या आर्थिक मागण्यांसाठीं केलेल्या विस्कळित अशा अलग अलग चळवळीचें किंवा नुसत्या निदर्शनाचें स्वरूप प्राप्त होणार नाहीं अशी दक्षता घ्यावयास हवी. सहकारी किंवा किसान, कामगार चळवळीचें सारें लक्ष केवळ आर्थिक प्रभावर केंद्रीभूत होण्याचा फार संभव असतो. तो धोका आपण टाळला पाहिजे. त्यानंतर आपण स्वयंसेवक आणि विद्यार्थी संघटनांकडे वळूं. स्वयंसेवक संघटनांनीं आपलें कार्य, कवायत, शारीरिक शिक्षण सभा-संमेलनाची किंवा निदर्शनांची व्यवस्था ठेवणें इतक्यापुरतेंच मर्यादित ठेवून चालणार नाहीं तर, स्वयंसेवक संघटनेंतील प्रत्येक सैनिकास आपल्या जमातीची सेवा कशी करावयची याचें थोडेफार-तरी ज्ञान असलें पाहिजे. आणि निदान अधिकाऱ्यांना तरी त्यांच्या

हाताखालील सैनिक आगामी क्रांतीत कोणती कामगिरी बजावू शकतील आणि त्यांना नेमके कोणते काम देता येईल याची बरोबर अटकळ असली पाहिजे. विद्यार्थी काँग्रेसला आज प्राधान्येकरून प्रचाराचेच स्वरूप प्राप्त झाले आहे. परंतु तेवढ्याने काम भागणार नाही. विद्यार्थी काँग्रेसने खुद्द विद्यार्थ्यांत आणि ते ज्या भागांतून येतात त्या भागांत विधायक कार्य सुरू केले पाहिजे. उदाहरणार्थ, शैक्षणिक कार्य:— गरीब मुलांना शिकविणे, प्रौढ साक्षरता, हिंदुस्तानी प्रचार; सांस्कृतिक कार्य: चर्चा, वादविवाद, नाट्य मंडळे, कला प्रदर्शन, आरोग्य मोहीम, पहणी, कामगार संघटन आणि तत्सम कार्यास मदत करणे, सफरी, सुट्टीत खेड्यांत जावून कार्य करणे वगैरे.

कामगार संघटना

या देशांतील ट्रेड यूनियन काँग्रेस राजकीय दृष्ट्या मागासलेली आहे. युद्धकाळांत अ. भा. ट्रे. यू. काँ. हिंदी कामगारवर्गाचे राजकीय दृष्ट्या मार्गदर्शन करू शकली नाही. त्यावेळीं तर या मागासलेपणाची चांगलीच प्रचीति आली. संबंध देशांत क्रांतीची लाट उसळली असतांना आणि बहुसंख्य कामगार त्या क्रांतीत सामील झालेले असतांना देखील अ. भा. ट्रे. यू. काँ. निष्क्रीय राहिली. क्रांतीला पाठिंबा द्यावयाचा की, साम्राज्यशाहीची बाजू उचलून धरावयाची याबाबत ती मूग गिळून बसली. कम्युनिस्टांनी हिंदुस्तानांत घेतलेली देशद्रोही भूमिकाच प्रामुख्याने याच्या मुळाशी होती. ट्रे. यू. काँग्रेसचा हा पांगळेपणा दूर करून कामगार चळवळ

क्रांतिकारी चळवळीशीं निगडित केली पाहिजे. आणि कामगारांना आपला त्यामधील वाटा उचलण्याची संधी प्राप्त करून दिली पाहिजे.

शेतकरी चळवळीत देखील कम्युनिस्टांच्या धोरणामुळेच फूट पडली आहे. ज्या ज्या ठिकाणची चळवळ राष्ट्रीय लढ्याशीं एकरूप झाली असेल तेथील चळवळीचें एकत्रीकरण करून इतरत्र तिची नव्याने उभारणी केली पाहिजे.

उत्पादक वर्गाकडून चालविल्या जाणाऱ्या सहकारी संस्था, त्याचप्रमाणे सहकारी शेती ही दोन नवीन प्रकारचीं कामे हातीं घेतलीं पाहिजेत. काहीं तुरळक ठिकाणीं या दिशेने प्रयत्न सुरू झाले असले तरी सर्वसाधारणपणे हे कार्य अद्याप आपल्याला नवेंच आहे. जेथे जेथे हे कार्य करण्यासारखी परिस्थिति आणि योग्य कार्यकर्त्यांचा गट असेल तेथे असे प्रयत्न सुरू केले पाहिजेत. मागील भागांत मी हे सांगितलेच आहे की, राष्ट्रीय ऐक्यासाठीं सामर्थ्य संपादन करणे हा आपल्या कार्यक्रमांतील सर्वांत महत्वाचा भाग आहे. त्याचा पुनरुच्चार करून मी त्याबाबत वर जे विवेचन केले आहे त्याकडे तुमचे लक्ष वेधू इच्छितों.

खास प्रकारच्या कामाची मी दिलेली यादी अर्थातच संपूर्ण नाही. वर मी फक्त काहीं बाबींचा उल्लेख केला आहे. त्या व्यक्ति-रिक्त आणखीहि कामे आहेत. उदाहरणच द्यावयाचें झाले तर स्त्रियांच्यांत करावयाऱ्या कार्याकडे बोट दाखवितां येईल. त्यासंबंधीचें अधिक स्पष्टीकरण योग्य प्रसंगीं माझ्यापेक्षां लायक अशी व्यक्ति करील. त्याखेरीज गांधीजींनीं सांगितलेला विधायक कार्यक्रम आहेच.

त्यापैकी अस्पृश्यता निवारण, दाखवंदी, ग्रामआरोग्य, मूलोद्योग वगैरे ज्या गोष्टी आपल्याला करता येण्यासारख्या असतील त्यांचाहि समावेश आपण आपल्या कार्यक्रमांत केला पाहिजे. थोडक्यांत म्हणजे जनतेची सेवा करून तिला संघटित करण्याच्या आणि लढाऊ शक्ति वाढविण्याच्या साधनांची किंवा कार्यक्रमाची कमतरता नसून हें सर्व कार्य करणाऱ्या आणि तें व्ययस्थिपणें करणाऱ्या कार्यकर्त्यांचीच काय ती वाण आहे.

सर्वसाधारण काम

आतां आपण 'सर्वसाधारण' स्वरूपाच्या कामाचा विचार करूं. या प्रकारच्या कामांत मी सर्वांत महत्त्व काँग्रेस कार्याला म्हणजे काँ. कमिटी स्थापून त्या मजबूत आणि लोकप्रिय करण्याच्या कामाला देतो. जनतेवर आजच्या इतका काँग्रेसचा प्रभाव पूर्वी कधीच नव्हता. परंतु सर्वसामान्यपणें बोलावयाचें तर काँग्रेस संघटना विस्कळित झाली असून सनदशीर कार्यक्रमामुळे तिच्यांत लांचलुचपत फार बोकाळूं लागली आहे. काँ. कमेटीचा कार्यक्षम बनविणें व त्यांच्याकडून जनसेवा बजावून घेण्याचा यत्न करणें ही कामे आपण तातडिनें हातीं घेतलीं पाहिजेत. त्याचप्रमाणें काँग्रेसमध्ये कोणत्याहि प्रकारची भ्रष्टता माजणार नाही याची देखील आपण काळजी घेतली पाहिजे.

“ काँग्रेस कमेटीचा कार्यक्षम करा ” ही घोषणा वारंवार केली जाते. म्हणून त्यामागची माझी भूमिका मी जरा स्पष्ट करतो. अ. भा. काँ. क. आणि प्रांतिक काँग्रेस कमेटीचा यांच्याकडून योग्य

मार्गदर्शन मिळत गेलें तरच; काँग्रेस कमेट्या कार्यक्षम होवूं शकतील हें उघड आहे. प्रांतिक आणि अ.भा.काँ. कमेटींनी स्थानिक कमेट्यांना वेळोवेळीं आदेश दिले पाहिजेत आणि ठराविक वेळांत पार पाडण्यासाठीं कांहीं कामें नेमून दिलीं पाहिजेत. उदाहरणार्थ विशिष्ट पहाणी करणें, अस्पृश्यता निवारण किंवा जातीय ऐक्य या कार्यासाठीं मोहीम काढणें वगैरे कामें प्राथमिक काँग्रेस कमेट्यांकडून करवून घेता येतील. वरिष्ठ कमेट्यांनी नियमितपणें निवणाय्या पत्रकांच्या द्वारा कार्यकर्त्यांच्या मार्गदर्शनार्थ निरनिराळ्या विषयांवर टिपणें सादर केलीं पाहिजेत. त्याचप्रमाणें अन्य स्वरूपाचें वाङ्मय प्रसिद्ध करून त्यांना त्यांच्या दैनंदिन कार्यांत मदत केली पाहिजे. त्यायोगें त्यांच्या अडचणी दूर करण्याची खटपट करतां येईल. या कमेट्यांनी संशोधन कार्य हातीं घ्यावें; तसेंच राजकीय योजना आखाव्यांत. वर दिलेला किंवा मी खाली देत असलेला कार्यक्रम सर्व काँग्रेसलाच हातीं कां घेतां येवूं नये तें मला समजत नाहीं. तथापि वरिष्ठ कमेट्या कधीं काळीं तरी हें कार्य हातीं घेतील कीं नाहीं याची मला शंकाच आहे. तोंपर्यंत ज्याठिकाणी काँग्रेस कमेट्या मार्फत कार्य करणें आपल्याला शक्य असेल तेथें आपण वर दिलेला सर्वच्या सर्व कार्यक्रम त्यांच्या मार्फत पुढें रेटण्याची धडपड केली पाहिजे. परंतु ज्याठिकाणी तें शक्य होणार नाहीं तेथें पक्ष शाखेच्या मार्फत हा कार्यक्रम आमलांत आणला पाहिजे, आणि असें करतांना पक्ष शाखांनी इतर सर्व सच्चा कार्यकर्त्यांचें सहकार्य मिळाविण्याचा यत्न करावा.

सर्वसाधारण कामाच्या इतर प्रकारांकडे वळण्यापूर्वी सर्वसाधारण काम म्हणजे काय त्याचा खुलासा केला पाहिजे. वर आपण पाहिलेच आहे की, ज्याच्यासाठी खास प्राविण्य मिळविण्याची जरूर आहे असे काम हे आपल्या समाजातील निरनिराळ्या गटांपुरतें किंवा वर्गांपुरतें मर्यादित असतें. परंतु ज्यावेळी आपण एकाद्या क्षेत्रांतील (उदा. शहर किंवा खेडे किंवा शहरांतील एकादी पेठ,) सर्वच्या सर्व नागरिकांसाठी कांहीं काम करण्याचें योजतों त्यावेळी त्या कामाला सर्वसाधारण कार्य असें म्हणतां येईल. उलट त्या खेड्यांत आपण किसान सभा स्थापन केली, किंवा शहरांत कामगार संघ काढला तर तें खास काम होईल. परंतु सर्वच्या सर्व खेडे किंवा शहर आपण आपल्या कामाच्या कक्षेत आणले तर तें सर्वसाधारण काम झालें.

खेड्यांतील कार्य

प्रथम आपण खेड्यांतील कामाकडे वळूं. याबाबतींत आपलें अंतिम उद्दिष्ट कांहीं ठराविक मुदतीनंतर—सहा महिने म्हणा—ग्रामराज्य स्थापन करणें हें असलें पाहिजे. ग्रामराज्य स्थापन करणें म्हणजे नुसती ग्रामपंचायत स्थापन करणें नव्हे. तें खेडे स्वयंशासित झालें पाहिजे. हें ग्रामराज्य सरकारी यंत्रणेवर आधारलेलें असतां कामा नये. तें गांवकऱ्यांनी आपण होवून प्रस्थापित केले पाहिजे. माझ्या डोळ्यासमोर असलेली ग्रामराज्ये परकीय सत्ता अनावश्यक ठरवतील आणि क्रांतिकाळांत लढ्याची व प्रतिकाराची वेद्रे बनतील. त्याचप्रमाणें ज्याची परिणति पुढे हिंदी लोकराज्यांत आपण करूं

इच्छितो त्या लोकराज्याचे ते घटक ठरतील.

ग्रामराज्य स्थापन करण्यापूर्वी त्या खेड्यांत फार मोठ्या प्रमाणावर विधायक कार्य करावे लागेल. त्यासाठी खालील प्रकारची कामे मी सुचवीत आहे.

- १) काँग्रेस सभासद नोंदणी: खेड्यांतील प्रत्येक प्रौढ नागरिकाला सभासद करून घेण्याचा प्रयत्न करावा. नोंदविलेल्या सभासदांच्या बैठका घेणे, ध्वज वंदन.
- २) सांस्कृतिक केंद्र सुरू करण्यांत यावे. त्याठिकाणी वर्तमान-पत्रे वाचणे, प्रौढ साक्षरता, लोकनाट्य, संगीत, अभ्यासमंडळ, वाचनालय, भिंती पत्रिका, शेतीविषयक सल्ला देणे वगैरे कामे व्हावीत.
- ३) सेवादळ आणि व्यायामशाळा.
- ४) सफाई, रस्ते, बंधारे वगैरे प्रश्न व्यवहारी दृष्टीने सोडविण्याचा प्रयत्न करावा. समान उद्दिष्टासाठी सामुदायिक श्रम करण्यास उत्तेजन द्यावे.
- ५) अस्पृश्यता निवारण.
- ६) जातीय ऐक्य.
- ७) दारुबंदी.
- ८) पहाणी करणे.
- ९) तक्रार निवारण.
- १०) धान्य कोठारांची स्थापना.
- ११) शेजारच्या खेड्यांतून प्रचार.

१२) सहकारी खरेदी विक्री.

१३) स्त्रिया व मुलें यांमधील कार्य.

ज्या खेड्यांत तळमळीच्या आणि निष्ठावंत कार्यकर्त्यांनै अशा-
तऱ्हेचें काम करून तेथील खेडुतांचें संपूर्ण सहकार्य मिळविलें असेल
त्या ठिकाणीं कांहीं महिन्यांत ग्रामराज्याची स्थापना करणें शक्य
होईल. त्याचप्रमाणें अशा खेड्यांतून सहकारी शेती आणि सह-
कारी पद्धतीवर आधारलेले इतर पूरक उद्योगहि सुरू करतां येतील.

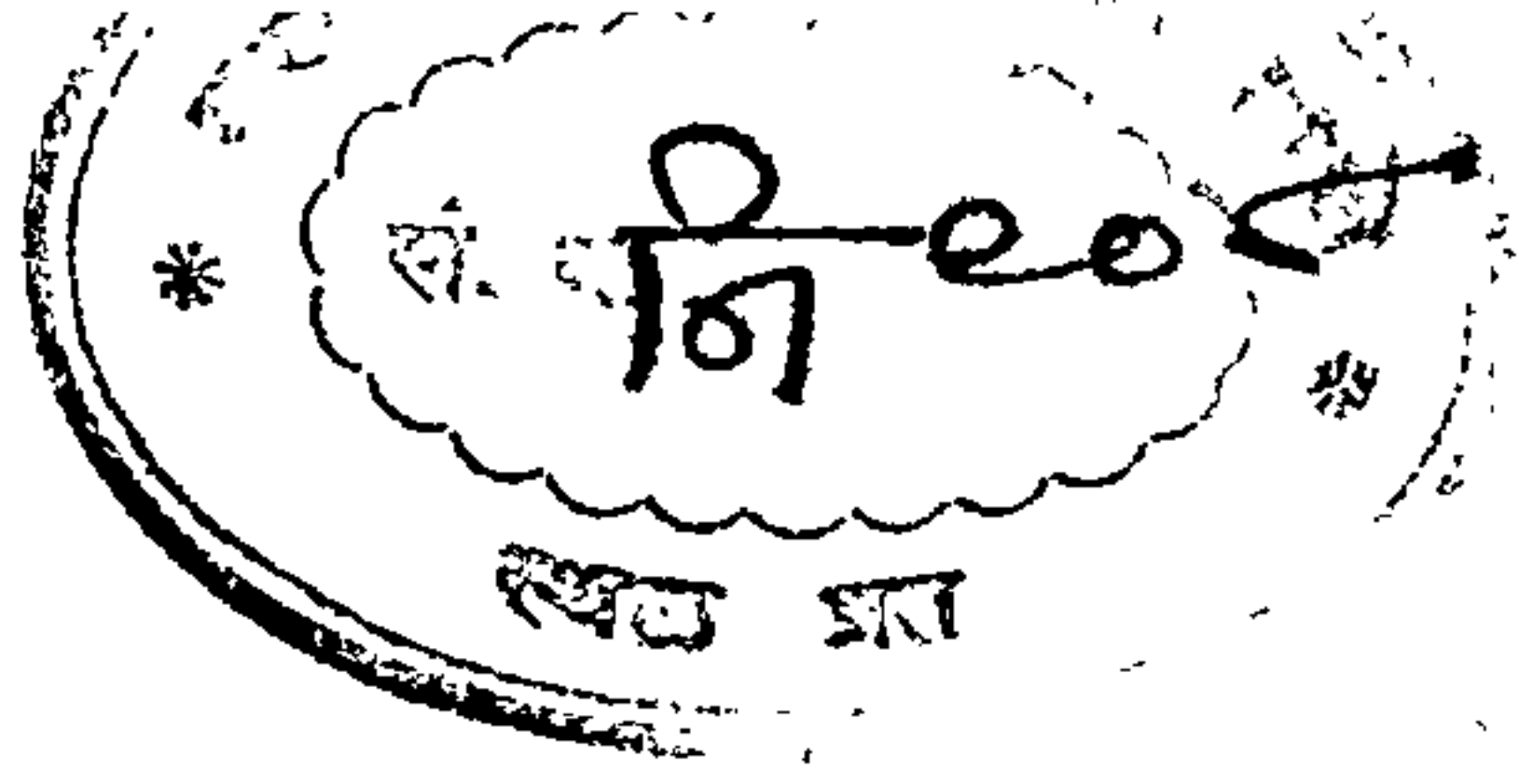
या कामासाठीं अर्थातच अत्यंत कुशल असे कार्यकर्ते हवेत,
आणि संख्येने ते कितीहि असले तरी पाहिजेच आहेत. हें कार्य थेट
हिंदुस्तानच्या आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक जीवनाशीं भिड-
णारे असून त्याचें स्वरूप अत्यंत क्रांतिकारी आणि विधायक असें
आहे.

शहरांतील कामासंबंधीं देखील माझ्या अशाच कल्पना आहेत.
शहरांतील मोहल्ल्यामोहल्ल्यांतून आपण काम सुरू केलें पाहिजे.
खेड्याप्रमाणेंच शहरांतील मोहल्ल्यांतूनहि एक किंवा अनेक केंद्रे
स्थापन करून आपल्याला काम करतां येईल. मात्र शहरी जीवनामुळे
जे प्रश्न निर्माण होतात त्यांच्या अनुरोधानें त्यांत अर्थातच थोडाफार
बदल करावा लागेल. हें कार्य करीत असतांना शहरांतील गरीब
वस्तीतील नागरिकांच्यातच काम करण्याची विशेष दक्षता घेतली
पाहिजे. त्यांना उपयुक्त ठरतील अशा संघटना, शैक्षणिक प्रचार
आणि सेवेची साधनें शोधून काढलीं पाहिजेत. विद्यार्थी काँग्रेस-
मधील कार्यकर्त्यांचें या कामी सहकार्य मिळविलें पाहिजे.

या कार्यक्रमाचें स्वरूप अधिक विषद करून सांगणें शक्य आहे, परन्तु वर केलेल्या विवेचनावरून पुरेशी कल्पना सहज येवू शकेल. स्थानिक प्रयत्न आणि वेळेवेळीं येणारे अनुभव जमेस धरून त्यांत इष्ट ते फेरबदल करतां येतील. मी माझे विचार तुमच्यापुढें ठेवले आहेत आणि तुम्हाला ते उपयुक्त वाटतील अशी मला आशा आहे.

हें पत्र पुरें करण्यापूर्वी आपल्या मुख्य क्रांतिकारी उद्दिष्टाकडे मी तुमचें लक्ष वेधूं इच्छितों. एकच काम निरनिराळ्या तऱ्हेनें आणि निरनिराळे उद्देश डोळ्यापुढें ठेवून करतां येतें हें विसरतां कामा नये. कोठलेहि काम करीत असतांना आपलें उद्दिष्ट आपण नजरेआड होवूं देतां कामा नये. आणि क्रांतीचें साधन म्हणून आपल्या कामाचा आपल्याला उपयोग करून घ्यावयाचा आहे हें सदैव ध्यानांत ठेवलें पाहिजे.

२८ जुलै १९४६

समाजवादी पक्ष-कम्युनिस्ट आणि रशिया

[कानपूर येथे भरलेल्या पक्षाच्या परिषदेपुढे जो प्रबंध ठेवण्यांत आला त्यापैकी हा एक भाग असून तो श्री. जयप्रकाश-जोशी लिहिलेला आहे.]

पक्षाच्या फैजपूर प्रबंधांतहि पक्षाने समाजवादी एकजुटीवरील आपला विश्वास प्रकट केला होता. समाजवादी एकजूट म्हणजे मुख्यत्वेकरून समाजवादी पक्ष आणि हिंदी कम्युनिस्ट पार्टी या मधील ऐक्य असाच अर्थ त्यांत अभिप्रेत होता. रामगड काँग्रेसपर्यंत म्हणजे १९४० च्या मार्चपर्यंत समाजवादी ऐक्याचे हे धोरण चालू होतें. परंतु रामगड येथे भरलेल्या राष्ट्रीय कार्यकारिणीच्या बैठकींत कम्युनिस्टांची हकालपट्टी करण्याचा निर्णय घेण्यांत आला आणि तेव्हांपासून एकजुटीचे धोरण बदलण्यांत आलें. कम्युनिस्टांना एकजूट नको असून काँ. स. पक्षांत फूट पाडून अखेरीस तो विसर्जन पावावा यासाठी त्यांची धडपड चाललेली आहे असे अनेक वर्षांच्या अनुभवानंतर दिसून आल्यामुळेच वरील निर्णय घेण्यांत आला. कम्युनिस्ट स्वतःच्या पार्टीव्यतिरिक्त इतर कोठल्याहि पक्षाला क्रांतिकारी अथवा समाजवादी मानावयास तयार नसतात. त्यामुळे सग्या पक्षांवर कबजा करण्याकरता किंवा ते मोडून टाकण्याकरता

तेथे चंचुप्रवेश मिळविण्याचें एक साधन इतकाच त्यांच्या दृष्टीने एकजुटीचा अर्थ असतो. त्यामुळे कम्युनिस्टांबरोबर एकजूट होणे कदापीहि शक्य नाही.

युद्धामुळे कम्युनिस्ट पार्टीबरोबर एकजूट किंवा सहकार्य घडून येण्याच्या मार्गांत आणखीहि मूलभूत अडचणी कशा आहेत त्यांचे चांगले प्रत्यंतर आले. जगांतील सर्वच कम्युनिस्ट पक्षांवर रशियन सरकारचा संपूर्णपणे ताबा असतो याची अस्पष्ट जाणीव पूर्वीहि आली होती. परंतु युद्धकाळांत ते अधिकच स्पष्ट झाले. सर्व ठिकाणचे कम्युनिस्ट पक्ष त्या सरकारच्या धोरणावरहुकूम आपले धोरण ठरवितात आणि कम्युनिझमच्या सिद्धांताच्या नांवावर त्या सरकारचे हुकमी पंचमस्तंभी म्हणून कामे करतात. इतर देशांतील कम्युनिस्टांप्रमाणेच आपल्या देशांतील कम्युनिस्टांची गणनाहि अनेकदां डाव्या गटांत केली जाते. परंतु खरे म्हणजे ते डावेहि नाहीत आणि उजवेहि नाहीत. ते केवळ रशियन राष्ट्रवादी आहेत, आणि रशियाच्या धोरणांत बदल झाल्याबरोबर ते खुशाल या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत हेलकावे खातात ! ब्रिटिशांना त्यांनी पाठिंबा दिला काय, किंवा त्यांच्या विरुद्ध आघाडी उभी केली काय, पाकिस्तानी झेंड्याखाली ते गोळा झाले काय, किंवा त्याला त्यांनी विरोध केला काय, त्यांनी काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला काय, किंवा ते काँग्रेस बाहेर पडले काय, यापैकी कशाच्याच मार्गे मार्क्सवादाची किंवा हिंदी कामगार वर्गाचे हित साधण्याची त्यांची दृष्टी नसते. या सर्व उलट सुलट भूमिका स्वीकारतांना त्यांच्यापुढे एकच दृष्टी असते

आणि ती म्हणजे रशियाने चालविलेले सत्तेचे राजकारण उचलून धरण्याची.

समाजवादी पक्ष आणि कम्युनिस्ट पार्टी यांच्यांत तिसरा मूलभूत फरक असा आहे की, समाजवादी पक्षाला लोकशाही समाजवादाची प्रस्थापना करावयाची आहे तर, कम्युनिस्ट पार्टीचे उद्दिष्ट हुकूमशाही कम्युनिझमची निर्मिती करणे हे आहे. समाजवाद्यांना कामगार लोकशाही किंवा शेतकरी कामकरी राज्य स्थापन करावयाचे आहे तर, कम्युनिस्टांना त्यांच्या पक्षाची एकतंत्री हुकूमत देशांतील शेतकरी कामकऱ्यांवर लादवावयाची आहे. ज्या पक्षाची ध्येये इतकी विभिन्न आहेत, त्यांच्यांत कोठल्याहि प्रश्नावर एकाक्यता असूच शकणार नाही.

कम्युनिस्ट पार्टीची विचारसरणी ही अशा प्रकारची असल्यामुळे तिच्या बरोबर एकजूट अथवा सहकार्य कधीहि होवू शकणार नाही.

रशिया

कम्युनिस्ट पार्टी रशियाची पंचमस्तंभी आहे अशी टीका केली म्हणजे आम्ही रशियालाच विरोध करीत आहोत अशी समजूत कम्युनिस्ट करून घेतात व समाजवादी पक्ष रशिया विरोधी आहे असा ओरडा ते करू लागतात. कम्युनिस्टांच्या तोंडाला कोण हात लावणार ! परंतु समाजवादी पक्ष मात्र असे जाहीर करीत आहे की, तो रशिया विरोधी तर नाहीच उलट रशियाचा तो मित्र आहे. पक्षाचा असा दृढ विश्वास आहे की, स्वतंत्र हिंदुस्तानने रशिया-

बरोबर अत्यन्त सलोख्याचे संबंध ठेवणें हेंच देशाच्या हिताचें आहे. हा सलोखा घडून येण्यासाठीं पक्ष सतत प्रयत्न करीत राहील. परंतु त्याचबरोबर पक्ष हेंहि जाहीर करूं इच्छितो कीं, ही मैत्री संपूर्ण समानतेवरच आधारलेली असली पाहिजे. स्वतंत्र हिंदुस्तान आपल्या प्रश्नांत कोठल्याहि देशानें—मग त्याबरोबरचे संबंध किती का मित्रत्वाचे असेनात—केलेले हस्तक्षेप सहन करणार नाही.

त्याचप्रमाणें पक्ष हेंहि स्पष्ट करूं इच्छितो कीं, रशियानें नियोजन आणि राष्ट्रीय ऐक्य यांचे बाबतींत फार मोठी कामगिरी बजावली आहे. आणि रशियाच्या प्रश्नाच्या बाबतींत इतरांनी हस्तक्षेप करतां कामा नये हें पक्ष मान्य करीत असला तरी, रशियांतील यशापयशापासून जरूर ते धडे घेणें समाजवादी चळवळीच्या दृष्टीनें आवश्यक आहे असें पक्षाचें मत आहे.

६ एप्रिल १९४७

स्वातंत्र्याच्या मार्गातील अडचणी

[कोइमतूर जिल्हा कापड कामगार परिषदेच्या अध्यक्षपदावरून केलेल्या भाषणांतील उतारा.]

आजच्या घडामोडीचा हिंदी कामगार वर्गाच्या भवितव्यावर जबरदस्त परिणाम घडून येणार आहे. आज आपण अत्यंत बिकट परिस्थितीतून जात आहोत. आणि जी क्रांतिकारी स्थित्यंतरे आज घडून येत आहेत, त्यामध्ये कामगार वर्गाचा फार मोठा वाटा उचलावा लागणार आहे.

ज्या स्वातंत्र्यासाठी गेली दहा वर्षे आपण लढा देत आलो आहोत ते स्वातंत्र्य आता अगदी नजीक आले आहे. काही आठवड्यांपूर्वी ब्रिटिशांनी अशी घोषणा केली की, जून १९४९ पर्यंत ते हिंदी लोकांच्या हक्कां सत्ता सुपूर्द करतील. या घोषणेत अनेक धोके संभवतात. ब्रिटिशांच्या प्रामाणिकपणावर आपण विश्वास ठेवावा असे आपले पुढारी सांगत आहेत. परंतु याठिकाणी प्रामाणिकपणाची भाषा अप्रस्तुत ठरेल. कारण वैयक्तिक नीतिमत्ता आणि सामुदायिक किंवा गटाची नीतिमत्ता यांत तफावत असते.

ऐतिहासिक परिस्थितीमुळेच ब्रिटिशांना हा निर्णय घेणे भाग पडत आहे. ब्रिटिश सरकार आणि ब्रिटिश जनता यांच्यापुढे आज

दोनच पर्याय आहेत. एक तर हिंदुस्तानबरोबर शांततेच्या मार्गाने तडजोड करून याठिकाणी गुंतलेल्या त्यांच्या आर्थिक आणि राजकीय हितसंबंधांपैकी काही भाग तरी सुरक्षित राखणे किंवा आणखी एका क्रांतीला तोंड देणे. पैकी क्रांतीला तोंड देण्याची ब्रिटनची आज तयारी नाही.

नवी जागृती

१९४२ च्या क्रांतीनंतर हिंदी जनतेत नवी जागृती निर्माण झाली आहे. त्या क्रांतीमध्ये कामगार वर्गाने फार मोठा भाग घेतला होता. १९३९ पेक्षा जनतेची आजची मनःस्थिति अगदी निराळी आहे. आणि आपल्यापेक्षांहि ब्रिटिश सरकारला त्याची जास्त जाणीव आहे. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या उज्वल नेतृत्वाखाली आग्नेय आशियातील देशभक्तांमधून जे सैन्य उभारण्यांत आले त्या सैन्याने या देशांत नवी आशा आणि नवे जीवन प्रफुल्लित केले असून हिंदी जनतेला एक नवा रस्ता घ्याने खुळा करून दिला आहे. सर्व जगांत जी स्थित्यंतरे झपाट्याने घडून येत आहेत, त्यामुळे ब्रिटिश सरकारचा पायाच हादरू लागला आहे. सरकारची सशस्त्र दलेहि आता इंग्लंडशी एकनिष्ठ राहिलेली नाहीत. देशांतील आणि देशाबाहेरील सैन्यांत एकप्रकारची बंडखोर वृत्ति पसरू लागली आहे.

१९४२ च्या क्रांतीने आपली प्रतिष्ठा वाढविली आहे. एका बाजूला हिंदुस्तानची ताकद आणि सत्ता वाढली आहे तर, दुसऱ्या बाजूला ब्रिटिश भांडवलाची किंमत घटत आहे. ब्रिटिशांचे येथील वर्चस्व संपुष्टांत आले असून केवळ 'हिंद छोडो'चीच नव्हे

तर, 'आशिया छोडो'ची घोषणाहि सर्वत्र घुमूं लागली आहे. ब्रिटन आपली शक्ति आजमावून पहात आहे. एक तर त्याने शांततामय सत्तादानाची तयारी दाखविली पाहिजे, नाही तर क्रांतीला तोंड दिले पाहिजे अशा तऱ्हेचे उद्गार भारतमंत्रि श्री. पेथिक लॉरेन्स यांनी पार्लमेन्टमधील आपल्या भाषणांत काढल्याचे प्रसिद्ध झाले आहे. इंग्लंडच्या सुदैवाने आपल्या पुढाऱ्यांनी मात्र अनेक कारणामुळे तडजोडीचाच मार्ग पसंत केला आहे. त्रिमंत्रि शिष्टमंडळ ज्यावेळी हिंदुस्तानांत आले होते, त्यावेळी त्या मार्गातील धोके दाखवून देवून लढ्याच्या मार्गाचा अवलंब करण्याची विनंती आम्ही आपल्या पुढाऱ्यांना केली होती. तो मार्ग जर स्वीकारला गेला असता तर, ब्रिटिशांना जून १९४८ च्या कितीतरी आधी हिंदुस्तान सोडावा लागला असता. मग आपल्याला इतके दिवस वाट पाहण्याची किंवा प्रतिगामी शक्तीशी तडजोड करण्याचीहि जरूर पडली नसती.

या मार्गाने आर्थिक सवलती आणि आरमारी व हवाई तळ आपल्याला मिळू शकतील अशी इंग्लंडची अपेक्षा आहे. त्यांचे कांहीं सैन्य ते येथे ठेवू शकतील असेहि त्यांना वाटते. या देशांत त्यांना त्यांचे वर्चस्व असलेले कांहीं टापू निर्माण करावयाचे आहेत. आणि त्यांसाठीच त्यांनी तडजोडीचा एवढा आटापीटा चालविला आहे.

काँग्रेसने क्रांतिकारी लढ्यामधून सत्ता हस्तगत केली असती तर, ब्रिटिशांचे हे वर्चस्व अजिबात नष्ट झाले असते. परन्तु हाच

तर ब्रिटिशांचा कावा आहे.

अखंड भारत

ज्या प्रांतांचा कारभार काँग्रेस मंत्रिमंडळांच्या हातीं आहे, आणि ज्याठिकाणी राष्ट्रीय भावना तीव्र आहे, युवक चळवळी आणि किसान कामगारांच्या संघटना मजबूत आहेत, ते भाग जून १९४८ ला निश्चित स्वतंत्र होतील. परंतु पंजाब, बंगाल किंवा संस्थानांतील आपली कमजोरी आणि फाटाफूट यांचा फायदा घेवून तेथे आपली पकड कायम ठेवण्याचा प्रयत्न ब्रिटिशांकडून केला जाण्याचा संभव आहे. त्या भागांत ते आपले टापू निर्माण करून पाहतील. तसें झाले तर, संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या संग्रामाला त्या भागांत तोंड फुटेल. म्हणून संस्थानी जनतेची चळवळ इतकी प्रखर झाली पाहिजे की, कोणत्याहि संस्थानिकाळा 'मला परकीयांची मदत घेता येईल' असें म्हणण्याची छाती होता कामा नये. हैद्राबादचा निजाम असो, नाहींतर त्रावणकोरचा अथवा काश्मीरचा महाराजा असो, स्वतःचें संस्थान स्वतंत्र व सार्वभौम आहे, असें त्यास जाहीर करतां येता कामा नये. संस्थानी प्रजाजन हे अखंड भारताच्या बाजूचे असले तरी हे संस्थानिकच जनतेच्या या इच्छेच्या आड येत आहेत.

त्याचप्रमाणें जातीयवाद्यांमुळे देशाची फाळणी घडून येण्याचाहि धोका आहे. स्वयंनिर्णयाच्या तत्वाखेरीज देशाची फाळणी होता कामा नये असें काँग्रेसनें जाहीर केले आहे. त्यामुळे पंजाब आणि बंगाल प्रांतांतील जनतेला हवें असेल तर, त्या दोन प्रांतांना वेगळे होतां येईल. परंतु सध्याच्या परिस्थितीचा इंगळंडला फायदा

मिळणार नाही याची दक्षता आपण घेतली पाहिजे.

जे प्रांत घटना समितीने तयार केलेली घटना मान्य करतील ते स्वतंत्र होतील. इतर प्रांतांना ब्रिटिशांच्या वर्चस्वाखालीं रहावे लागेल. हें आपण मान्य केलें तर, हिंदुस्थाननें संपूर्ण स्वातंत्र्य संपादन केलें आहे असें आपल्याला मुळींच म्हणतां येणार नाही. त्यामुळे ब्रिटिश-विरोधी लढ्यालाच अखंड हिंदुस्तानसाठीं कराव्या लागणाऱ्या लढ्याचें स्वरूप प्राप्त होतें.

हितविरोध

मद्राससारख्या प्रांतांतील जनतेला यापेक्षां अगदी निराळी जबाबदारी पार पाडावी लागणार आहे. त्यांनीं आतांपासूनच आपण स्वतंत्र झालों आहोंत असें समजून वागावयाला सुरवात केली पाहिजे. राजकीय सत्तेचीं सूत्रे जनतेच्या हातांत जातील अशी दक्षता त्यांनीं घेतली पाहिजे. राष्ट्रीय क्रांतीची अवस्था त्यांनीं पार पाडली असून आतां सामाजिक क्रांतीच्या कार्यास त्यांनीं लागलें पाहिजे. अशा प्रांतांतील सत्ता जमीनदार किंवा भांडवलदार यांच्यासारख्या मूठभर लोकांच्या गटाच्या किंवा वर्गाच्या हातीं जातां कामा नये. तसें होणें फार धोक्याचें ठरेल. ब्रिटिश ज्यावेळीं सत्ता सोडतील त्यावेळीं ती शेतकरी, कामगार आणि मध्यमवर्ग—कारण या देशांतील मध्यमवर्गहि श्रमजीवीच आहे—यांच्याच हातीं आली पाहिजे.

जे लोक ४२ सालीं काँग्रेसच्या वाऱ्यालाहि उभें रहात नसत, इतकेंच नव्हे तर, काँग्रेसचें नांव उच्चारण्याची देखील ज्यांना भीति वाटत असे, तेच लोक आतां काँग्रेसच्या हातीं सत्ता आली

आहे असें पाहतांच एकदम खादीचे कपडे अंगावर चढवून आणि मोटारीवर राष्ट्रीय निशाणें लावून दिल्लीतील आपल्या पुढाऱ्यांभोंवती गोंडा घोळू लागले आहेत.

आपल्या पैशाच्या जोरावर काँग्रेस ताब्यांत घेण्याच्या ते खट-पटींत आहेत, आणि १९४८ पूर्वी त्यांना हे घडवून आणावयाचें आहे. त्यांचा हा डाव साधणार नाही अशी माझी अपेक्षा आहे. परंतु समजा, ते विजयी झाले तर आपल्या राष्ट्रीय संघटनेची काय अवस्था होईल ?

लढाऊ संघटना आणि सत्ताधारी पक्ष या काँग्रेसच्या दोन स्वरूपांत महदंतर आहे. जोपर्यंत काँग्रेस ही लढाऊ संघटना होती, तोपर्यंत श्रीमंतापासून गरीबापर्यंत सर्वांना तिच्यांत स्थान होतें. परंतु सत्ता हाती आल्यापासून एक सत्ताधारी पक्ष एवढेंच तिचें स्वरूप बनलें. व त्यामुळें तिचें पूर्वीचें लढाऊ स्वरूप आतां टिकूं शकणार नाही अशी परिस्थिति निर्माण झाली. आपल्या सभासदांतच हित-विरोध आहेत, याकडे काँग्रेसला दुर्लक्ष करून चालणार नाही. काँग्रेसनें जर गिरणीवाल्यांची बाजू ध्यावयाची ठरविलें तर, त्याचपेळीं तिला कामगारांच्या बाजूनें कसें उभें राहतां येईल ? जमीनदार आणि त्यांचीं कुळे यांचे हितसंबंधहि असेच परस्पर विरोधी असतात. त्यामुळे काँग्रेसनें काय तो निर्णय घेतला पाहिजे. सत्ताधारी पक्षाचें स्वरूप प्राप्त झाल्यानंतर भांडवलदार आणि कामगार यांना आपले दरवाजे सारखेच उघडे आहेत असें काँग्रेसला म्हणतां यावयाचें नाही. सत्तेसाठीं काँग्रेसमध्ये जी स्पर्धा सुरू झाली आहे त्याचा

शेवट अखेर कसा होणार आहे कोणास ठाऊक ?

काँग्रेसचें विसर्जन करा

काँग्रेसच्या घटनेत फेरबदल करण्यांत येणार आहेत. त्याचा विचार करण्यासाठी जी समिति नेमण्यांत आली आहे तिच्या बैठकीला मीहि हजर होतो. सध्या काँग्रेसची सभासद संख्या साठ लाख आहे. त्यापैकी खादीधारी किती आहेत ते मी सांगू शकणार नाहीं. परंतु कामगार सहसा खादी वापरीत नाहीत. खादीचा एकादा पंचा किंवा फार तर सदरा त्यांच्यापाशी असू शकेल. खादी वापरणें ज्यांना परवडू शकते असे लोक कोणत्या वर्गातील असतात ? काळ्या बाजारांत सूत खरेदी करून खादी मिळविणें श्रीमंतांनाच फक्त शक्य आहे. नव्या घटनेप्रमाणें मतदानाचा अधिकार फक्त त्यांनाच मिळणार आहे. खादीच्या अटीमुळे तरूण कार्यकर्त्यांना काँग्रेसमध्ये बहुमत करून घेणें अशक्य होणार आहे.

श्रीमंत लोकांनीं तर आजच काँग्रेसचा अधःपात करून टाकला आहे. हे काँग्रेसजन म्युनिसिपालिट्यांची आणि लोकल बोर्डांची कंत्राटे घेतात. खादी वापरणें त्यांनाच शक्य आहे. आणि ते जहाल विचारसरणीच्या बाजूनें मते देतील ही आशाच नको. आजची आपल्या देशाची आणि काँग्रेसची परिस्थिति एकंदर ही अशी आहे.

आपण आपल्या रक्ताचें पाणी करून वाढविलेली काँग्रेससारखी इतकी महान संघटना तत्वच्युत करणाऱ्यांच्या हातीं जावूं देण्यापेक्षां विसर्जित केलेली काय वाईट ? काँग्रेसनें हातीं घेतलेलें कार्य एकदा

तडीस गेल्यानंतर दिल्लीला नाहींतर वर्ध्याला एक मोठा समारंभ करून तिचें विसर्जन करून टाकावें. भांडवलदारांच्या अथवा अन्य एकाद्या गटाचें ती बाहुले बनता कामा नये. राष्ट्रीय झेंडा किंवा राष्ट्रीय संघटना असल्या शब्दांमागील भावनांनीं जनतेला झुलवीत ठेवण्यासाठीं त्यांना तिचा उपयोग करूं देतां कामा नये. काँग्रेसचें स्वरूप स्पष्ट होवूं द्या. जरूर तर राजकीय आणि आर्थिक कार्यक्रमावर नवे पक्ष स्थापन करतां येतील. समाजवादी म्हणून नव्हे तर, वीस वर्षेपर्यंत जिच्यासाठीं मी झीज सोसली त्या काँग्रेसचा एक सभासद म्हणूनच मी ही सूचना तेथें मांडली. सत्तेच्या राजकारणाची चिखलफेक इतक्या मोठ्या संघटनेत व्हावयास नको अशी माझी सूचना होती. आणि आपल्या कांहीं सर्वश्रेष्ठ पुढाऱ्यांचेहि असेच मत आहे. योग्य-वेळीं ते तें व्यक्त करतील. दरम्यान जून १९४८ पर्यंत जो अवधी मिळणार आहे, त्याचा हिंदुस्तानांतील समाजवाद्यांनी जनतेत जागृति करण्यासाठीं उपयोग करून घेवून कामगार संघटना, किसान सभा वगैरेच्या मार्फत तिची ताकद इतकी वाढविली पाहिजे कीं अखेर सत्ता तिच्याच हाती जाईल.

समाजवादी कार्यक्रम

समाजवाद्यांवरील जबाबदारीचा मी उल्लेख केला म्हणून तुम्ही कदाचित्त असें म्हणाल कीं, काँग्रेससारखी संघटना असतांना मी समाजवादी पक्ष निर्माण करण्याचा आग्रह कां धरतो ? माझ्या मते काँग्रेस ही साम्राज्यशाहीविरोधी राष्ट्रीय आघाडी होती. एकदा स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर स्वातंत्र्य कोणाचें किंवा सत्ता कोणाच्या हातीं

रहावी असे प्रश्न उपस्थित होतात आणि त्यांना ताबडतोब उत्तर ही दिलीच पाहिजेत.

सरदार पटेल हे आम्हांला काँग्रेस सोडून जाण्याची विनंती करीत असतात. गेली पांच वर्षे ते आणि त्यांचे मित्रच आम्हांला काँग्रेसमधून हाकलण्याची खटपट करीत होते. परंतु इतकें असूनहि आम्ही काँग्रेसमध्ये राहिलो. आता मात्र आम्ही एका नव्या अवस्थेप्रत येऊन पाहोचलो आहोत. आम्हांला आमच्या फायद्यासाठी काँग्रेसच्या नांवाचा उपयोग करून घेण्याची इच्छा नाही. आम्ही स्वतःचा कार्यक्रम घेवून पुढे जाणार आहोत; आणि यापुढे हिंदुस्तानांतील सोशॅलिस्ट पार्टी स्वतःच्या नांवावरच जनतेला आवाहन करणार आहे.

सोशॅलिस्ट पार्टी ही तुमची पार्टी आहे. तो गरिबांचा पक्ष आहे. स्वतंत्र्य मिळेपर्यंत आम्ही प्राथमिक काँग्रेसजन म्हणूनच कार्य करूं. समाजवादी पक्ष हा गरीब जनतेचा पक्ष आहे. कामगारांनी निर्माण केलेल्या संपत्तीचा उपयोग त्यांना घेतां आला पाहिजे असें आमचें म्हणणें आहे. आज गिरण्यांवर मूठभर लोकांची मालकी आहे, त्याऐवजी त्या कामगारांच्या मालकीच्या केल्या पाहिजेत.

चलन वाढीवर तोंडगा

[समाजवादी पक्षाच्या मार्गदर्शनाखाली सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रांत संशोधन कार्य करीत असलेल्या 'खोज परिषद' या संस्थे-मार्फत ता. २७-२८ व २९ ऑगस्ट १९४८ रोजी कलकत्ता येथे चलनवाढीच्या प्रश्नाचा विचार करण्यासाठी एक परिषद बोलावण्यांत आली होती. त्या परिषदेचे उद्घाटन करतांना जयप्रकाशजींनी केलेल्या भाषणांतील हा उतारा आहे.]

चलनवाढीचा प्रश्न हा आपल्या देशापुढील सर्वांत निकडीचा असा प्रश्न आहे. या प्रश्नाने इतके गंभीर स्वरूप धारण करण्याची चलन, मांडवली उत्पादन, विभजन अशीं अनेक कारणे आहेत. परंतु त्यापैकी उत्पादन विषयक कारणेच अत्यंत महत्वाची आहेत. हिंद सरकारच्या आर्थिक व औद्योगिक धोरणामुळेच उत्पादन क्षेत्रांत पेचप्रसंग निर्माण झालेला असून आज हिंदुस्तानवर जे आर्थिक आरिष्ट ओढविले आहे त्याला उत्पादनांतील ही घटच कारणीभूत आहे.

यंत्रसामग्री पुरेशा प्रमाणात मिळू शकत नाही हे औद्योगिक क्षेत्रांतील पेचप्रसंगाचे मुख्य कारण आहे. आज सर्व जगातच या वस्तु दुर्मिळ झाल्या आहेत हे खरे असले तरी, हिंद सरकारने या

प्रश्नाकडे पुरेसें लक्ष पुरवून त्याबाबत खंबीर धोरण अवलंबिलें असतें तर, याबाबतींत आपल्या देशाची परिस्थिति खास सुधारूं शकली असती. आजपर्यंत आपला निर्यातीचा व्यापार खाजगी व्यापाऱ्यांच्या हातीं असून त्याबाबत सरकारनें कोणतेंहि निश्चित असें धोरण ठरविलेलें नाहीं.

निर्यातीच्या मालावर नियंत्रण

त्याचबरोबर औद्योगिक विकासासाठीं यंत्रसामुग्री मिळणें आवश्यक असूनहि सर्व देशभर आज जी लांचलुचपत बोकाळली आहे त्यामुळे सरकार त्या बाबतींत कांहीं करूं शकत नाहीं. कांहीं पदार्थांच्या निर्यातीबाबत हिंदुस्तानची परिस्थिति अत्यंत मोक्याची असूनही सरकार तिचा पुरेपूर उपयोग करून घेवूं शकलें नाहीं. सरकारनें आपल्या देशाची सर्व साधनसामुग्री उपयोगांत आणली असती, हिंदुस्तानला जे पदार्थ परदेशांतून आणावे लागतात त्यांची वेळींच एक यादी तयार करून आपलें धोरण आणि कार्यक्रम नेटानें पुढें रेटला असता तर, देशाची परिस्थिति एव्हांना पुष्कळ सुधारली असती. सरकारनें सर्व निर्गस्त व्यापार आतां आपल्या हातीं घेण्याची वेळ आली आहे. परंतु असें करीत असतांना ही कामगिरी पार पाडण्यासाठीं सरकारनें आपल्या खात्याव्यतिरिक्त स्वतंत्र अशी यंत्रणा उभी करून तिच्या हातीं याबाबतची सर्व सत्ता सोपविली पाहिजे.

बड्या भांडवलदारांचा असहकार

बडे भांडवलदार थोड्याशा नफ्यावर संतुष्ट राहाण्यास तयार नाहींत हेहि उत्पादनांतोळ घटीचें आणखी एक महत्त्वाचें कारण

आहे. नव्या नव्या उद्योगधंद्यांत भांडवल गुंतविण्याचें कामी देशांतील मोठमोठे भांडवलदार सरकारबरोबर असहकार करीत आहेत. कारण त्यांना सरकारकडून स्वतःसाठी जादा सवलती हव्या आहेत. या उद्योगपतींनी आपलें कर्तव्य जर नीट पार पाडलें असतें तर, देशाची इतकी दुर्दशा झाली नसती. वस्तूंच्या किंमती आणि त्यावरील नफा यावर घालावयाच्या मर्यादांबाबत देशांतील सर्व घटकांचें एकमत झाल्याखेरीज हा आर्थिक पेचप्रसंग गुण्यागोविंदानें सुटणें शक्य नाहीं. तसें एकमत झालें नाहीं तर देशांत दंगेधोर्षे आणि क्रांतिकारी उठाव होण्याचा धोका मात्र उलट वाढेल.

हिंद सरकारनें आज प्रचंड योजना हातीं घेतल्या असून त्या पूर्ण होण्यास फार काळ लागणार आहे. परंतु दुय्यम आणि छोट्या छोट्या धंद्यांचा विकास करण्यासाठी त्यांना साहाय्य देण्याची जरूर असतांना पुढारलेल्या पाश्चात्य देशांचें अनुकरण करून अशा तऱ्हेच्या प्रचंड योजनांना हात घालण्यांत सरकारकडून चूक होत आहे.

विकेंद्रित उद्योगधंदे

महात्मा गांधींनी उद्योगधंद्यांच्या विकेंद्रिकरणावर भर देऊन त्या कार्यक्रमाचा जोरानें पुरस्कार केला. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट अशी की, आज ज्यांच्या हातीं या देशांतील अधिकाराचीं सूत्रे आहेत त्यांचा त्यावर फारसा विश्वासच नाहीं. हिंदुस्तानच्या आजच्या परिस्थितीत उद्योगधंद्यांचें विकेंद्रिकरण हाच एक आर्थिक अरिष्टांतून मार्ग काढण्याचा सर्वोत्तम पर्याय आहे. परंतु तोंडदेखली सहानुभूति दाखविण्याखेरीज सरकारकडून या दिशेनें कसलेहि प्रयत्न केले जात

नाहींत ही अत्यंत खेदाची गोष्ट होय.

छोट्या उद्योगधंद्यांचे स्वरूप, त्यांना लागणारा कच्चा माल आणि तंत्रविशारद, आणि बाजारपेठा यांचा बारकाईने अभ्यास करून या धंद्यांना सुसूत्रपणे चालना देण्याच्या दृष्टीने कांहीं महिन्यांत सरकारने एकादी योजना तयार करावी अशी माझी सूचना आहे.

अल्प मुदतीच्या योजना

शेती हाच आपल्या जनतेचा मुख्य आधार असून त्याबाबत मोठमोठ्या विकास योजना सरकारने आखलेल्या असल्या तरी सत्ता घेतल्यापासून भरीव अशी कोणतीच कामगिरी सरकारने बजावलेली नाही. सरकारने अल्प मुदतीच्या योजना हातीं घेतल्या असल्या तर याहून चांगला परिणाम घडून आला असता. त्याचप्रमाणे कमी खर्चाच्या परंतु जास्तीतजास्त लोकांना फायदा मिळू शकेल अशा कांहीं योजना हातीं घेतल्या असल्या तर, हजारों एकर जमीन लागवडीखाली घेवून जनतेला अन्नधान्य मिळू शकले असते. आणि 'अधिक धान्य पिकवा' मोहिमेसाठी आज जो सदुसष्ट कोटी रुपयांचा चुराडा करावा लागत आहे त्याचीहि गरज भासली नसती.

लांचलुचपत

लांचलुचपतीचा प्रश्नहि असाच अत्यंत गंभीर आहे. राज्य-कारभारांत आमूढाप्र बदल घडवून आणल्याखेरीज आणि आज बोकाळलेली लांचखोरी समूळ नष्ट करण्यासाठी खरोखरीचे प्रयत्न झाल्याखेरीज सरकारची कोणतीहि योजना तडीस जाणे शक्य नाही.

सरकारला या चलनवाढीच्या गंभीर प्रश्नास हात घालण्याची खराखुरी तळमळ असेल तर, एक नवा सनदी नोंकरवर्ग निर्माण करण्यांत आला पाहिजे. पुरेसे ज्ञान व प्रत्यक्ष कामाचा अनुभव असलेले आणि आजच्या सनदी नोंकरापेक्षां निराळीं ध्येयें असलेले असे कर्तबगार लोक या नोंकरीसाठीं निवडले गेले पाहिजेत.

केवळ अशा तऱ्हेचे खाते सुरू करून भागणार नाहीं तर, देशांतील लांचलुचपतीचा संपूर्ण विमोड करणें हें राष्ट्रापुढील आद्य कर्तव्य मानलें गेलें पाहिजे. ही लांचलुचपत थांबविण्यासाठीं सरकारनें नवे कायदे केले पाहिजेत. त्याचप्रमाणें राज्यकारभारांत कोणी लांचलुचपत करतांना आढळल्यास सरकारनें अत्यंत कडक शिक्षा ठेठावाव्यात. हायकोर्ट आणि सुप्रीम कोर्टाच्या न्यायाधिकांची एक गुप्त चौकशी समिति नेमून तिच्याकडे लांचलुचपतीच्या प्रकरणांची चौकशी करण्याचे आणि गुन्हेगारांना शासन करण्याचे सर्व अधिकार सोपविण्यांत यावेत, आणि तिनें दिलेल्या शिक्षा या अखेरच्या समजण्यांत याव्यात. गृहखात्याला जोडूनच एका गुप्तखात्याची स्थापना करण्यांत येवून त्याच्याकडे सरकारी कचेऱ्यांत चाललेले लांचलुचपतीचे प्रकार उघडकीस आणून ते कायमचे बंद पाडण्याचेच तेवढें काम सोपविण्यांत यावें.

सर्व सरकारी नोंकरांना प्रत्येक वर्षी किंवा दर दोन वर्षांनीं त्यांच्या स्थावर आणि जंगम मालमत्तेचा तपशील जाहीर करण्यास लावावें. त्याचप्रमाणें एकादी मालमत्ता अनधिकृतपणें कोणी ताब्यांत घेतली असेल तर, त्याची चौकशी करण्याचा अधिकार सरकारनें

आपल्या हातीं ध्यावा. राज्यकारभारांतील लांचलुचपतीला आळा बसल्याशिवाय नियंत्रणें बसविलीं किंवा अन्य कितीहि उपाय योजले तरी चलनवाढ थांबू शकणार नाही.

काहीं गोटांतून असें सुचविण्यांत येतें कीं, चलनवाढ विरोधी मोहिमेंत कामगारांनीहि वाटा उचलला पाहिजे. परंतु अद्यापहि आपल्या देशांतील कामगारवर्गाच्या प्राथमिक अडचणीदेखील दूर करण्यांत आलेल्या नसल्यामुळे तो अत्यंत असंतुष्ट आहे. जीवन वेतन आणि घरांची सोय या त्याच्या किमान मागण्याहि मान्य करण्यांत आलेल्या नाहीत.

काटकसर

सरतेशेवटीं सर्वांत महत्वाची गोष्ट म्हणजे, साधेपणा. अनावश्यक बाबींवरील खर्च आणि उधळपट्टी यांना कात्री लावली पाहिजे. सक्तीची बचत आणि अनेक प्रकारे काटकसर करण्याचें धोरण अवलंबिण्यांत आलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें नफ्यांतील बोनस किंवा इतर स्वरूपाचें व्याज, अशासारख्या बाबींवरील खर्च तहकूब करून तो नंतर केव्हांतरी देण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.

जोपर्यंत आपल्या देशांतील प्रत्येक व्यक्तीला याची जाणीव होत नाही कीं, आपल्याला स्वार्थत्याग करावा लागणार आहे आणि तो समप्रमाणांत करावा लागणार आहे, तोपर्यंत आपल्याला या अरिष्टांतून पार पडतां यावयाचें नाही. इतकेंच नव्हे तर, इतकी किंमत देवून मिळविलेल्या स्वातंत्र्याचा उपयोगहि आपल्याला करून घेतां घेणार नाही.

आज देशावर ओढविलेलें आर्थिक आरिष्ट टाळून सौख्य आणि समृद्धि यांचें युग निर्माण करण्याकरतां आपलें सरकार कोणती उपाय योजना करतें तें पहाण्यासाठीं केवळ हिंदुस्तानचेच नव्हे तर साऱ्या आशिया खंडाचे डोळे दिल्लीकडे लागून राहिले आहेत.

२७ ऑगस्ट १९४८

पुढारीपण घसरलें कोठें ?

नियोजित घटना समितींत काँग्रेसनें भाग घ्यावा या वर्किंग कमेटीच्या निर्णयाला पाठिंबा देणारा वर्किंग कमेटीचा ठराव २०४ विरुद्ध ५१ मतांनीं पास झाला. ठरावाच्या बाजूनें इतकीं प्रचंड मते पडावीत हें आश्चर्यकारक आहे. विशेषतः १९४२ चा लढा आणि हिंदुस्तानांत संचरत असलेलें नवचैतन्य लक्षांत घेतल्यावर तर, या घटनेचें अधिकच आश्चर्य वाटूं लागतें.

ठरावाच्या बाजूनें झालेलें मतदान हें देशाचें आणि विशेषतः काँग्रेसचें खरेखुरें प्रतिनिधिक आहे असें समजावयाचें कां ? मला तसें वाटत नाहीं. ज्यावेळीं दिल्लीला तडजोडीच्या वाटाघाटी चालूं होत्या त्यावेळीं सर्व सामान्य माणूस त्याविषयीं साशंकच होता. त्याच्या परिणामाबाबत त्याला अद्यापहि धास्तीच वाटत आहे. आणि पुष्कळवेळां सामान्यमाणसाचें व्यक्तीबद्दलचें किंवा परिस्थितीबद्दलचें निदान अचूक ठरतें.

काँग्रेसच्या मताविषयीं बोलावयाचें तर, सध्याच्या काँग्रेस कमेटींत बहुसंख्य काँग्रेसजनांच्या मताचें यथायोग्य प्रतिबिंब पडलेलें आढळत नाहीं. त्याचीं कारणें अनेक आहेत. परंतु याठिकाणीं

ती चर्चा करणें अप्रस्तुत ठरेल.

तथापि मी इतकें मात्र निःशंकपणे म्हणूं शकतो कीं, काँग्रेसच्या निवडणुका योग्य प्रकारानें घेतल्या गेल्या असल्या तर, मागच्या अखिल भारतीय काँग्रेस कमेट्यांत ज्यांनी ठरावाच्या विरोधी मतें दिली त्यांच्याशीं नव्या काँग्रेस कमेट्यांतीं ५० टक्के सभासद तरी सहमत होत असल्याचें आढळून आलें असते.

काँग्रेसमध्ये सतत वादत असलेल्या या गटाला यापुढें काँग्रेसमध्ये कांहीं स्थान उरणार आहे कीं नाहीं तें काळच ठरवील. परंतु त्या प्रश्नाच्या उत्तरावरच प्रामुख्याने काँग्रेसचें भवितव्य अवलंबून आहे हें खास.

याला उत्तर मिळालेच नाहीं

अखिल भारतीय काँग्रेस कमेट्यांत झालेल्या वादविवादानें माझी फार निराशा झाली. विशेषतः विरोधकांना उत्तर देण्यासाठीं म्हणून मौलाना आझादांनीं जें भाषण केलें तें तर मला फारच निराशाजनक वाटलें. गांधीजींच्या भाषणानेहि माझा अपेक्षाभंगच झाला. माझ्या निरशेचें कारण असें होते कीं, वर्किंग कमेट्याच्या बाजूचेंच नुसतें समर्थन न करतां, विरोधकांच्या टीकेला कोणी तरी उत्तर देईल अशी माझी अपेक्षा होती. परंतु आम्ही उपस्थित केलेल्या मुद्यांना उत्तरे देण्याचा कोणी मनापासून प्रयत्नच केला नाहीं असें मला आढळून आलें. आमच्या कांहीं विधानांची तर उद्‌घोष्यासाठीं आणि आम्ही जीं विधानें कधी केलींच नाहींत तीं खोडून काढण्यासाठीं आपल्याजवळचें शब्द भांडार खर्च करण्यांतच सर्वजण दंग होते.

पुढारीपण घसरलें कोठें ?

वर्किंग कमेटीची बाजू सर्वांच्या परिचयाची आहे. आमचें म्हणणें असें होतें कीं, हिंदुस्तानची ताकद आज पूर्वी कधी नव्हती इतकी वाढली आहे. १९४२ च्या लढ्यामुळें जनमनांत क्रांति घडून आलेली आहे. आझाद हिंद फौजेमुळें देशांत नवी जागृति आणि आत्म-विश्वास निर्माण झाला असून आज जनता क्रांतीला जितकी उत्सुक आहे, तितकी ती यापूर्वी कधीच नव्हती. ब्रिटिशांना याची पुरती जाणीव आहे. परंतु आपल्या पुढाऱ्यांना मात्र या परिस्थितीचें यथा-योग्य आकलन झालेलें दिसत नाहीं. म्हणून कांहींतरी तडजोड घडवून आणली पाहिजे हें ब्रिटिशांनीं ओळखलें आहे. परंतु असें करीत असतांना त्यांनींच आपल्यांत जी दुहि आणि कमकुवतपणा निर्माण करून ठेवला आहे, त्याचा पुरेपूर फायदा घेण्याचा प्रयत्न त्यांनीं करून पाहिला. याच्या उलट आपल्या ताकदीचा आपण चांगल्या प्रकारें उपयोग करून घेतला नाहीं आणि आपण असहाय्य आहोंत, शत्रूबरोबर तडजोड करण्याखेरीज आपल्याला गत्यंतरच नाहीं अशी आपली समजूत करून घेतली. त्यामुळें त्यांच्याकडे लवा-दाची भूमिका सोंपवून ते देतील तो निर्णय मानण्याचें कबूल केलें.

आपल्या पुढाऱ्यांना आपल्या ताकदीची यथायोग्य जाणीव असती तर, त्यांनीं ब्रिटिशांना हिंदुस्तान सोडून जाण्यास भाग पाडलें असतें. म्हणजेच देशांतलं घटनात्मक प्रश्नांना हात घालण्या-पूर्वी त्यांनीं ब्रिटिशांना सर्व सत्ता जनतेच्या हातीं सोंपविण्यास भाग पाडलें असतें. तसें न करतां ब्रिटिशांनीं सर्व सुचनेशीं याठिकाणीं राहून आपले अंतर्गत प्रश्न सोडविण्याचें कामीं आपणांस मार्गदर्शन

करावें या गोष्टीस काँग्रेसने मंजूरी दिली.

परंतु स्वराज्याकडे जाण्याचा मार्ग हा नव्हे अशी वाजू आम्ही मांडली. आम्ही असे दाखवून दिले की, घटना समितीत स्वतः ब्रिटिश राहणार नसले तरी, स्वातंत्र्य आणि लोकशाही यांच्या मार्गात अडथळे निर्माण करण्यासाठी त्यांनी मुस्लीम लीग आणि संस्थानिकांचे होयत्रा तेथे घुसविलेच आहेत. त्यामुळे आगामी घटना समितीला क्रांतिकारी स्वरूप प्राप्त होवून स्वातंत्र्य व लोकशाही लढ्याच्या रणमैदानांत तिचे रूपांतर करता येणार नाही. उलट अशी घटनासमिति उघड उघड प्रतिगामी म्हणून गणल्या गेलेल्या लोकशाही विरोधी शक्तींबरोबर आणि साम्राज्यशाहीच्या बगलबच्च्यांबरोबर तडजोड करण्यांतच गुंतून पडणार हेहि आम्ही त्याचवेळी नजरेला आणून दिले होते. अशा प्रकारच्या घटनासमितीमधून आपल्याला स्वराज्य, आणि त्यांतल्या त्यांत जनतेचे स्वराज्य, कधीहि मिळू शकणार नाही.

ब्रिटिश सरकारने देऊ केलेली घटनासमिति आणि काँग्रेसला आजवर अभिप्रेत असलेली किंवा राष्ट्रपति नेहरूंनी आपल्या डोक्यापुढे उभी केलेली घटनासमिति यांत महदंतर आहे. आगामी घटना समितीचे जनकत्व परकीय सरकारकडे आहे. त्याचप्रमाणे तिचे घटकावयव त्या सरकारने ठरवून दिलेले आहेत. कांहीं वाटाचे मुद्दे उपस्थित झाले, तर त्याचा निवाडा करण्यासाठी ते त्या सरकारकडे सोपवावे लागणार आहेत, व इंग्रजांचे बगलबच्चं त्या घटना समितीत बसणार असल्यामुळे ती खरीखुरी सार्वभौम राहू

शकणार नाही.

देशाची आजची परिस्थिति आणि आपलें बलाबल लक्षांत घेतां अशा तऱ्हेची तडजोड मान्य करणें समर्थनीय ठरणार नाही अशी भूमिका आम्हीं मांडली. ही घटनासमिति अन्हेरून शक्य तितक्या लवकर खरीखुरी सार्वभौम घटनासमिति बोलविण्यासाठीं जरूर ती ताकद उत्पन्न करणें हाच एक पर्याय होता.

काँग्रेस संघटना आणि जनतेवरील तिचें प्रभुत्व हीच आपली खरी ताकद असून ब्रिटिशांचा मसूदा मान्य केला तर, तिला ओहोटी लागेल असेंहि आम्हीं सांगितलें. वर्किंग कमेटीच्या सभासदांची मुक्तता झाल्याबरोबर सिमल्यास ज्या वाटाघाटी सुरू झाल्या त्यामुळे काँग्रेस संघटनांचें मॉरें लक्ष निव्वळ सनदशीर कार्य आणि शत्रूबरोबर होणारी तडजोड यावरच केंद्रित झालें आहे. प्रांतीय राज्य-कारभाराची जबाबदारी पत्करल्यामुळे काँग्रेसमध्ये आधीच लांच-लुचपत माजली आहे. शुद्ध महत्वाकांक्षा, कारस्थानें आणि सत्तेचें राजकारण यांना उत आला आहे. आणि गटबाजी, जातीय वैमनस्य आणि प्रांताप्रांतांतील हेवेदावे वाढत आहेत. या सर्वांचा परिणाम असा झाला आहे कीं, काँग्रेस संघटनांनीं जनसेवेच्या आणि लोकांचें आत्मिकबल वाढवून स्वातंत्र्य लढ्यासाठीं त्यांना तयार करण्याच्या प्रधान कर्तव्यास फाटा दिला आहे.

आगामी घटनासमितींत भाग घेऊन आपल्याला स्वातंत्र्य व लोकशाही तर प्राप्त करून घेतां येणार नाहीच, उठूट ज्या रोगांनीं काँग्रेस पछाडली गेली आहे ते मात्र अधिक चिघळत जातील असेंहि

त्यावेळीं आम्ही बजावले.

आज काँग्रेस ज्या एका दुर्दैवी फेऱ्यांत सांपडली आहे, त्यांतून तिला बाहेर काढून तिच्यात नवा जोम ओतावयाचा असेल तर, १९२१ सालचें वातावरण पुन्हां निर्माण झालें पाहिजे असें आमचें सांगणें होतें.

या सर्वांचा परिणाम जनतेत आज सर्वत्र आढळून येणारी अभूतपूर्व जागृति आणि अुत्साह, त्याचप्रमाणें लढ्याची आणि संकटाचा तोंड देण्याची आणि त्यासाठीं त्याग करण्याची तिची तयारी उखडली जाण्यांत होणार आहे. म्हणून आम्ही असें म्हटलें कीं, मृगजळामार्गे धावण्याऐवजी अगर अयोग्य तडजोड स्वीकारण्या-ऐवजी आपण मोहवश न होता आपली ताकद पुन्हां संघटित करण्याचें काम खंबीरपणें हातीं घेतलें पाहिजे. आपली तशी तयारी झाली म्हणजे इंग्रजांनीं आपला देश सोडून चालते झाले पाहिजे अशी मागणी पुन्हां याखेपेला केली पाहिजे. आणि यावेळीं ती अखेरची म्हणूनच असली पाहिजे.

इंग्रज हिंदुस्थानचा किनारा सोडून गेल्यानंतर किंवा ब्रिटिश सत्तेची येथील निशाणी प्रत्यक्ष जातांना दिसूं लागल्यानंतरच घटना समिति बोळावण्यांत यावी.

संपूर्ण सत्तासंक्रमण होवूं नये म्हणून मुस्लीम लीगसारख्या आपल्या हस्तकांना पुढें कसं न देतां काँग्रेसच्या हातीं सत्ता देण्यास इंग्रजांना भाग पाडण्यासारखे वातावरण आपण तयार केलें पाहिजे. आणि अल्पावधीत तसें घडवून आणणें आपल्याला शक्य आहे.

शेवटी आम्ही असें सांगितलें कीं, काँग्रेसचा मार्ग अगदी स्पष्ट आहे. ब्रिटिशांची योजना धुडकावून देणें आणि पुन्हां एकदां जनतेत मिसळून शेवटच्या लढ्यासाठीं तिची तयारी करणें हाच तो मार्ग होय. स्वातंत्र्य, लोकशाही, प्रजाराज्य आणि राष्ट्रीय ऐक्य संपादण्याचा सर्वोत्कृष्ट मार्ग हाच होय.

भीति कशाची ?

वर्किंग कमेटीच्या प्रवक्त्यांकडून यापैकी कशालाच उत्तर मिळालें नाहीं. म. गांधींनीं आमची भाषणें ऐकलीं नव्हती. परंतु त्यांचा आशय त्यांना समजला होता असें दिसलें. संकटापासून पळून जाणें हा खऱ्या सत्याग्रहीचा मार्ग नव्हे असा मुद्दा त्यांनीं जोरानें प्रतिपादिला. ब्रिटिश योजनेत अनेक धोके दडलेले असल्यामुळेच मुख्यतः तिच्या स्वीकाराला आमचा विरोध आहे असें कोणी तरी त्यांच्या कानावर घातलें असावे. आणि म्हणून सत्याग्रहानें संकटाचें भय बाळगतां कामा नये, उलट त्यानें संकटात उडी घालण्याची तयारी ठेवली पाहिजे असा मुद्दा त्यांना मांडता आला. ब्रिटिश योजनेत धोके तर आहेतच परंतु ती नाकारण्याचें तें एकमेव वा, सर्वात महत्वाचेंहि कारण नव्हे. क्रांतिकारकांचा खंबीर गट असेल तर कोठल्याहि धोके-बाज योजनेचा स्वीकार करून त्यातून सहीसळामत बाहेर पडण्याची आशा त्यांना बाळगतां येईल. सत्याग्रहानें भयापासून दूर असले पाहिजे असें गांधीजी म्हणाले. परंतु घटना समितीच्या निवडणुकांचा हव्यास असलेले सारे सत्य ग्रहीच आहेत असें कां त्यांना म्हणावयाचें आहे ? लांचलुचपत आणि व्यक्तिगत महत्वाकांक्षा तडीस नेण्याचा

लागलेला हव्यास याबाबत काँग्रेसजनांना इशारा देतांना सरदार पटेल आपल्या अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीच्या भाषणांत म्हणाले की, प्रत्येक जागेसाठी काँग्रेसवाल्यांचे शेंकडो अर्ज येऊन पडत आहेत. कोणतीही कसोटी लावली तरी अशा काँग्रेसजनांना सत्याग्रही म्हणून खासच संबोधतां येणार नाही. वस्तुतः घटनासमितीमध्ये क्वचिन्च कोणी सत्याग्रही उपस्थित होणार आहे याची जाणीव असूनहि घटनासमितीत सत्याग्रही असतील अशी संपूर्णपणे अवास्तव भूमिका त्यांनी कां मांडावी हेंच मला समजत नाही.

हिंदुस्तानने जी नवी ताकद कमावली आहे त्यामुळे सत्तादान करून काँग्रेसला आजवर हवी असलेली घटनासमिती मान्य करणे इंग्लंडला कसे भाग पडलें तें पटवून देण्यासाठी मौलाना आझादांनी आपलें सर्व वक्तृत्व खर्ची घातलें. परंतु मी वर दाखविल्याप्रमाणे इंग्लंडला सत्तादान करण्यास भाग पाडण्यासाठी आपण आपल्या नव्या ताकदीचा उपयोग तर करून घेतला नाहीच, उलट आपल्या स्वातंत्र्याच्या मार्गांत धोंड होऊन राहिलेली आपली दुहि आणि आपला दुबळेपणा यांचा मात्र त्यांना फायदा घेऊं दिला आहे.

ब्रिटिशांबरोबर कसली तडजोड व्हावयाची असेल तर ती हिंदुस्तानचें स्वातंत्र्य आणि आखंडत्व या तत्वावरच आधारलेली असली पाहिजे. ही तर काँग्रेसने वारंवार जाहीर केलेली भूमिका आहे. परंतु अद्याप स्वातंत्र्याची घोषणा करण्यांत अलेखी नाही; किंवा तशी खात्रीहि देवत नाही. तसेंच राष्ट्रीय ऐक्यहि कमालीचे

धोक्यांत आलें आहे. आणि तरीहि काँग्रेसने तडजोड मान्य केली आहे.

आगामी घटना समिति ही काँग्रेसच्या आजवरच्या कल्पनेशी जुळणारी आहे असें कोणत्याहि परिस्थितींत म्हणता येणार नाही. त्यांतील खाचखळगे आणि धोके ज्यांनी दाखवून दिले त्यांना भित्रे ठरवून मौलाना आझादांनी त्यांची टिंगल केली. आणि ते म्हणाले की, काँग्रेसचे पुढारी तत्वच्युत होतील, कमकुवतपणा दाखवतील किंवा इंग्रजांच्या जाळ्यांत सांपडतील असें भय बाळगण्याचें कारण नाही. कांहीं कटु सत्यांचें देशाला स्मरण करून देणें मौलाना-साहेब मला माग पाडीत आहेत. ज्या आमच्या पुढाऱ्यांचा मौलाना साहेबांनी आपल्या अमोघ वाणीनें एवढा गुणगौरव केला तेच पुढारी सुमारे नऊ महिन्यांपूर्वी सिमल्याला चलेजावची घोषणा विसरून तात्पुरत्या सरकारांत प्रवेश करावयास आणि इंग्लंडबरोबर युद्धांत गोवून घेण्यास तयार झाले होते. आणि तेच पुढारी आज नऊ महिन्यांनंतर दिल्लीला शत्रूबरोबर कांहीं तरी करून एकदां तडजोड घडवून आणण्यासाठीं काँग्रेसच्या संपूर्ण राष्ट्रीयत्वाचा बळी देण्यास तयार झाले. ही सर्व वस्तुस्थिति लक्षांत घेतां असें म्हणावें लागतें की, मौलाना साहेबांनी अ. भा. काँ. क.त जें एवढें वक्तृत्व माजवले तें मानसशास्त्रांत ज्याला 'स्वसंरक्षण योजना' (Defence Mechanism) असें म्हणतात त्याच स्वरूपाचें होतें.

हुकूमशाहीकडे

माझ्या आयुष्यांत याचवेळीं मी प्रथम निवडणुकीच्या प्रचारांत भाग घेतला. जूनच्या १९ तारखेपासून २८ तारखेपर्यंत मी संयुक्त प्रांतांत अलिगडपासून गाझीपूरपर्यंत दौरा केला.

आज जुलैची पहिली तारीख आहे, आणि निवडणुकांचे निकाल जाहीर होण्यास अद्याप दोन चार दिवसांचा अवधी आहे. निवडणुकांचे निकाल काय लागतील ते मी सांगू शकत नाहीं. मात्र आमचे उमेदवार पराभूत झाले तर मला त्याचें आश्चर्य वाटणार नाहीं. पक्ष काँग्रेसमधून बाहेर पडल्याला अद्याप फारसे दिवस झालेले नाहीत आणि पक्षाच्या विजयाबद्दल आत्मविश्वासाचें वातावरण निर्माण होण्यासाठीं संघटनात्मक आणि विधायक स्वरूपाचे किती तरी कार्य होणें, त्याचप्रमाणें जनतेची सेवा आणि जागृति करणें जरूर आहे. या पोटनिवडणुकांमुळें इतके मोलाचे अनुभव आले आणि धडे मिळाले कीं, ते एरवी मिळूं शकले नसते. त्यादृष्टीनें या निवडणुकांचें महत्त्व अपार आहे.

पक्षीय दृष्टीनें या निवडणुकांतील यशापशाला तात्कालिक महत्त्व फारच थोडें आहे. तथापि युक्तप्रांतीय सरकार आणि प्रांतिक काँग्रेस कमेटी यांनी या निवडणुकी कशा तऱ्हेनें लढविल्या या प्रश्नाला

देशाच्या भवितव्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्व आहे. गेल्या कांहीं महिन्यांपासून प्रांतिक सरकारकडून नागरिक स्वातंत्र्याचा वाढत्या-प्रमाणांत अनादर केला जात आहे. ती परिस्थिति तर चिंताजनक होतीच, परंतु या निवडणुकीच्या वेळीं लोकशाही पद्धतीविषयी युक्तप्रांत सरकारने दाखविलेली कमालीची तुच्छता आणि प्रांतिक काँग्रेस पुढाऱ्यांनी दाखविलेली मनोवृत्ति यामुळे हिंदी लोकशाहीची गळचेपी होऊन हुकूमशाहीचा विजय होणार, इतकेंच नव्हे तर, सार्वजनिक जीवनांतील सदभिरुचि आणि प्रामाणिकपणा देखील विलयास जाणार अशी स्पष्ट चिन्हे दिसू लागली आहेत.

निवडणुकांचे वेळीं जनता जरा खालच्या पातळीवर येते ही गोष्ट खरी असली तरी महात्मा गांधींच्या निकट सानिध्यांत राहणाऱ्या देशाचा दर्जा याहून अधिक उच्च असला पाहिजे अशीच कोणीहि अपेक्षा करील. युक्त प्रांतीय निवडणुकीच्या वेळीं समाजवादी पक्षाकडील कांहीं कार्यकर्त्यांची भाषणे सदभिरुचीला सोडून झाली असतीलहि कदाचित, परंतु पक्षाच्या कोणत्याहि प्रांतिक किंवा बाहेरून प्रचारार्थ गेलेल्यांपैकी एकाचा पुढाऱ्याने हीन दर्जाची भाषणे केली असा आरोप कोणालाहि करता येणार नाही. आचार्य नरेंद्र देव, राममनोहर लोहिया, अरुणा असफअल्ली, अच्युत पटवर्धन या सर्वांचाच भाषणे राजकीय प्रचाराच्या दृष्टीने फार वरच्या दर्जाची होती. याच्या उलट संयुक्त प्रांताचे मुख्य प्रधान पंडित गोविंद वल्लभ पंत यांनी निवडणूक प्रचाराच्या पहिल्या भाषणापासूनच वैयक्तिक हल्ले करण्यास आणि शिष्टाचाराला सोडून भाषणे करण्यास सुरवात केली.

हुकूमशाहीकडे

माझ्या आयुष्यांत याचवेळीं मी प्रथम निवडणुकीच्या प्रचारांत भाग घेतला. जूनच्या १९ तारखेपासून २८ तारखेपर्यंत मी संयुक्त प्रांतांत अलिगडपासून गाझीपूरपर्यंत दौरा केला.

आज जुलैची पहिली तारीख आहे, आणि निवडणुकांचे निकाल जाहीर होण्यास अद्याप दोन चार दिवसांचा अवधी आहे. निवडणुकांचे निकाल काय लागतील ते मी सांगू शकत नाहीं. मात्र आमचे उमेदवार पराभूत झाले तर मला त्याचे आश्चर्य वाटणार नाहीं. पक्ष काँग्रेसमधून बाहेर पडल्याला अद्याप फारसे दिवस झालेले नाहीत आणि पक्षाच्या विजयाबद्दल आत्मविश्वासाचे वातावरण निर्माण होण्यासाठी संघटनात्मक आणि विधायक स्वरूपाचे किती तरी कार्य होणें, त्याचप्रमाणें जनतेची सेवा आणि जागृति करणें जरूर आहे. या पोटनिवडणुकांमुळे इतके मोलाचे अनुभव आले आणि धडे मिळाले की, ते एरवी मिळू शकले नसते. त्यादृष्टीने या निवडणुकांचें महत्त्व अपार आहे.

पक्षीय दृष्टीने या निवडणुकांतील यशापशाला तात्कालिक महत्त्व फारच थोडें आहे. तथापि युक्तप्रांतीय सरकार आणि प्रांतिक काँग्रेस कमेटी यांनी या निवडणुकी कशा तऱ्हेने लढविल्या या प्रश्नाला

देशाच्या भवितव्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्व आहे. गेल्या कांहीं महिन्यांपासून प्रांतिक सरकारकडून नागरिक स्वातंत्र्याचा वाढत्या-प्रमाणांत अनादर केला जात आहे. ती परिस्थिति तर चिंताजनक होतीच, परंतु या निवडणुकीच्या वेळीं लोकशाही पद्धतीविषयी युक्तप्रांत सरकारने दाखविलेली कमालीची तुच्छता आणि प्रांतिक काँग्रेस पुढाऱ्यांनी दाखविलेली मनोवृत्ति यामुळे हिंदी लोकशाहीची गळचेपी होऊन हुकूमशाहीचा विजय होणार, इतकेंच नव्हे तर, सार्वजनिक जीवनांतील सदभिरुचि आणि प्रामाणिकपणा देखील विलयास जाणार अशी स्पष्ट चिन्हें दिसू लागली आहेत.

निवडणुकांचे वेळीं जनता जरा खालच्या पातळीवर येते ही गोष्ट खरी असली तरी महात्मा गांधींच्या निकट सानिध्यांत राहणाऱ्या देशाचा दर्जा याहून अधिक उच्च असला पाहिजे अशीच कोणीहि अपेक्षा करील. युक्त प्रांतीय निवडणुकीच्या वेळीं समाजवादी पक्षा-कडील कांहीं कार्यकर्त्यांची भाषणें सदभिरुचीला सोडून झाली असतीलहि कदाचित, परंतु पक्षाच्या कोणत्याहि प्रांतिक किंवा बाहेरून प्रचारार्थ गेलेल्यांपैकीं एकाद्या पुढाऱ्यानें हीन दर्जाची भाषणें केलीं असा आरोप कोणालाहि करतां येणार नाही. आचार्य नरेंद्र देव, राममनोहर लोहिया, अरुणा असफअल्ली, अच्युत पटवर्धन या सर्वांचीच भाषणें राजकीय प्रचाराच्या दृष्टीनें फार वरच्या दर्जाचीं होती. याच्या उलट संयुक्त प्रांताचे मुख्य प्रधान पंडित गोविंद वल्लभ पंत यांनीं निवडणूक प्रचाराच्या पहिल्या भाषणापासूनच वैयक्तिक हल्ले करण्यास आणि शिष्टाचाराला सोडून भाषणें करण्यास सुरवात केली.

पंडित पंतांचीं कांहीं मुक्ताफळे मुदाम खालीं देत आहे:

- १ विरोधी पक्ष असण्याची मुळीच जरूर नाही.
- २ ज्याप्रमाणें आम्ही मुस्लीम लीग, हिंदू महासभा, आर्. एस्. एस्., कम्युनिस्ट इत्यादींना चिरडून टाकलें त्याप्रमाणें आम्हांला जो कोणी विरोध करील त्याचीहि आम्ही तशीच वाट लावूं.
- ३ समाजवादी हे स्वार्थसाधू आहेत आणि स्वतःच्या फायद्यासाठींच ते काँग्रेसमधून बाहेर पडले.
- ४ समाजवादी म्हणजे विषारी सर्प आहेत.
- ५ समाजवाद्यांना मत म्हणजे रझाकारांना आणि काश्मीरवर हल्ला करणाऱ्या टोळीवाल्यांना मत.
- ६ काँग्रेसला मत देणें म्हणजे गांधीजींच्या आत्म्याला शांती मिळवून देणें.
- ७ युक्तप्रांत सरकारने हिंदी ही राजभाषा ठरविली आहे. समाजवादी तिचें उच्चाटन करून त्याजागीं हिंदुस्तानीची स्थापना करतील.
- ८ समाजवादी धर्मलंड आहेत. ते सत्ताखूड झाले तर मंदिरे राहणार नाहीत.
- ९ एका बाजूला नेहरू आणि पटेल व दुसऱ्या बाजूला जयप्रकाश आणि लोहिया यांपैकीं कोण निवडावयाचें तें ठरवा.
- १० काँग्रेसच्याविरुद्ध मत देणें म्हणजे देश कमकुवत करणें होय.

अशीं आणखीहि उदाहरणे देतां येतील.

खुद्द पंडित पंतांनींच जर ही तार लावली तर त्यांच्याहून दुय्यम दर्जाच्या काँग्रेसभक्तांनीं काय तोरे तोडले असतील त्याची सहज कल्पना येवूं शकेल. सर्व युक्तप्रांतीय काँग्रेसवाल्यांच्यांत एकच अपवाद होता आणि तो म्हणजे, बाबू पुरुषोत्तमदास टंडन यांचा-
त्यांनीं मात्र आपली सदाभिरुची आणि सदाचार यांची कास सोडली नाही.

परंतु पंडित पंत आणि त्यांचे अनुयायी यांनीं दाखविलेल्या हीन मनोवृत्तीकडे आपण दुर्लक्ष करूं या. त्यापेक्षां या प्रश्नाच्या दुसऱ्याच दोन महत्वाच्या पैलूंवर मला प्रकाश टाकावयाचा आहे.

पंडित पंतांनी पुन्हां पुन्हां असें जाहीर केलें कीं, विरोधी पक्षाची कसलीहि आवश्यकता नाही. कारण विरोधी पक्ष ही किती झालें तरी, पाश्चात्यांची राजकीय पद्धत असून आपल्या देशाच्या दृष्टीनें ती कुचकामी आहे. टंडनजींनींहि पंडित पंतांची ही विचार-सरणी उचलून धरली व त्यामुळें तर तिला अधिकच महत्व प्राप्त झालें. सरकारच्या बाबतीत काँग्रेसनें पाश्चिमात्य पद्धतीचें सहीसही अनुकरण केलेलें असताना, पंडित पंतांच्या सारख्या उच्चपदस्थ काँग्रेस-नेत्यानें लोकशाही विरोधाच्या कल्पनेला, ती केवळ पाश्चिमात्य आहे म्हणून विरोध करावा हें दुर्दैव म्हटलें पाहिजे. परंतु पंडित पंतांनीं विरोधासाठीं हें जें कारण दाखविलें त्याला मी फारसें महत्व देत नाहीं. कारण तसें करण्यांत आपल्या देशांतील अनेकांच्या मनांत जी एक पाश्चात्य विरोधाची विचित्र भूमिका ठाण मांडून बसली आहे तिचाच

पंडित पंतांना फायदा करून घ्यावयाचा होता. पंडित पंतांनी दिलेल्या कारणापेक्षां त्यांनी विरोधी पक्षाची गरजच मुळीं अमान्य केली, आणि त्याबाबत असहिष्णुतेची वृत्ति दाखविली ही गोष्ट अत्यंत अर्थसूचक आहे. अशातऱ्हेनें विचार करणारांची वृत्ति हुकूमशाहीचीच असली पाहिजे.

दहशतवादी मार्ग

या मनोवृत्तीचें प्रतिबिंब प्रत्यक्ष कृतींत पडूं लागलें म्हणजे तर तिच्या परिणामाचें स्वरूप अधिकच गंभीर बनूं लागतें. ज्या ज्या ठिकाणीं मी गेलों त्या त्या ठिकाणीं मला असें सांगण्यांत आलें कीं, जाणून बुजून भीतीचें वातावरण तयार करण्यांत आलें आहे. व त्यामुळें आपला मताधिकार खुलेपणानें बजावण्यास लोक भीत आहेत. काँग्रेस पुढारी, मंत्री, पार्लमेंटरी सेक्रेटरी, होम गार्ड्स, सरकारी नोकर हे सारेच लोकांच्या मनांत दहशत निर्माण करण्याचें कामीं एकमेकांशीं सहकार्य करीत होते. समाजवादी हे सरकार विरोधी असल्यानें जो कोणी त्यांना मत देईल तो देखील देशद्रोही समजला जाईल व त्याचे परिणाम त्याला भोगावे लागतील. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ वगैरे संस्थांवर नुक्तीच झडप घालण्यांत आली असल्याकारणानें अशा तऱ्हेच्या जबरदस्त दमबाजीचा जनतेवर भयानक परिणाम घडून आला. काँग्रेसबद्दल मनांतून असंतोष असूनहि एकतर मतदारांनीं मतदानच केलें नाहीं किंवा भीतीमुळें स्वतःच्या इच्छेविरुद्ध काँग्रेस उमेदवारांना मते दिलीं.

अशा तऱ्हेचे मार्ग अवलंबण्यांत यवूं लागले म्हणजे कोणाचा

विजय होतो याला कांहींच महत्व उरत नाही. कारण कोणीहि जरी निवडून आले तरी त्यांत देशाचें नुकसानच असतें. खरीखुरी लोकशाही हें जर आपलें ध्येय असेल तर, मी वर म्हटल्याप्रमाणें अशा तऱ्हेचे मार्ग त्या लोकशाहीची आणि नागरिक स्वातंत्र्याची चांगलीच गळचेपी करणार आहेत. पंडित पंत आणि त्यांच्यासारखे इतर काँग्रेसजन यांना पायबंद घातला नाही तर ते हिंदुस्तानला गुलामांच्या देशाचें स्वरूप आणून दिल्याशिवाय राहणार नाहीत. व हिंदी जनतेनें इंग्रजांपासून जें स्वातंत्र्य मिळविलें तें हुकूमशाहीच्या पाठिराख्यांच्या घशांत गेल्याशिवाय राहणार नाही.

पंडित पंतांच्या प्रचार मोहिमेंतील ज्या दुसऱ्या मुद्याचा मला उल्लेख करावयाचा आहे तो म्हणजे, जनतेच्या जातीय भावनांची त्यांनी केलेली आळवणी. समाजवाद्यांचें धर्मद्वेष्टे म्हणून त्यांनीं केलेलें वर्णन, आणि हिंदी-हिंदुस्तानीचा त्यांनी उकरून काढलेला प्रश्न याकडे उदाहरण म्हणून बोट दाखवितां येईल. एकदा ते असें म्हणाले कीं काँग्रेसला मत देणें म्हणजे गांधीजींच्या आत्म्याला शांती लाभूं देणें, तर लगेच त्याच सपाट्यांत गांधीजींच्या शिकवणुकीकडे संपूर्ण दुर्लक्ष करून पुन्हां त्यांनी युक्तप्रांत सरकारनें हिंदी ही राजभाषा ठरविली असून समाजवादी अधिकारावर आले तर पुन्हां हिंदुस्तानाचें प्रस्थ माजेल या सबबीवर मतदारांकडे मताची मागणी करण्यासहि कमी केलें नाही.

काँग्रेस आणि समाजवादी पक्ष यांची भूमिका निदान कांहीं बाबतींत तरी समान आहे अशी माझी समजूत होती. उदाहरणार्थ

स्वातंत्र्य व लोकशाही यांचें संरक्षण, सामाजिक जीवनांतील शुचिता, जातीयवादाचा विरोध. लोकशाहीमध्ये विरोधी पक्षांतहि अशा प्रकारच्या कांहीं समान भूमिका असल्याखेरीज लोकशाही चालणेंच शक्य नाहीं. केवळ मते मिळविण्यासाठीं जर काँग्रेस जातीयवादाच्या आसरा घेवूं लागली तर हिंदुस्तानची काय दशा होईल बरे ?

आपल्या स्वतंत्र राजकीय जीवनाला नुकतीच कोठें सुरवात होते न होते तोंच अशा प्रवृत्ति थैमान घालूं लागल्या तर, त्यांना दाबून ठेवण्याइतका जोम आपल्या जनतेत आहे किंवा नाहीं याची मला शंका वाटते. त्याचप्रमाणें गांधीजींच्या देहावसानानंतर आतां हिंदी लोकशाहीच्या भवितव्याबद्दल जागरूक असलेली आणि पक्षीय अभिनिवेश व सत्तालोभ यापासून अलिप्त राहून अत्यंत धातुक अशा प्रवृत्तीविरुद्ध आपला आवाज उठवील अशी एकादी तरी व्यक्ति काँग्रेसमध्ये राहिलेली आहे किंवा नाहीं हाहि एक प्रश्नच आहे. पंडित नेहरू ? असतील कदाचित. परंतु ते तरी कांहीं प्रत्यक्ष कृति करतील कां ?

आजवरच्या संवधीमुळे किंवा भीतिमुळे लोक अजूनहि कदाचित काँग्रेसला मते देतील. परंतु माझी पक्की खात्री आहे की, लोकांचा काँग्रेसवर थोडाफार विश्वास शिल्लक उरला असलाच तर तो मुख्यत्वेकरून पंडित नेहरू अद्याप तिच्यांत आहेत म्हणूनच आहे. लोकांनीं पंडितजींच्यावर जो एवढा विश्वास टाकला आहे तो सार्थ असल्याचें, नागरिक स्वातंत्र्यासाठीं जरूर तर स्वतःच्या पक्षाविरुद्ध देखील झगडून ते दाखवून देतील काय ? या उत्तरावर बऱ्याच गोष्टी

अवलंबून आहेत. तथापि आपल्यावर कोणी गुलामगिरी लादूं नसे म्हणून आपणच डोळ्यांत तेल घालून जपलें पाहिजे अशी जाणीव जोंपर्यंत जनतेला होत नाही, तोंपर्यंत त्यांची या खोड्यातून कोणीहि मुक्ता करूं शकणार नाही.

४ जुलै १९४६

स्वातंत्र्य व लोकशाही यांचे संरक्षण, सामाजिक जीवनांतील शुचिता, जातीयवादाचा विरोध. लोकशाहीमध्ये विरोधी पक्षांतहि अशा प्रकारच्या कांहीं समान भूमिका असल्याखेरीज लोकशाही चालणेंच शक्य नाहीं. केवळ मते मिळविण्यासाठीं जर काँग्रेस जातीयवादाचा आसरा घेवूं लागली तर हिंदुस्तानची काय दशा होईल बरे ?

आपल्या स्वतंत्र राजकीय जीवनाला नुकतीच कोठें सुरवात होते न होते तोच अशा प्रवृत्ति थेमान घालूं लागल्या तर, त्यांना दाबून ठेवण्याइतका जोम आपल्या जनतेत आहे किंवा नाहीं याची मला शंका वाटते. त्याचप्रमाणें गांधीजींच्या देहावसानानंतर आतां हिंदी लोकशाहीच्या भवितव्याबद्दल जागरूक असलेली आणि पक्षीय अभिनिवेश व सत्तालोभ यापासून अलिप्त राहून अत्यंत घातुक अशा प्रवृत्तीविरुद्ध आपला आवाज उठवील अशी एकादी तरी व्यक्ति काँग्रेसमध्ये राहिलेली आहे किंवा नाहीं हाहि एक प्रश्नच आहे. पंडित नेहरू ? असतील कदाचित. परंतु ते तरी कांहीं प्रत्यक्ष कृति करतील कां ?

आजवरच्या संवयीमुळे किंवा भीतिमुळे लोक अजूनहि कदाचित काँग्रेसला मते देतील. परंतु माझी पक्की खात्री आहे की, लोकांचा काँग्रेसवर थोडाफार विश्वास शिल्लक उरला असलाच तर तो मुख्यत्वेकरून पंडित नेहरू अद्याप तिच्यांत आहेत म्हणूनच आहे. लोकांनीं पंडितजींच्यावर जो एवढा विश्वास टाकला आहे तो सार्थ असल्याचें, नागरिक स्वातंत्र्यासाठीं जरूर तर स्वतःच्या पक्षाविरुद्ध देखील झगडून ते दाखवून देतील काय ? या उत्तरावर बऱ्याच गोष्टी

अवलंबून आहेत. तथापि आपल्यावर कोणी गुलामगिरी लादूं नसे म्हणून आपणच डोळ्यांत तेल घालून जपलें पाहिजे अशी जाणीव जोंपर्यंत जनतेला होत नाही, तोंपर्यंत त्यांची या खोड्यातून कोणीहि मुक्ता करूं शकणार नाही.

४ जुलै १९४६

संयुक्तप्रांतांतील निवडणुकी

संयुक्त प्रांतांतील निवडणुकींत आपल्या पक्षाचा जो धुव्वा उडाला त्यापासून आपण कोणता बोध घ्यावयाचा ? या निवडणुकीचे वेळीं सर्वाना मताधिकार मिळालेला नव्हता किंवा काँग्रेसच्या हुकूम-शाही. राजवटीखाली लोकशाही ही नांवालाच तेवढी शिल्लक राहली आहे अशा सबबीवर निवडणुकांच्या निकालाकडे दुर्लक्ष करून चाळणार नाहीं मतदानाचा अधिकार जास्त लोकांना असता, अथवा मतदारांना धाक दपटशा दाखवून त्यांच्यावर दडपण आणण्यासाठीं काँग्रेसनें सरकारी यंत्रणेचा उपयोग करून घेतला नसता तर, निवडणुकांचे निकाल यापेक्षां निराळे लागले असते यांत शंकाच नाहीं.

परंतु त्या सबबीवर स्वतःचें समाधान करून घेणें आणि ' काँग्रेसबरोबर लढत तर निकराची दिली कीं नाही ' असें म्हणून स्वतःची पाठ थोपटून घेणें आत्मघातकीपणाचें ठरेल.

संघटना आणि काम

निवडणूक मोहिमेच्यावेळीं मी स्वतःला नेहमी असा एक प्रश्न विचारी कीं, मी जर युक्तप्रांतांतील एकादा खेडुत असतो तर मी समाजवादी पक्षाला मत दिलें असतें कां ? आणि माझे उत्तर प्रत्येक वेळीं ' नाही ' असेंच येई. याचें कारण काय ? मी ज्यावेळीं या प्रश्ना-

बाबत विचार करूं लागे त्यावेळीं माझ्या मनांत येई कीं, तो खेडुत म्हणेल 'मला समाजवादी पक्षाविषयीं कांहींहि माहिती नाही, निवडणुकीपूर्वीं त्यांचे कार्यकर्ते कधीहि माझ्याकडे आलेले नाहीत, किंवा त्यांनीं माझ्यासाठीं कांहीं केलेलेहि नाही. '

मग असें असून समाजवादी उमेदवारांना इतकीं मते कशीं पडलीं ? उमेदवारांचें वैयक्तिक वजन आणि त्यांचा नावलौकिक हेच प्रामुख्याने याचें कारण आहे. शिवाय काँग्रेसबद्दलची आजची अप्रीति हेहि एक कारण आहेच. ग्रामीण भागांत तरी निदान समाजवादी पक्षाबद्दल जनतेला फारच थोडी माहिती होती आणि शहरांतील जनतेला पक्षोपपक्षांमधील तात्विक मतभेदांचें अधिक ज्ञान असलें तरी आपली पक्ष संघटना तेथे जवळ जवळ नव्हतीच असें म्हटलें तरी चालेल.

मीरतचा धडा

मीरतचें उदाहरण घ्या. आपण त्याठिकाणीं आपला उमेदवार उभा केला होता. आणि उमेदवारांची वैयक्तिक लायकी लक्षांत घेतां, रघुकुल तीलक हे अगदी सहज निवडून यावयास हवे होते. काँग्रेसवाले मतदानांत हस्तक्षेप करूं लागले म्हणून त्यांनीं आपलें नांव काढून घेतलें हें सर्वांना माहीतच आहे. परंतु त्यांनीं आपली उमेदवारी मार्गे घेतली नसती, तरी देखील त्यांचा पराभव हा ठरलेलाच होता. कां ? कारण निवडणुकीपूर्वीं फक्त तीन पक्ष-सभासद मीरत शहरांत होते आणि नांव घेण्यासारखी अशी पक्ष-संघटना तर अजिबातच नव्हती. याच्या उलट काँग्रेसची संघटना

ही पूर्वीपासूनच सुव्यवस्थित होती आणि अगदी परवा परवापर्यंत तीलकजी आणि इतर समाजवादी कार्यकर्तेच त्यासाठी झटत होते. प्रत्येक मोहोल्यामोहोल्यांत काँग्रेस कमेट्या आणि अनेक कार्यकर्ते त्यांच्या हाताशी होते. काँग्रेसपार्शी असलेली पैसा वगैरे साधने सोडून दिली तरी त्यांच्या संघटनेच्या मानाने आपली संघटना अगदीच बाल्यावस्थेत होती. निवडणुकीच्या वेळी अनेक नवे कार्यकर्ते पुढे आले हे खरे, तथापि ते सर्वच नवखे आणि अननुभवी हेते. आणि कांहीं झाले तरी निवडणुकीसाठी घाईगर्दीने कशीतरी उभी केलेली यंत्रणा सुसंघटित अशा राजकीय संघटनेची जागा कशी भरून काढणार ?

अशा परिस्थितीत मीरतच्या उदाहरणावरून—आणि सर्व मतदार संघांना ते सारखेच लागू पडण्यासारखे आहे— आपण काय बोध घ्यावयाचा ते अगदी उघड होते. दोनच शब्दांत सांगावयाचे तर ‘संघटना आणि काम’ हाच तो बोध होय.

एकच मार्ग

परंतु आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे आपल्यापैकी मीरतला गेलेल्या अनेक कार्यकर्त्यांना हा बोध झालेला नाही. या निवडणुकीबाबत त्यांनी काढलेले सार कांहीसे पुढील आशयाचे होते. हिंदुस्तानांत लोकशाहीची भाषा बोलणे हा एक भ्रम आहे. आजच्या सत्ताधारी पक्षाने सत्ता आपल्या ताब्यांत ठेवण्याचा चंग बांधला आहे आणि वेळ पडली तर त्यासाठी लोकशाहीचा बळी देण्याचीहि त्याची तयारी आहे. तेव्हा आपण लोकशाही व लोकशाही मार्ग यांची भाषा सोडून

आतां क्रांतीच्या तयारीस लागवें हें बरें. आणि मला असेंहि सांगण्यांत आलें कीं, दिल्लीतील आपले कांहीं साथी पं. पंतांच्या सभा कशा उधळून लावावयाच्या त्याचेहि मनसुबे रचूं लागले होते. त्यांच्या क्रांतीच्या उद्घाटनाचीच बहुधा ती तयारी असावी.

कमालीच्या पोरकटपणाचाच हा नमुना म्हटला पाहिजे ! कारण ज्याला समाजवाद चांगला समजला आहे, तो हें ओळखून असतो कीं, लोकशाही किंवा क्रांतिकारी अशा दोन मार्गांपैकी एकाची निवड करण्याचा मुळीं सवालच नाही. विशिष्ट परिस्थितींत यशाकडे नेणारा एकच एक मार्ग असतो आणि त्याचाच खंबीरपणें अवलंब करावा लागतो. परंतु मार्ग कोणताहि वापरला तरी आपली संघटना मजबूत नसेल आणि जनतेचा आपल्याला पाठिंबा नसेल तर, तो यशस्वी होणें शक्य नाही. क्रांतिकारी मार्ग म्हणजे केवळ कटबाजी नव्हे. क्रांति आणि विशेषतः सामाजिक क्रांति, म्हणजे प्रस्थापित सरकार विरुद्ध होणाऱ्या उठावांत जनतेनें स्वखुशीनें इतकेंच नव्हे तर अत्यंत कडवेपणानें भाग घेणें होय. कांहीं अंशी सामाजिक शक्ति जनतेला अशा उठावांत सहभागी करतात तर कांहीं अंशी क्रांतिकारी पक्षाच्या चळवळीमुळे जनता तसें करण्यास उद्युक्त होते. खरें म्हणजे अशा तऱ्हेचें राजकीय कार्य झालेलें नसेल तर, सामुदायिक उठाव होऊनहि जनतेच्या शक्ति निरर्थक कृत्यें करण्यांतच फुकट जातात.

म्हणून कोणताहि मार्ग अवलंबिला तरी, पक्ष संघटन आणि जनतेला जागृत करून पक्षाच्या राजकीय मार्गदर्शनाखालीं आण-

ण्यासाठी प्रत्यक्ष कार्य करीत राहणें हेंच आव कर्तव्य ठरतें. आणि हें प्राथमिक कार्य करण्याच्या बाबतीत आपण कित्येक योजनें मार्गे आहोंत हेंच युक्तप्रांतातील निवडणुकींनीं दाखवून दिलें आहे.

त्यामुळे युक्तप्रांतीय निवडणुकीतील पराजयामुळे प्रत्येक सच्च्या समाजवाद्यांची अशी खात्री होऊन चुकली पाहिजे कीं, पंतांच्या सभा उधळून लावण्याच्या फंदांत पडण्याऐवजीं पक्षसंघटन वाढविण्यासाठी त्यानें शहरें व खेडीं, शाळा, आणि कचेऱ्या, खाणीं व कारखाने या प्रत्येक ठिकाणीं अधिक नेटानें झटलें पाहिजे. प्रत्येक कार्यकर्त्यानें धर्मोपदेशकाच्या तळमळीनें पक्षाचा संदेश हिंदुस्तानांतील कामगारांच्या—मग तो श्रमजीवी असो वा बुद्धिजीवी असो—घरोघरीं पोहोचेपर्यंत अविश्रांत झटलें पाहिजे. लोकशाही मार्गाच्या युक्तायुक्ततेविषयीं नसता काथ्याकूट करण्यांत आपण आपली शक्ति फुकट घालवितां कामा नये.

लोकशाहीचें समर्थन

आपण विशिष्ट परिस्थितींत कोणत्या मार्गाचा अवलंब करणार त्यावरच आपण कशाप्रकारें तयारी करावयाची तें अवलंबून राहिल असें काहींजण म्हणतील. आणि काहीं अंशी तें खरेंहि आहे. तथापि, तें संपूर्ण सत्य मात्र नव्हे. समाजवादी पक्षाला सामाजिक क्रांतीच्या तयारीसाठीं बाँबचे कारखाने काढावयाचे नाहींत. जनतेची संघटना करून तिच्यांत समाजवादीनिष्ठा निर्माण करण्यासाठीं जेवढीं म्हणून साधनें आज उपलब्ध असतील त्या साऱ्यांचा पक्षाला जास्तीत जास्त फायदा करून घ्यावयाचा आहे. म्हणूनच सर्व कायदेमंडळांचा

व तत्सम साधनांचा जास्तीतजास्त उपयोग करून घेण्याचें पक्षानें ठरविलें आहे. लेनिननें तर त्याच्या सहकाऱ्यांना प्रतिगामी आणि कसलेहि अधिकार नसलेल्या ड्यूमांत जाण्याचा आदेश दिला होता. आज मध्यवर्ति कायदेमंडळांत जो पक्ष आपलें बहुमत करूं शकेल, त्याला या देशाचें भवितव्य बदलून दाखवतां येईल ही गोष्ट हिंदुस्तानांत कोण नाकारूं शकेल ? कायदेमंडळाच्या यापुढील निवडणुका प्रौढमतदानानुसार होणार आहेत. इतक्या व्यापक मतदार संघाचा फायदा करून घेण्याचें पक्षानें नाकारलें तर तो मूर्खपणाच ठरेल. सत्ताधारी पक्षानें निवडणुकीपाठीमागील तत्वांची गळचेपी करण्याचा प्रयत्न केला तरी आपण हें विसरतां कामा नये कीं, लोकशाहीच्या प्रस्थापनेसाठीं झगडण्याची जबाबदारी कांहीं फक्त सत्ताखूड पक्षाचीच नाही. सामान्य जनता, त्याचप्रमाणें विरोधी पक्ष यांनींहि या कामीं फार मोठा वाटा उचलला पाहिजे. आपण आपले प्राथमिक हक्कहि जर गमावून बसलों तर अधिकाराखूड पक्षाच्या कारवायांइतकीच जनतेची त्याबाबतची उदासीनता आणि आपली निष्क्रीयताहि त्याला जबाबदार म्हटली पाहिजे. एकादा मतदार घ कदपटशामुळें स्वतःच्या इच्छेनुरूप मत देण्यास भिजून लागला तर सरकारच्या दडपशाही इतकीच आपली बेफिकीरीहि त्याला कारणीभूत असणार हें उघड आहे. आपण मतदारांच्यांत काम केलें असतें, आणि त्यांना योग्य शिक्षण दिलें असते तर, त्यांना त्यांच्या हक्काची अधिक जाणीव झाली असती, आणि तो बजावण्याचें धैर्यहि त्यांनीं दाखविलें

असतें. म्हणून नागरिक स्वातंत्र्याचें रक्षण करण्याचा प्रयत्न न करतां हुकूमशाही पद्धतीचा अवलंब करणें म्हणजे स्वातंत्र्य, इतकेंच नव्हे तर समाजवादाचाहि द्रोह करण्यासारखें आहे. देशांत आज जी हुकूमशाही प्रवृत्ति निर्माण होत आहे त्याविरुद्ध करावा लागणारा लढा व समाजवादी लढा हिंदुस्तानांत एकरूपच झाले आहेत. आपल्याला समाजवादी लढा द्यावयाचा असेल तर, हुकूमशाही पक्षांच्या जाळ्यांत आपण सापडतां कामा नये. आपल्या हातून एकादी तरी चूक होईल, म्हणून याक्षणीं काँग्रेसमधील हुकूमशाही गट डोळ्यांत तेल घालून वाट पहात आहे. त्यांना हवी असलेली संधी आपण त्यांना मिळवून देण्याचा अवकाश कीं, लगेच ते आपल्यावर झडप घालतील आणि समाजवादी पक्ष सरकारनें बेकायदा ठरविल्याचें वृत्त अचानकपणें तुमच्या कानावर येईल. त्यामुळे हिंदी समाजवाद्यांच्या मार्गांत अधिकच अडचणी निर्माण होतील. जाणून बुजून आपल्यामधील अडचणी वाढवून घेणें ही अक्षम्य चूक ठरेल. आजच्या क्षणीं समाजवादी चळवळ उभारण्यासाठीं अस्तित्वांत असलेल्या सर्व नागरिक स्वातंत्र्याचा उपयोग करून घेणें अत्यंत निकडीचे आहे. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट अशी कीं, आधी हुकूमशाही सत्तारूढ करण्यासाठीं आपल्या जिवाचें रान करावयाचें, आणि मग हुकूमशाही विरोधी मोहीमा काढावयाच्या हा हिंदी समाजवाद्यांतील एका विशिष्ट प्रवृत्तीच्या गटाचा नित्यक्रमच होवून बसला आहे. त्या चुकीची पुनरावृत्ति होवूं देतां कामा नये. हिंदुस्तानांतील फासिझमला तोंड देण्याचा एकमेव मार्ग म्हटला म्हणजे, जनतेच्या लोकशाही हक्कांसाठीं

प्राणपणानें लढणें हाच होय.

म्हणून मी पुन्हां एकदां बजावितों कीं युक्तप्रांतांतील निवड-
णुकीने दिलेला धडा दुसरा तिसरा कोणताहि नसून संघटना आणि
काम, अधिक काम आणि चांगली संघटना हाच होय.

११ जुलै १९४८

नव्या कामगार एकजुटीचा पाया

[साथी जयप्रकाश नारायण यांनी ता. २७ व २८ नोव्हेंबर १९४८ रोजी मुंबईस प्रमुख कामगार कार्यकर्त्यांची एक बैठक बोलावली होती. या परिषदेस हिंदुस्तानांतील सर्व भागांतून निर-
निराळ्या राजकीय गटांतील कार्यकर्ते हजर होते. आधीच अत्यंत
निकृष्ट असलेले राहणीचे मान टिकवून कसे धरतां येईल याचा
विचार यावेळी करण्यांत आला. या सभेचे अध्यक्षस्थान हिंदुस्तानां-
तील ख्यातनाम कामगार पुढारी श्री. ना. म. जोशी यांनी स्वीकारले
होते. परिषदेचे मुख्य उद्दिष्ट सरकारला आपले कुचकामी धोरण
सोडावयास लावून चलनवाढीला आळा घालण्याकरतां कांहीं निश्चित
विधायक मार्ग शोधून काढणे हे होते. या परिषदेचे उद्घाटन कर-
तांना जयप्रकाशजींनी केलेले समग्र भाषण खाली दिले आहे]

माझ्या निमंत्रणाला मान देऊन आपण सर्वजण या ठिकाणी
आलांत याबद्दल मी तुम्हां सर्वांचे अत्यंत मनःपूर्वक आभार मानतो.
त्याचप्रमाणे हिंदी कामगार चळवळीचे अध्यक्ष श्री. ना. म. जोशी
यांनी या परिषदेचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याचे मान्य केले म्हणून
मी त्यांचाहि आभारी आहे.

ही अनौपचारिक आणि विचार विनिमयार्थ बोलविण्यांत

आलेली परिषद आहे. कामगार वर्गाच्या किंवा अधिक यथार्थतेने बोलावयाचे तर सर्वसाधारण नोंकरवर्गाच्या अत्यंत जिह्वाळ्याच्या अशा एका विशिष्ट प्रश्नावर चर्चा करण्यासाठी आपण येथे जमलेले आहोत आणि या प्रश्नांतूनच आणखीहि अनेक प्रश्न निर्माण होऊ लागले आहेत. मध्यमवर्गीय पगारदारांसकट सर्वच नोंकरवर्गाच्या राहणीचे मान एकसारख्या वाढत जाणाऱ्या किमतींमुळे हळूहळू खालावत चालले आहे. कामगार वर्गाचे प्रतिनिधी—या ठिकाणी कामगार हा शब्द मी व्यापक अर्थाने वापरीत आहे—आणि हिंदी नागरिक अशा दुहेरी भूमिकेवरून आपण या ठिकाणी जमलो असून या प्रश्नावर गंभीरपणे विचार करून कामगारांच्या खरोखरीच्या वेतनांत हळूहळू जी घट होत आहे, ती थोपविण्याचा मार्ग आपणांस शोधून काढावयाचा आहे. मुख्यतः कामगार वर्गाचे हित डोळ्यापुढे ठेवून त्या अनुरोधानेच आपल्याला या प्रश्नाचा विचार करावयाचा आहे. तथापि कामगार आणि मालक यांचे हितसंबंध परस्परविरोधी असले तरी, सर्वसाधारण जनतेचे कल्याण साधणारा नवा समाज स्वतंत्र हिंदुस्तानला निर्माण करावयाचा असल्याने कामगारवर्गाचे हित तेच राष्ट्राचे हित असा आपला विश्वास आहे. भांडवलदार वर्गाचे हितसंबंध राष्ट्रीय हिताच्या आड येण्याचा संभव असतो— नव्हे ते तसे येतातहि. परंतु कामगार वर्गाच्या हितसंबंधावरच राष्ट्राचे सर्व हित अवलंबून असते असे आपण मानतो. आणि म्हणून कामगारवर्गाची सेवा बजावून आपण राष्ट्रकार्य साधण्याचाच प्रयत्न करीत आहोत.

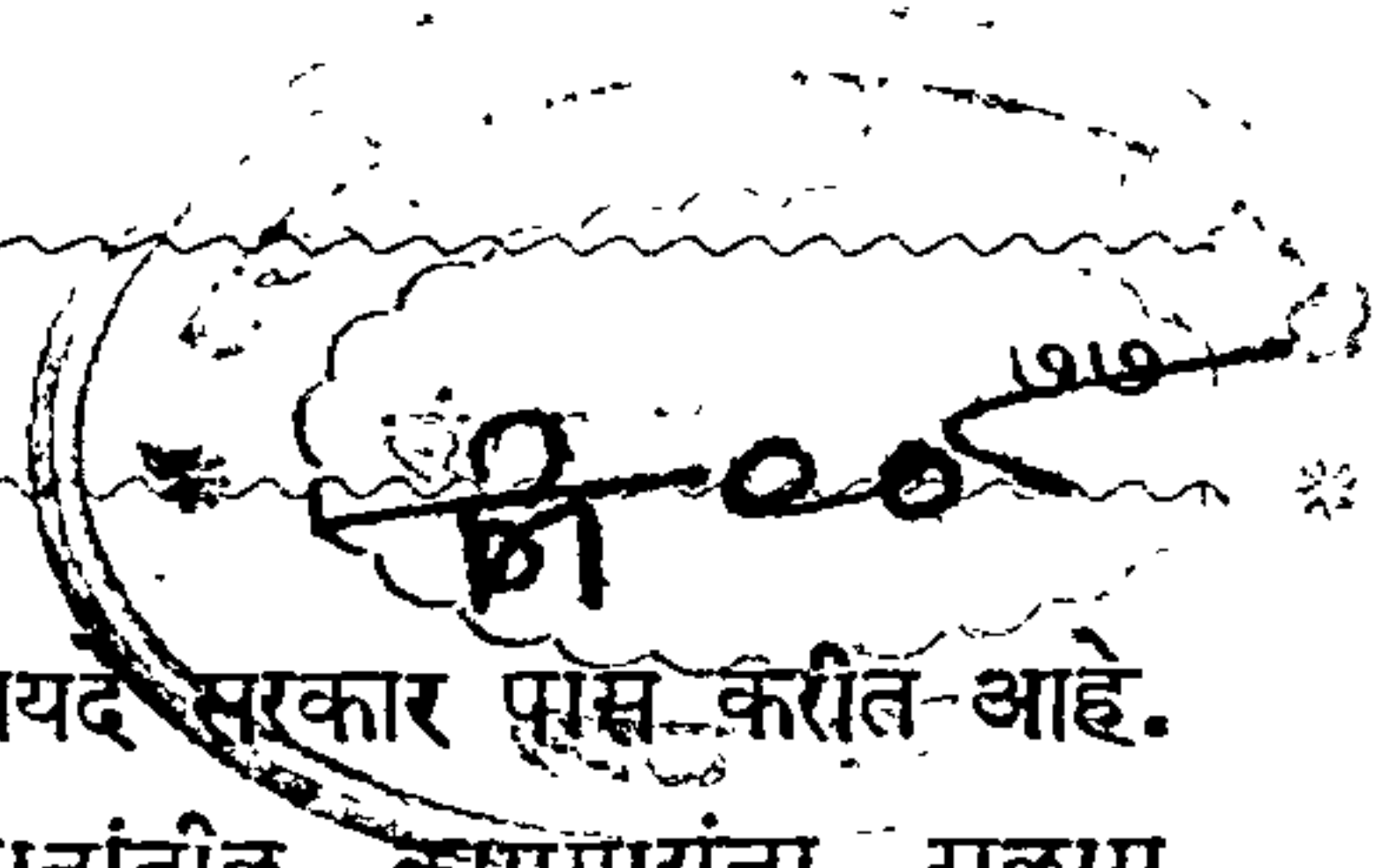
सरकारी नोंकर

महागाईच्या प्रश्नाची झळ सर्वसाधारण कामगारवर्गाला लागत असली तरी, मध्यवर्ति आणि प्रांतिक सरकारच्या नोंकरवर्गाचे बाबतीत त्या प्रश्नाने विशिष्ट स्वरूप धारण केले आहे. किंमतीच्या दर्शक नंबराच्या अनुरोधाने महागाई भत्ता देण्यांत यावा अशी शिफारस मध्यवर्ति पे कमिशनने केली. आणि दर्शक नंबर २७० धरून त्यावर कमीतकमी महागाई भत्ता रु. २५ मिळावा व दर्शक नंबर वाढत गेल्यास दर २० ला रु. ५ प्रमाणे महागाई भत्त्यांत वाढ व्हावी असे सुचविले हे आपणां सर्वांस माहीतच आहे. माझी खात्री आहे की, राष्ट्राचा आजचा दर्शक नंबर ३८० च्या खाली नाही. त्यामुळे पे कमिशनच्या शिफारसीनुसार सरकारी नोंकरांना रु. ५५ हून कमी महागाई भत्ता मिळतां कामा नये. याबाबतीत पे कमिशनने केलेल्या शिफारसी लागू करण्यांत याव्यात येवढीच सरकारी नोंकरांची मागणी आहे. परंतु सरकारने अद्यापपर्यंत तिकडे लक्ष पुरविलेले नाही.

कामगार वर्गाची आणि आपल्या नोंकरांची दुःखे दूर करण्याची सरकारची तयारी अथवा इच्छा तर नाहीच, उलट आपली परिस्थिति सुधारण्याचे कामगार वर्गाने केलेले सर्व प्रयत्न दडपून टाकण्याचाच सरकारने चंग बांधला आहे असे गेल्या कांहीं महिन्यांतील अनुभवावरून आढळून आले आहे.

लाक्षणिक संपासारख्या साध्या निदर्शनांत देखील सरकारला बंडाचा वास येवू लागला आहे. आपली परिस्थिति सुधारण्यासाठी

नव्या कामगार एकजुटीचा पाया

लढा देणें अवघड करून सोडणारे कायदे सरकार पास करीत आहे. या कायद्यांची परिणति शेवटी हिंदुस्तानांतील कामगारांना गुलाम बनविण्यांतच होणार हें खास.

हे प्रश्न फार गंभीर स्वरूपाचें असून जर वेळींच त्यांतून मार्ग काढला नाही तर, देशाचें आर्थिक व त्याचबरोबर राजकीयहि स्थैर्य धोक्यांत येईल आणि सर्वत्र गोंधळ व अराजक माजेल. म्हणून देशाचें हित डोळ्यापुढें ठेवून हे प्रश्न सोडविण्याचें कामीं संघटित व योजनाबद्ध रीतीनें वागण्याचा मार्ग कामगार वर्गास दाखविणें हें तुमचें काम आहे.

किंमतीवर नियंत्रण

प्रथमतः वस्तूंच्या किंमतींत होत चाललेली वाढ थांबवून त्या योग्य प्रमाणांत उतरविण्यासाठीं सरकारनें नेमके काय करावयास हवें तें तुम्ही दाखवून दिलें पाहिजे. कांहीं दिवसांपूर्वी सरकारनें निरनिराळ्या कामगार संघटनांच्या प्रतिनिधींना चलनवाढ कमी करण्याच्या प्रश्नावर मंत्रिमंडळाबरोबर वाटाघाटी करण्यासाठीं बोलाविलें होतें हें तुम्हाम स्मरत असेलच. परंतु या प्रतिनिधींनीं केलेल्या सूचनांकडे सरकारनें अजिबात दुर्लक्ष केलें. त्यामुळे सरकारला सध्याचें आर्थिक धोरण बदलण्यास भाग पाडण्यासाठीं सरकारवर कसें दडपण आणावयाचें, त्यासाठीं कोणते मार्ग वापरावयाचें हें ठरविण्याचें काम तुमचें आहे.

सरकारनें नुकत्याच स्वीकारलेल्या चलनवाढ विरोधी धोरणा-
न्वये आयात मालावरील जकाती व नव्यानें सुरू करण्यांत येणाऱ्या

उद्योगधंद्यावरील प्राप्तीकर कमी करणें, अशा स्वरूपाच्या सवलती भांडवलदारवर्गीला देण्यांत आल्या आहेत. स्वतः पंतप्रधानच ज्याचें वर्णन भांडवलाचा संप असें करतात त्याबद्दल भांडवलदार वर्गीला मिळालेलें हें बक्षीस होय ! काळाबाजार करणें, कर चुकविणें, आणि स्वतःला हव्या असलेल्या सवलति मिळाल्या नाहींत तर, उत्पादन करण्यास नकार देणें यावरून हिंदी भांडवलदारवर्गीचें खरें स्वरूप उघड झालें आहे. आणि तरीहि त्यांच्या देशद्रोही वर्तणुकीबद्दल आपल्या सरकारनें भांडवलदार वर्गीला भरपूर सवलती बहाल केल्या आहेत. कामगारवर्गानें देशाविषयीचें कर्तव्य बजावले असून देशाच्या हांकेस ओ दिली आहे असें खुद्द श्री. जगजीवनराम यांच्यासारखी अत्यंत उच्च अधिकाराच्या जागेवरील व्यक्ति म्हणत असूनहि, चलनवाढ विरोधी धोरण आखतांना त्यांच्यासाठीं कांहीं तरतूद करण्याचें मात्र सरकार विसरून गेलें.

या दुःखपूर्ण परिस्थितींत योग्य ती सुधारणा कशी घडवून आणावयाची तें या परिषदेला ठरवावयाचें आहे. त्यासाठीं पहिल्या प्रथम चलनवाढ कमी करण्याची एक योजना विचारपूर्वक बनवून ती सरकारपुढें व देशापुढें मांडली पाहिजे. केवळ पगारदारच नव्हेत तर, सर्वसाधारणपणें सर्वच नागरिकांना या चलनवाढीमुळे जबरदस्त तडाखा बसला असून आपल्या प्रयत्नांत त्या सर्वांचा पाठिंबा आपणास मिळवितां आला पाहिजे.

सरकारी धोरणांत बदल

त्यानंतर सरकारनें जर आपलें सध्याचें धोरण बदललें नाहीं

तर कामगार वर्गाने काय करावयाचे तेहि आपण ठरविले पाहिजे. सध्याचे धोरण चालू असेपर्यंत कामगार वर्गाचे हाल संपणार नाहीत. हे हाल थांबविण्यासाठी आणि वाढत्या किंमतीपासून स्वतःचा बचाव करण्यासाठी महागाई भत्त्यांत वाढ करून घेण्याकरिता कामगार वर्गाने कोणते उपाय योजले पाहिजेत, त्याचाहि विचार करावयास हवा. कामगारांच्या महागाई भत्त्यांत वाढ केली तर, त्यामुळे पुन्हां चलन-वाढ होईल अशी सबब सरकारकडून पुढे करण्यांत येते. आणि म्हणून कामगारवर्गाने सर्व अडचणी अशाच सोशीत राहिले पाहिजे असे सरकारने ठरवून टाकले आहे. परंतु सरकारची ही सबब निखालस खोटी आहे हे तुम्ही जनतेला पटवून दिले पाहिजे. कांही उपाय योजना केली म्हणजे किंमती खाली येतील असा सरकारचा विश्वास आहे. आणि त्याप्रमाणे किंमती एकदां खाली आल्या म्हणजे मग महागाई भत्त्यांत केलेली वाढ तशीच कायम कशी राहील ? अनेक कारणांमुळे चलनवाढ झाली असून तिच्या मुळाळाच हात घालणे आवश्यक आहे. सरकारने जर योग्य प्रकारे चलनवाढ विरोधी उपाय अमलांत आणले तर महागाई भत्ता वाढविल्याने त्या मार्गात विघ्ने येतील किंवा किंमती उतरणे अवघड होऊन बसेल असे मुळीच नाही. ज्यावेळी किंमती वाढण्याचे बंद होऊन त्या उतरू लागतील त्यावेळी, महागाई भत्ताहि आपोआपच कमी होऊ लागेल. आणि अशा तऱ्हेने किंमतींच्या चढउतारावर आधारलेल्या महागाई भत्त्यामुळे किंमतींत वाढ होण्याऐवजी त्या उतरण्यासच मदत होणार असल्याने ते चलनवाढविरोधी धोरणास पूरकच ठरेल. परंतु चलनांत

झालेली वाढ कमी करण्यासाठी सरकार जे उपाय योजीत आहे, त्यावर त्याचा स्वतःचाच विश्वास नाही; आणि म्हणूनच महागाई भत्त्यांत वाढ करण्यास सरकार तयार होत नाही असे म्हटले पाहिजे.

ते कसेहि असो, एक गोष्ट मात्र निश्चित की, सरकार याबाबत आपली भूमिका बदलण्यास तयार नाही. त्यामुळे कामगारवर्गाने, सरकारला आपले धोरण बदलण्यास भाग पाडतां यावे म्हणून आपण कोणता मार्ग अवलंबावयाचा ते ठरविले पाहिजे. याबाबत अलग अलगपणे केलेले प्रयत्न अजिबात उपयोगी ठरणार नाहीत. गेल्या कांही महिन्यांचा अनुभव असा आहे की, अशा तऱ्हेचे फुटकळ प्रयत्न झाले तर सरकार ते सहज दडपून टाकते आणि त्यामुळे कामगार वर्गात निराशा आणि हताशवृत्ति मात्र पसरते. म्हणून सरकारला कृति करावयास भाग पाडण्यासाठी व त्याकरितां जरूर ते जनमत तयार करण्यासाठी राष्ट्रव्यापी प्रमाणावर संघटित प्रयत्न करण्याची वेळ आली आहे असे मला वाटते. या परिषदेमधूनच अशा तऱ्हेच्या प्रयत्नाची सुरवात होवू दे. याच प्रश्नावर संप करा-वयाचा किंवा नाही याबाबत सर्वमत घ्यावयाचा निर्णय रेल्वे आणि पोस्ट व तार खात्याच्या कामगारांनी घेतला आहे हे तुम्हांस माहीत असेलच. अर्थातच त्या दोघांचेहि पाऊल बरोबरीने पडणे हे तर जरी आहेच पण त्याचबरोबर अधिकाधिक एकजुटीने बहुतेक सर्व कामगारवर्ग वा सरकारी नोकर यांनी आपल्या मागण्याकरतां एकसाथ आगेकूच करावी हे अधिक योग्य नव्हे काय ? अशा तऱ्हेची एकादी योजना आखणे जरूर आहे हे तुम्ही मान्य कराल. अशी माझी

खात्री आहे. आणि मला असा विश्वास वाटतो की, या दिशेने प्रयत्न झाल्यास कामगार वर्गाला आपल्या जवळच्या अंतिम शस्त्राचा उपयोग करण्याची वेळहि येणार नाही. परंतु परिस्थितीमुळे तो अंतिम उपाय योजणे जरी क्रमप्राप्त झाले तरी कामगार वर्गाने त्याबाबतीत कशा तऱ्हेने पावले टाकावीत त्याचीहि चर्चा आपल्याला याठिकाणी केली पाहिजे.

लवाद पद्धति

सरतेशेवटी कामगार वर्गाच्या मागण्या मान्य करून घेण्याचा आणि त्यांचे लढे मिटविण्याचा योग्य मार्ग कोणता त्याचाहि आपल्याला विचार करावयाचा आहे. इतर प्रश्नांइतकाच हा प्रश्नहि गंभीर स्वरूपाचा आहे. सध्या याबाबत जी यंत्रणा निर्माण केली जात आहे, ती सर्वस्वी असमाधानकारक असून जर वेळींच तिला पायबंद घातली नाही तर, अल्पावधीतच येथील कामगारवर्गावर गुलामगिरी पत्करण्याची वेळ येवून ठेवेल. कोणताहि सच्चा कामगार कार्यकर्ता वेळी-अवेळी केलेल्या संपांचे समर्थन करणार नाही. तथापि संप बेकायदा ठरविण्यांत येवून कामगारांचे हे निर्वाणीचे शस्त्र त्यांच्या हातून काढून घेतलेलेहि त्याला सहन होणार नाही. परंतु नुक्त्याच पास करण्यांत आलेल्या कायद्यांचा हेतू नेमका हाच आहे. सहानुभूति-दर्शक आणि राजकीय स्वरूपाच्या संपांना कामगार चळवळींत कायदेशीर स्थान आहे हे आज सर्व जगांत मान्य झालेले आहे. परंतु सरकारचे सध्याचे प्रयत्न यशस्वी झाले तर मात्र अशा तऱ्हेचे सर्व संप बेकायदा ठरणार आहेत. अशा परिस्थितीत स्वसंरक्षणार्थ काम-

गारांनी एकत्र येवून एकादा मार्ग अवलंबिणें अथवा आपली परिस्थिति सुधारून घेण्यासाठी व आपल्यावरील निर्बंध दूर करण्यासाठी लढा देणें कसें शक्य होईल ?

दोस्तहो, या सर्व प्रश्नांची चर्चा करण्यासाठी मी आपणांस या ठिकाणी बोलाविलें आहे. एकादें लांबलचक भाषण तुमच्यावर लादण्याची माझी इच्छा नाहीं. या प्रश्नांचें स्वरूप तुम्हांला स्पष्ट करून सांगणें एवढेंच माझें काम होतें असें मी समजतों. पुन्हा एकदां मी तुमचें आभार मानतो.

५ डिसेंबर १९४८

घटनासमितीचें विसर्जन करा

आपल्या देशांतील लोक स्वातंत्र्यासंबंधी दाखवीत असलेले कमालीचें औदासिन्य पाहून एक प्रकारची निराशा वाटू लागते. ज्यावेळीं इंग्रजांबरोबर आपला लढा चालू होता, त्यावेळीं सर्वत्र उत्साह संचरत होता. परंतु परकीय सत्तेपासून स्वातंत्र्य मिळविल्या-नंतर जनतेला त्यांत आंता रस वाटेनासा झाला आहे. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळाले म्हणजे स्वातंत्र्याचें ध्येय तडीस गेले असेंच बहुतेक लोक बहुधा मानित असावेत. एकदा परकीयांच्या दास्यांतून मोकळे झाल्यानंतर जनता आतां स्वतंत्रच आहे आणि त्याबाबत आतां अधिक कांहीं करावयाची जरूर नाही याच भ्रमांत ते असतात. स्वतंत्र जीवनाची सवयच नसल्यामुळे परकीयांकडून मिळविलेलें स्वातंत्र्य आपल्याच देशांतील मूठभर लोक हिरावून घेतील हें त्यांच्या लक्षांतच येत नाही. राजकीय गुलामगिरीप्रमाणें इतर स्वरूपाची गुलामगिरीहि असूं शकते हें अजून त्यांना शिकावयाचें आहे.

दुर्दैवानें स्वातंत्र्य संग्रामाची उज्ज्वल परंपरा पाठिशीं असूनहि आज ज्यांच्या हातीं अधिकाराचीं सूत्रे आलीं आहेत त्यांना देखील या प्रश्नावद्दल आस्था वाटत नाही. त्यांचें सारें लक्ष हातीं आलेल्या

सत्तेवरच केंद्रीभूत झाडेलें आहे. आपण संकट काळांतून जात असतांना लोकशाही स्वातंत्र्याची बाष्कळ बडबड कशाची करतां ? असें म्हणणें ही सत्ताधारी वर्गाची फॅशनच होवून बमली आहे. हैद्राबाद संकटांत आहे, काश्मीरवर संकट ओढवले आहे असें या ना त्या संकटाविषयींच ते एकसारखे बोलत असतात. परंतु लोकांचें स्वातंत्र्य हें सर्वांत अधिक संकटांत सांपडलें आहे हें काहीं त्यांच्या दक्षांत येत नाही. लोकांचें स्वातंत्र्य जर हिरावून घेतलें गेलें तर हैद्राबाद अगर काश्मीरची त्यांना काय मातबरी वाटणार ?

आपल्या स्वातंत्र्याचें रक्षण करण्याच्या कामीं जर जनता जागृत असती तर सत्ताधार्यांच्या या वृत्तीबद्दल फारशी फिकीर करण्याची जरूर नव्हती. परंतु लोकांचें औदासिन्य आणि सत्ताधारी वर्गाची बेपर्वाई यामुळे जनतेचें स्वातंत्र्य संपुष्टांत येवून हुकूमशाहीचा मार्ग सुलभ होवून बसण्याची मात्र वेळ येवून ठेपते.

घटनासमिति

घटना समितींत चाललेल्या कामासंबंधीं जनतेकडून जी वृत्ति दाखविली जाते तें या औदासिन्याचें सर्वोत्कृष्ट उदाहरण म्हणून दाखवितां येईल. जो देश स्वतंत्र राष्ट्र या नात्यानें पुढें येवूं पहात आहे, त्याच्या दृष्टीनें घटनेइतकी महत्वाची गोष्ट दुसरी कोणतीच असूं शकणार नाही. राजकीय जीवन, स्वातंत्र्याचा दर्जा, सामाजिक व आर्थिक जीवनाचें स्वरूप या सर्व गोष्टी देशाच्या घटनेवरच अवलंबून असतात. आणि असें असूनहि देशाची घटना ठरविण्याबाबत येथील जनतेनें आजवर कमालीचें औदासिन्य दाखविलें आहे.

खरोखरी जनतेची ही उदासीनता इतकी भयंकर आहे की, राज्य-कर्त्यांनी लोकांचा मतदानाचा हक्क हिरावून घेण्याचे ठरवून प्रौढ मतदानाऐवजी अत्यंत तुटपुंजा मताधिकार द्यावयाचा मनांत आणले तर ते देखील लोक मोठ्या आनंदाने मान्य करतील. “ नेहरू आणि पटेल तुमच्या हितासाठी झटत असतांना तुम्हांला मताधिकाराची तरी जरूर काय ? ” असे कोणी म्हटले तर लोक त्यालाहि मान डोलावतील.

प्रतिगामित्वाचा बालेकिल्ला

लोकांच्या या उदासीनतेचा फायदा घेऊन सत्ताधारी गटाने घटनेचा जो मसुदा तयार केला आहे, तो अत्यंत असमाधानकारक आहे. आपल्या राष्ट्रीय जीवनाचा पाया या घटनेवर आधारला गेला तर ती हिंदुस्तानवरील मोठीच आपत्ति ठरेल. घटनेच्या या मसुद्यामुळे जनतेचे स्वातंत्र्य अबाधित राहू शकणार नाही किंवा सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणेहि शक्य होणार नाही.

सध्यांचाच मसुदा मंजूर झाला तर, आपली घटना म्हणजे प्रतिगामित्वाचा बालेकिल्ला होऊन बसेल व संपूर्ण लोकशाही निर्माण करण्याच्या मार्गात त्यामुळे कमालीचे अडथळे निर्माण होतील. जनतेच्या मूलभूत हक्कांचा इतका संकोच करण्यांत आला आहे की, ते जवळजवळ नष्टप्रायच झाले आहेत. अंमलबजावणी खाल्याला इतके भरमसाट जादा अविकार दिले गेले आहेत की, त्यामुळे हुकूमशाहीला उत्तेजन मिळत आहे. प्रांिक सरकारांच्या बाबतीतहि दोन दोन कायदेमंडळे ठेवण्यांत आल्यामुळे घटनेतील

प्रतिगामी वृत्ति पुरतीच उघड होते. सरकारने ताव्यांत ध्यावयाच्या मालमत्तेबद्दलच्या नुकसानभरपाईची जी तरतूद करून ठेवण्यांत आली आहे, त्यामुळे पुरोगामी धोरणाचा अवलंब करणे अवघड होऊन बसणार आहे. हिंदुस्तानची एक तृतीयांश लोकसंख्या संस्थानांतील आहे. परंतु त्यांना इतरांपेक्षा लोकशाही हक्क उपभोगतां येतील अशी व्यवस्था करण्यांत आलेली नाही. आणि सरतेशेवटीं घटनेत बदल घडवून आणण्याचे मार्ग इतके अडचणीचे करून ठेवले आहेत की, ही राक्षसी घटना कायमची आपल्या मानगुटीला बसणार आहे.

संपूर्ण स्वातंत्र्य आणि लोकशाही यांच्या दिशेने हिंदुस्तानला प्रगति करून घ्यावयाची असेल तर, घटनेच्या मसुद्यांत मूलभूत फरक करून घेतले पाहिजेत. परंतु आज जी घटनासमिति अस्तित्वांत आहे ती या मसुद्यांत अशा तऱ्हेचे काही फरक घडवून आणील हे जवळ जवळ अशक्यच आहे.

संस्थानी प्रजाजनांसकट सर्व हिंदवासीयांनी प्रत्यक्ष मतदान पद्धतीने निवडलेली नवी घटनासमितीच हे कार्य तडीस नेवू शकेल.

तसें झाले तरच कदाचित आपले लोक घटना तयार करण्याच्या कामी खरीखुरी आस्था दाखवू लागतील.

ही घटना आम हिंदी जनतेची म्हणून बनविण्यांत येत आहे असा सध्याच्या मसुद्याचा दावा आहे. “आम्ही हिंदुस्तानचे नागरिक गंभीरपणे असे ठरावितो इ.” हे घटनेच्या मसुद्यांतील सुवातीचे शब्द आहेत. परंतु सध्याच्या घटनासमितीला हिंदी जनतेच्या वतीने

बोलण्याचा हक्क आहे असे कोणाला तरी म्हणतां येईल कां ? तिची निवड सर्व हिंदी लोकांनी खासच केलेली नाही.

ही घटनासमिति प्रांत व संस्थानें यांच्या प्रतिनिधींची मिळून बनलेली आहे हें प्रसिद्धच आहे. प्रांतांतील प्रतिनिधी प्रौढमतदान पद्धतीनुसार प्रत्यक्षपणें निवडण्यांत आलेले नाहीत तर प्रांतिक कायदेमंडळातर्फे अप्रत्यक्षपणें त्यांची निवड करण्यांत आलेली आहे. आणि ही कायदेमंडळे तरी कसलीं तर १९३५ च्या कायद्यान्वये फक्त १५ टक्के लोकांनी निवडलेली !

याचा अर्थ असा की, प्रांतांतील ८५ टक्के लोकांना या घटना-समितींत प्रतिनिधित्व मिळालेलें नाही.

प्रांतिक कायदे मंडळांची निवड झाली त्यावेळीं मतदारांनी त्यांच्या प्रतिनिधींना घटना समितीसारख्या एकाद्या संस्थेवर त्यांच्यावतीने प्रतिनिधी धाडण्याचा अधिकार दिलेला नव्हता ही गोष्टहि घटनासमितींतलें प्रांतांचे प्रतिनिधी कसे अप्रातिनिधिक आहेत तेंच दाखविते.

संस्थानी प्रतिनिधींकडे पाहिलें म्हणजे तर त्यांचें अप्रातिनिधिक स्वरूप अधिकच स्पष्ट होतें. एकंदर ६९ संस्थानी प्रतिनिधींपैकी २८ संस्थानिकांनी नेमलेले आहेत. आणि ४१ प्रतिनिधी “निवडून” आलेले आहेत. संस्थानिकांनी नेमलेल्या प्रतिनिधींना जनतेच्या वतीने बोलण्याचा कसलाहि अधिकार पोहोचत नाही हें उघड आहे.

आणि संस्थानांत खऱ्याखऱ्या प्रातिनिधिक स्वरूपाच्या संस्थाच अस्तित्वांत नाहीत हें लक्षांत घेतलें म्हणजे जे ४१ प्रतिनिधी

“ निवडून ” आले असे म्हणण्यांत येत तेहि जनतेचे प्रतिनिधी कसे होवू शकत नाहीत ते स्पष्ट होतें. या ४१ प्रतिनिधींपैकी एकाचीहि निवड प्रत्यक्ष जनतेने केलेली नाही. आणि त्यापैकी बहुतेक जण अ. भा. संस्थानी प्रजा परिषदेवर वजन असलेल्या काँग्रेस पुढाऱ्यांचे होयवा आहेत.

अशा तऱ्हेने सध्याची घटनासमिति ही सर्वस्वी अप्रातिनिधिक स्वरूपाची आहे आणि म्हणून न्यायाची जर कांहीं चाड असेल तर ती बरखास्त झालीच पाहिजे.

हिंदुस्तानांतील सर्व जनतेने—प्रांतांतील व त्याचबरोबर संस्थानांतीलहि—मिळून प्रौढ मताधिकारानुसार निवडलेली नवी घटना समितीच घटनेचा अखेरचा मसुदा मंजूर करण्यासाठी बोलावण्यांत आली पाहिजे. जो स्वतःला लोकशाहीवादी म्हणवीत असेल आणि या देशांत लोकशाहीचा उदय व्हावा असे ज्याला वाटत असेल तो या मागणीला पाठिंबा दिल्याखेरीज कधीहि राहणार नाही. जें न्याय्य आहे तें घडवून आणण्याच्या मार्गांत मानसिक आलस्य किंवा संकुचित पक्षाभिनिवेश आड येतां कामा नये.

घटना समितीचें विसर्जन कोणी करावयाचें ? तें तिचे तिनेच केलें पाहिजे. कारण तिला सार्वभौम सत्ता आहे.

१८ जुलै १९४९.

पक्ष आणि राष्ट्रसभा

ज्यांनी समाजवादी तत्त्वप्रणालीचा अंगिकार केला होता आणि ज्यांना राष्ट्रसभेचे ध्येयधोरण समाजवादी वळणावर नेण्याची जरूर भासू लागली होती अशा कांहीं काँग्रेस कार्यकर्त्यांनी १९३४ साली पक्षाची स्थापना केली. त्यामुळे पक्ष आणि राष्ट्र-सभा यांचे परस्पर संबंध अत्यंत निकटचे, इतकेच नव्हे तर, जवळजवळ घरगुती स्वरूपाचे होते. पक्ष हा काँग्रेसचा अधिकृत घटकावयव समजला जात नसे. किंवा तशी अधिकृत मान्यता पक्षाकडून कधी मागण्यांतही आली नव्हती. तथापि पक्षाचे व काँग्रेसचे संबंध अत्यंत घनिष्ट होते. यच्चयावत् सर्व पक्षसभामुद् हे निष्ठावंत काँग्रेससेवक होते आणि जनतेची साम्राज्यशाहीविरोधी आवाजी म्हणून काँग्रेसची शक्ति वाढावी यासाठी त्यांचे सतत प्रयत्न चालू असत.

काँग्रेससंबंधी पुढील उद्दिष्टे पक्षाने आपल्या डोक्यासमोर ठेवली होती. एक:- पिळल्या गेलेल्या जनतेच्या आर्थिक लढ्याची काँग्रेसच्या कार्यक्रमाशी सांगड घालून त्या कार्यक्रमांत शेतकरी व कामगार संघटनांना अग्रेसरत्व मिळवून देणे; दोन : काँग्रेसची घटनात्मक राजकारणाकडे होणारी घसरगुंडी व त्यामुळे स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत येणारी ढिलाई थांबविणे; तीन : स्वराज्याची व्याख्या जन-

तेच्या आशाआकांक्षांशी मिळती जुळती करून घेणें. सहजिकच यापैकी तिसरें उद्दिष्ट साध्य करून घेण्यासाठी पर्यायानें सर्वच्या सर्व काँग्रेसलाच समाजवादी कलाटणी देणें जरूर होतें. म्हणजेच तिचे रूपांतर समाजवादी संघटनेत व्हावयास हवें.

बऱ्याचशा प्रमाणांत ही उद्दिष्टे साध्य झाली असली तरी त्याबाबतीत पक्षाला संपूर्ण यश मात्र प्राप्त झालेलें नाहीं. मध्यंतरीच्या काळांत घडलेल्या घटनांमुळे हे प्रश्न आतां अत्यंत निकडीचे होऊन बसले आहेत.

धनिक वर्ग

आजपर्यंत काँग्रेस ही साम्राज्यशाही विरोधी सर्ववर्गीय अशी राष्ट्रीय आघाडी होती. आणि त्यामुळे परकीय सत्तेला विरोध असणारे सर्व वर्ग काँग्रेसमध्ये समाविष्ट झालेले असत. त्याचप्रमाणे स्वातंत्र्याच्या प्रश्नावर एकमत असलेल्या भिन्नभिन्न प्रवृत्तींना देखील काँग्रेसमध्ये स्थान असे. अलिकडील राजकीय घडामोडी व देशांतील क्रांतिकारी शक्तींचे वाढतें सामर्थ्य यामुळे स्वातंत्र्याचा प्रश्न जवळ जवळ सुटण्याच्या मार्गाला लागला आहे. त्यामुळे सहजिकच संयुक्त आघाडी हे काँग्रेसचे पहिले स्वरूप हळू हळू नष्ट होवू लागलें असून काँग्रेसमध्ये सत्तेसाठी चाललेल्या भाडणांना प्रत्यक्ष उत येवू लागला आहे. संयुक्त आघाडी म्हणून काँग्रेसची वाढ झालेली असल्यामुळे आणि स्वातंत्र्यासाठी तिने यशस्वीपणाने लढे दिले असल्यामुळे समाजातील सर्व वर्गांचा विश्वास तिने संपादन केला आहे. त्यामुळे ज्याच्या हाती काँग्रेसची सूत्रे जातील त्याला

सत्ता मिळविणे सुलभ होणार आहे. राजसत्तेवर प्रभुत्व ठेवतां यावे म्हणून धनिक वर्ग व सत्तेचे राजकारण खेळणारे हे काँग्रेसजन यांची युति जमण्याचा फार मोठा धोका निर्माण झाला आहे. समाजवाद्यांची काँग्रेसमधून हकालपट्टी करण्याची घोषणा, काँग्रेस घटनेला लोकशाही विरोधी स्वरूप देण्याचा प्रयत्न, काँग्रेसमध्ये माजलेली कमालीची लांचखोरी आणि काँग्रेस कार्यकर्त्यांना निरनिराळ्या जागा देऊन विकत घेण्याचा मंत्रिगटाने चालविलेला प्रयत्न या सर्व घटनांमुळे काँग्रेस हा हिंदुस्तानातील हुजूर पक्ष ठरणार अशी चिन्हे दिसू लागली आहेत.

यांतून काँग्रेसपुढे एकच पर्याय आहे. आणि तो म्हणजे समाजवादी पक्षांत स्वतःचे रूपांतर करून घेणे. या खेरीज अन्य मार्ग नाही. आणि हा मार्ग देखील फारसा लांबणीवर टाकता येण्यासारखा नाही. मूळभूत स्वरूपाचे आर्थिक व सामाजिक प्रश्न निर्माण होत असून त्याबाबत काँग्रेसने निश्चित निर्णय घेण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे. आपल्या राष्ट्रीय स्वरूपाच्या आड दडून असले प्रश्न यापुढे काँग्रेसला लांबणीवर टाकतां यावयाचे नाहीत. धनिक वर्ग आणि श्रमजीवी यांच्या दळ्यांत आपले नेमके स्थान कोणते ते काँग्रेसने ठरविले पाहिजे.

काँग्रेसला समाजवादाच्या मार्गावर रेटण्याचा आणि ती धनिक वर्गाच्या हाती पडू न देण्याचा प्रयत्न पक्ष करील. जर हा प्रयत्न यशस्वी झाला तर, काँग्रेसची प्रतिष्ठा आणि प्रभाव खूप वाढेल. परंतु जर हे प्रयत्न यशस्वी होऊ शकले नाहीत, तर मात्र काँग्रेसमध्ये

फूट पडणें अपरिहार्य होऊन बसेल.

समाजवाद

समाजवादी शक्ति आणि धनिकशाही यांच्यामधील झगड्या-
बाबत फार मोठा गोंधळ निर्माण केला जातो. कारण समाजवाद हा
शब्द अत्यंत भोंगळपणाने वापरण्यांत येतो. आज राजकीय वता-
वरण समाजवादाला इतकें अनुकूल अहे की, प्रत्यक्ष धनिक वर्गाचे
प्रतिनिधी आणि यच्चयावत सर्व संधीसाधू हे देखील समाजवादी
घोषणांचा पुकारा करून त्याची वाहवा करूं लागतात. परंतु
जे स्वतःला समाजवादी म्हणवीत असतील त्यांनी हातात सत्ता
आल्याबरोबर त्यांच्या समाजवादी निष्ठेचा पुरावा
सादर केला पाहिजे. समाजवादाच्या रोखाने त्यांनी प्रत्यक्ष पावलें
टाकलीं पाहिजेत. धनिकशाहीची सत्ता त्यांनी मोडून काढणें,
किसान, कामगार, आणि इतर पिळल्या जाणाऱ्या वर्गांचे लढे
उचलून धरणें आणि या लढ्यांमधूनच मुख्यतः आपली ताकद
व स्फूर्ति मिळविणें या गोष्टी त्यांना करतां येण्यासारख्या आहेत.
समाजवादाला स्पष्ट आकार देऊन केवळ सिद्धांतिक स्वरूपाऐवजी
त्याचे प्रत्यक्ष व्यावहारिक दर्शन घडविण्याचें दृष्टीने हा लढा व्यापक
करीत जाणें हा पक्षाचा प्रयत्न राहिल. ही जबाबदारी पक्ष ज्या प्रमा-
णांत पार पाडूं शकेल त्यावरच काँग्रेसला समाजवादी वर्तण देण्याच्या
कामी पक्ष कितीत यशस्वी होतो तें ठरणार आहे.

समाजवादाचें उद्दिष्ट

कोंग्रस समाजवादी पक्षाच्या मूलतरांची रूपरेखा प्रथम 'मीरत प्रबंधां'त विशद करण्यांत आली होती. पुढें फैजपूर येथें त्याचें अधिक स्पष्टीकरण करण्यांत आलें व 'फैजपूर प्रबंध' म्हणून त्याचा उल्लेख होवूं लागला. त्या गोष्टीला आता दहा वर्षे झाली. परंतु या दहा वर्षांत इतिहासांतील एका संबंध कालखंडाचे अनुभव आणि घटना यांची नुसती खेचाखेच झाली आहे. सहाजिकच या आणीबाणीच्या काळांत आपल्या पक्षाच्या ध्येय धोरणांतहि प्रगति होत गेली आणि आज अशी वेळ येऊन ठेपली आहे की, पक्षाचा जुना प्रबंध त्या ध्येय धोरणाचा आविष्कार करण्याच्या दृष्टीनें अत्यंत अपुरा पडूं लागला आहे. त्यामुळे गेल्या दहा वर्षांतील अनुभव जमेस धरून पक्षाच्या मूळभूत धोरणाचें स्पष्टीकरण कारणाची व आपल्या पुढें आज उभ्या असलेल्या समस्या व जबाबदाऱ्या विशद करून सांगण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

कोणत्याहि राजकीय पक्षाचें धोरण हें त्याचें अंतिम ध्येय गाठण्याचें केवळ एक साधन असतें. म्हणून धोरण विशद करण्या-पूर्वी जें साध्य गाठण्यासाठी तें धोरण अवलंबावयाचे तें साध्य किंवा उद्दिष्ट कोणतें तें प्रथम विशद केलें पाहिजे. पक्षाच्या घटनेत नमूद

करण्यांत आल्याप्रमाणें पक्षाचें उद्दिष्ट ' ब्रिटिश साम्राज्यापासून पूर्णपणें अलिप्त ' असें संपूर्ण स्वातंत्र्य आणि समाजवादी समाजव्यवस्था निर्माण करणें हें आहे.

संपूर्ण स्वातंत्र्याचा अर्थ पुरेसा स्पष्ट आहे. आणि ब्रिटिश साम्राज्यातून फुटून निघण्यावर घटनेत जो भर देण्यांत आला आहे, त्यामुळे तर त्याबद्दल कसल्याहि शंकेला जागा रहात नाही.

समाजवादाचें स्वरूप

समाजवादी समाजरचनेच्या उद्दिष्टासंबंधी मात्र अत्रिक खुगसा करण्याची जरूर आहे. आपलें पहिलें म्हणजे संपूर्ण स्वातंत्र्याचें उद्दिष्ट साध्य होण्याची वेळ जवळ येवून ठेपली असल्यामुळे आणि समाजवादाच्या ज्या निरनिराळ्या कल्पना जनतेसमोर मांडल्या जात आहेत, त्यापैकी एकाची निवड करणें भाग असल्यामुळे तर समाजवादी समाजव्यवस्थेबाबत स्पष्टीकरण करणें अधिकच आवश्यक झालें आहे.

हुकूमशाही कम्युनिझम

आज मुख्यतः लोकशाही समाजवाद आणि हुकूमशाही साम्यवाद (कम्युनिझम) असे दोन पर्याय आपणापुढें आहेत. हुकूमशाही साम्यवादामध्ये (कम्युनिझममध्ये)—त्याला साम्यवाद ही संज्ञा देणेंच चुकाचें ठरेल—सत्ताधारी पक्षाखेरीज इतर सर्व पक्ष दडपून टाकले जातात; सरकारला म्हणजे सत्ताधारी नोकरवर्गाला विरोध करण्याची कसलीहि मुभा असत नाही, कामगार संघटना या कामगारांच्या स्वतंत्र संघटना असूं शकत नाहीत, त्यांना संप करण्याचें अथवा सरकार आणि सत्ताखूड पक्ष यांच्या संमतिनेना कोणतीहि गोष्ट

करतां येत नाहीं. हुकूमशाही राजवटींत कामगार संघटनांना वस्तुतः सर्वशक्तिमान अशा सरकारच्या एकाद्या पोटा अवयवासारखेंच स्वरूप प्राप्त झालेलें असतें. व्यक्तीला कोठल्याहि तऱ्हेचें स्वातंत्र्य उपभोगतां येत नाहीं इतकेंच नव्हे तर त्याच्या आधीच संकोच पावलेल्या हक्कांच्या, त्याच्या नोकरीच्या येवढेंच नव्हे तर त्याच्या जीवितान्या देखील संरक्षणाची हमी घेतली जात नाहीं. अशा तऱ्हेच्या हुकूमशाही साम्यवाद्यालाच कांहीं वेळीं “समाजवाद” म्हणून संबोधण्यांत येते. या प्रकारच्या राज्यव्यवस्थेंत सरकारचा आपल्या प्रजेचे जीवित, स्वातंत्र्य आणि सौख्य यावर अनियंत्रित ताबा चालतो. एकपक्षीय राजवटीमुळे सरकारवर मात्र कामगार वर्गाचें कोठल्याहि प्रकारचें लोकशाही नियंत्रण राहूं शकत नाहीं. आणि जे एकच एक पक्ष अस्तित्वांत असतो त्या पक्षांतील सत्ताधारी गटाच्या हातचें ते बाहुलें बनून जातें. पक्ष, उद्योगधंदे, शेती आणि सैन्य यांतील पुढाऱ्यांचा एक स्वतंत्र वर्ग तयार होतो. तो सर्व-साधारण कामगार वर्गापासून अलग पडत जातो आणि त्यांना मिळणाऱ्या खास सवलती व सामान्य कामगारपेक्षां त्यांना मिळणारे भरमसाट पगार यामुळे त्यांचें स्थान अढळ बनूं लागते आणि ते जरी कामगारांच्या नांवानें हुकूमत गाजवीत असले तरी, वस्तुतः कामगार मात्र त्यांच्यावर कसलेहि नियंत्रण ठेवूं शकत नाहींत.

लोकशाही समाजवाद

काँग्रेस समाजवादी पक्ष अशा प्रकारचा “समाजवाद” स्वीकार्य समजतो. पक्षाचा अभिप्रेत असलेल्या समाजवादी समाज-

व्यवस्थेत संपूर्ण अर्थिक आणि राजकीय लोकशाही उपभोगावयास मिळेल. मार्क्सवादाचा असा एक सिद्धांत आहे की, लोकशाहीखेरीज समाजवाद अस्तित्वांतच येवू शकणार नाही. त्यामुळे पक्षाच्या कल्पनेनुसार समाजवादी समाजव्यवस्थेत प्रत्येक व्यक्ति म्हणजे कामगार, संपूर्ण स्वतंत्र असेल व योग्य त्या कायद्याखेरीज सरकारला कोणाहि व्यक्तीचे हक्क किंवा सवलती काढून घेतां येणार नाहीत. तसेच कामगार संघटनांचे स्वातंत्र्य अबाधित राहील इतकेच नव्हे तर, जरूर तर त्यांना संपादित करतां येईल. कामगारांच्या इतर स्वयंस्फूर्त संघटना देखील स्वतंत्र राहतील. तसेच सत्ताधारी पक्षाव्यतिरिक्त इतर राजकीयपक्ष स्थापन करून त्यांचे कार्य खुलेपणाने चालविण्याची मुभा राहील. वृत्तपत्रे, रेडिओ अथवा प्रचाराची इतर साधने यावर सरकारची मिरासदारी राहणार नाही. कामगारांचे संघ, त्यांचे पक्ष, सामुदायिक सहकारी संस्था, म्युनिसिपालिट्या आणि कामगारांच्या इतर संस्था यांना स्वतःची वृत्तपत्रे आणि प्रचार साधने वापरतां येतील. सरकार किंवा सरकारी नोकर अथवा एखादे खाते यावर टीका करण्याची अथवा त्याला विरोध करणाचा प्रत्येक कामगाराला घटनेनुसार हक्क बहाल करण्यांत आलेला असेल व त्यास सरकारी वृत्तपत्रांतून आपले विचार व्यक्त करतां येतील. अशा तऱ्हेच्या समाजवादी समाजव्यवस्थेत सर्व आर्थिक सत्ता म्हणजे उत्पादनांचे नियोजन करण्याची, कामाची परिस्थिति, किंमती, राष्ट्रीय उत्पन्नाचे वाटप करण्याची वगैरे सर्व सत्ता केवळ सरकारी नोकरशाहीच्या हाती न राहतां कामगार संघटना, सहकारी संस्था आणि कामगार वर्गाच्या

इतर सोयिस्कर प्रातिनिधिक संस्था यांचें देखील त्यावर नियंत्रण राहिल, सरकारी अधिकारी, विशेषतः पोलिस व न्यायखातें, यामधील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची योग्य त्या मतदारांकडून निवड केली जाईल व त्यांना कमी करण्याचा अधिकारहि मतदारांकडे राहिल. सामान्य पगाराच्या प्रमाणापेक्षां कोणाचेंहि उत्पन्न फारसें जास्त असणार नाहीं. आणि वरिष्ठ पगारदारांच्या मुलांना कसल्याहि प्रकारच्या खास सवलती मिळणार नाहींत. सरकारी आर्थिक व्यवहार हे शक्य तितके सुलभ केले जातील. म्हणजे सामान्य जनतेला त्यांत जास्तीत जास्त भाग घेणें शक्य होईल.

लोकशाही समाजवादाची ही मूलतत्वे असून पक्ष त्यालाच चिकटून राहिल व त्याच्या अनुरोधानेंच पक्षाचें भावी धोरण आख्यांत येईल. परंतु पक्षाला अभिप्रेत असलेल्या समाजवादाचें हें संपूर्ण चित्र मात्र नव्हे. समाजवादाची हुकूमशाहीत अवनती होवूं नये यासाठीं कोणत्या तरतुदी केल्या जातील त्याचें हें स्थूल दर्शन आहे.

समाजवादी लोकशाहीचें अपयश

दोन युद्धांच्या मधील काळांत यूरोपांत हुकूमशाही कम्युनिझम मधील उणीवा जशा प्रत्ययाला आल्या, त्याचप्रमाणें समाजवादी लोकशाहीतील—विशेषतः जर्मनीतील क्रांतिकाळांत—कमकुवतपणाहि स्पष्टपणें नजरेस आला. जर्मनी आणि यूरोपमधील इतर देशांतील समाजवादी लोकशाही चळवळींच्या बाबतींत प्रामुख्याने जर कोणती गोष्ट प्रत्ययास आली असेल तर, ती म्हणजे क्रांतिकाळांत किंवा

आणीबाणीच्या प्रसंगां कोणताहि निश्चित निर्णय न घेणें ही होय ! ज्यावेळीं ऐतिहासिक घटनांचा रेटा निश्चित निर्णय घेऊन कांहींतरी क्रांतिकारी कृतीची अपेक्षा करीत होता, त्यावेळीं हिंसा आणि अशांतता माजेल या भयानें आणि सिद्धांतिक कल्पनांच्या जाळ्यांत गुरफटून समाजवादी लोकशाही पक्षांनीं आपल्यावरील ऐतिहासिक जबाबदारी विसरून लोकशाही आणि सनदशीरपणा यांच्या नांवाखालीं भांडवलशाहीला आपलें आसन स्थिर करण्याची संधी दिली. समाजवादी लोकशाही पक्षांचें हें कचखाऊ धोरण, त्यांनीं केलेल्या घोडचुका आणि जागतिक कम्युनिस्टांनीं वापरलेली भेदनीति या—मुळेंच अखेर नाझीशाही सत्ताखूट होणें शक्य झालें.

म्हणून समाजवादी पक्षाचा लोकशाही समाजवादावर संपूर्ण विश्वास असला आणि हुकूमशाही कम्युनिझममधील धोक्यांची पुरेपूर जाणीव असली तरी, क्रांतिमार्गापासून पक्ष कधीहि च्युत होणार नाहीं. क्रांति आणि लोकशाही यांत पक्षाला कसलीहि विसंगति वाटत नाहीं. भांडवलशाही क्रांतीनें भांडवलशाही लोकशाहीला जन्म दिला, त्याचप्रमाणें समाजवादी क्रांतीमधून समाजवादी लोकशाही जन्मास येईल.

समाज— एकवर्गीय कीं वर्गविहीन ?

भांडवलशाही समाजपद्धति ही खाजगी नफ्यासाठीं होणाऱ्या कामगार वर्गाच्या पिळवणुकीवर आधारलेली आहे. स्वतंत्र भांडवलशाही पद्धतींत ही पिळवणूक किती आणि कशाप्रकारें चालावी तें भांडवलदार वर्ग ठरवीत असतो. नियंत्रित भांडवलशाहींत हें कार्य मुख्यतः

सरकार मार्फत होतें. परंतु अशावेळीं खुद्द सरकारवरच भांडवलदार वर्गाचें फार मोठें नियंत्रण असतें. त्यामुळे भांडवलशाही समाज-व्यवस्थेत सरकारनें नफा, मजुरी आणि किंमती यावर नियंत्रणें बसवलीं तरी त्या समाजाच्या आर्थिक चौकटीवर त्याचा फारसा परिणाम घडून येत नाहीं. समाजवादी समाजव्यवस्थेत ती चौकट संपूर्णपणें -अगदीं आमूलाग्र, बदलेली असते. समाजवादी समाजव्यवस्थेत भांडवलशाहीच अस्तित्वांत नसते. म्हणजे वाढवा संपत्ति निर्माण करण्याकरतां ज्या उत्पादन साधनांवर श्रमशक्ति खर्च केली जाते अशा उत्पादन साधनांवर खाजगी मालकी असणारांचा वर्गच समाजवादी समाजव्यवस्थेत नष्ट झालेला असतो. भांडवलशाही, एक तर लोकशाही पद्धतीनें अथवा क्रांति करून नष्ट करतां येईल. मार्ग कोणताहि वापरला तरी समाजवादी समाजव्यवस्थेत भांडवलदार वर्गाचें अस्तित्व राहूं शकत नाहीं. त्याचप्रमाणें जमिनदार किंवा बडे शेतमालक यांच्या सारखा दुसरा एकादा पिळवणूक करणारांचा वर्गहि असूं शकत नाहीं. पिळवणूक करणाऱ्या वर्गाचा बीमोड याचा अर्थ असा कीं, समाजांत फक्त एकच वर्ग शिल्लक उरतो आणि तो म्हणजे कामगारांचा; मग ते कामगार कारखान्यांत, शेतांत, कचेऱ्यांत किंवा अन्य धंद्यांत कोठेहि काम करीत असोत. अशा प्रकारच्या समाजपद्धतींत सरकार हें कामगारांचें असतें. वर सांगितलेल्या प्रकारची राजकीय आणि आर्थिक स्वरूपाची लोकशाही अस्तित्वांत असेल तर तें सरकार नोंकरशाही किंवा हुकूमशाही स्वरूपाचें बनण्याची शक्यता उरत नाहीं.

उत्पादनाचे सामाजीकरण

भांडवलशाहीमध्ये भांडवलदाराच्या अथवा जमिनदाराच्या मालकीची मालमत्ता असते. ती समाजवादामध्ये कामगारांच्या ताब्यांत जाते. मात्र कोणाहि कामगाराची त्यावर वैयक्तिक मालकी न राहता ती सामुदायिक राहते. निराळ्या भाषेत सांगायचे तर, सरकार त्याचे निरनिराळे घटकावयव, नगरपालिका, ग्रामपंचायती, सहकारी संस्था आणि इतर तत्सम सामुदायिक संस्था आणि सर्व आर्थिक व्यवहार बघणारे व्यवस्थापक व डायरेक्टर्स या सर्वांचा मिळून त्या मालमत्तेवर ताबा राहतो. संरक्षण आणि इतर पायाभूत उद्योगधंदे यासारख्या मोठ्याप्रमाणावरील सर्व उद्योगधंद्यांची मालकी व व्यवस्था सरकारकडेच असते. विनिमयाच्या आणि इतर लहानप्रमाणावरील धंद्यावर मात्र अन्य सामुदायिक संस्थांची मालकी चालते. जमिनीची मालकी खेड्यांतील सर्वच्या सर्व जमातीकडे मिळून सोंपविण्यांत येते, आणि त्या जमिनीपैकी काहीं किमान अथवा कमाल एकर इतकी जमीन प्रत्येक शेतकऱ्याला दिली जाते. त्या जमिनीची लागवड मात्र सहकारी संस्थेमार्फत केली जाते आणि प्रत्येक शेतकरी हा त्या सहकारी संस्थेचा सभासद असतो.

व्यापार आणि बँकिंग

अगदी छोट्याप्रमाणावर चालणारा आजूबाजूचा व्यापार खाजगी व्यक्तींच्या हाती राहू दिला जातो. परन्तु त्याव्यतिरिक्त इतर सर्व व्यापार हा सरकार मार्फत किंवा त्यासाठी काढण्यांत आलेल्या सहकारी संस्थांमार्फतच चालतो. बँकिंगचे सर्व व्यवहार देखील

संपूर्णपणें सरकारच्याच ताब्यांत असतात.

6442

तंत्रशास्त्र व विज्ञान

सध्याच्या समाजपद्धतीतील अर्थव्यवस्था, खाजगी-नफ्यावर आधारलेली असते. समाजवादी समाजपद्धतीत मात्र मानवी गरजा पुऱ्या करणें हेंच साऱ्या आर्थिक व्यवहारांचें उद्दिष्ट असतें. हिंदुस्तान हा कमालीचा दरिद्री देश आहे. आपल्या देशाच्या गरजा भागविण्याच्या दृष्टीनें पुरेसें उत्पादन सध्या होत नाहीं. आज समाजांत ज्यांना खास मानाच्या जागा प्राप्त झाल्या आहेत, ते आपल्या देश-बांधवांचा वाटा हिरावून घेतात असें मानलें तरी देखील सर्व लोकसंख्येच्या प्राथमिक गरजा भागूं शकतील इतकी निर्मिती आज होत नाहीं. यावरून हें उघड आहे कीं, आजच्या उत्पादनांत कितीतरी पटीनें वाढ होणें जरूर आहे.

विज्ञान आणि तांत्रिक शोध यांच्या सहाय्यानें श्रमशक्ति अधिक उत्पादक केल्याखेरीज उत्पादन वाढणें शक्य नाहीं. त्याचप्रमाणें समाजवादी समाजव्यवस्थेत मानवी श्रम अधिकाधिक उत्पादनक्षम बनवीत जाणें एवढाच उद्देश नसतो तर, उत्पादनक्षमता वाढवीत असतानांच कामगाराला कंटाळवाणें किंवा थकल्यासारखें वाटणार नाहीं, त्याला विश्रांति व करमणूक यासाठीं अधिक अवसर मिळेल आणि जास्त सुख उपभोगतां येईल अशी व्यवस्था करण्याचाहि प्रयत्न केला जातो. अशा तऱ्हेनें श्रम अधिक उत्पादनक्षम आणि कमी त्रासदायक करण्यासाठीं विज्ञान आणि तंत्रशास्त्र यांचा जास्तीत जास्त उपयोग करून घेणें आवश्यक आहे.

छोटे विरुद्ध मोठे उद्योगधंदे

मोठ्या प्रमाणावरील उद्योगधंदे आणि छोटे छोटे उद्योगधंदे यासंबंधी सतत चालत आलेला वाद या ठिकाणी उपस्थित करणे अप्रस्तुत ठरेल. समाजवादी समाजव्यवस्थेचे ध्येय भौतिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या जीवनाचा जास्तीत जास्त वरचा दर्जा गांठणे हे असते. म्हणून विज्ञान, तंत्रशास्त्र, कला या सर्वांचा ते ध्येय साध्य करण्यासाठी शक्य तितका उपयोग करून घेतला जातो. सर्व प्रकारचे उत्पादन, मग ते मोठ्या प्रमाणावरील असो वा लहान प्रमाणावरील असो, केंद्रीभूत असो वा विकेंद्रित असो, ते जनतेची गरज, आरोग्य आणि कलात्मकता यांच्याच कामी लावले जाते.

योजनाबद्ध विकास

भांडवलशाही पद्धतीत जनतेच्या गरजा आणि उत्पादन यांच्यात कसलाही मेळ नसतो. उत्पादन हे सर्वस्वी बाजारावर अवलंबून असते. आणि भांडवलशाही बाजारांत सामाजिक गरजांचे प्रतिबिंब न पडतां ग्राहक किती पैसा शिल्लक टाकू शकतो आणि किती खर्च करू शकतो याचेच प्रतिबिंब पडलेले असते. निराळ्या शब्दांत सांगायचे तर, मजुरी आणि नफा यांच्या परस्पर संबंधावर भांडवलशाही पद्धतीतील बाजार अवलंबून असतो व त्या बाजाराच्या अनुरोधाने उत्पादन होत असते. त्यामुळे भांडवलशाही पद्धतीतील उत्पादन हे अनुपयुक्त व योजनारहित असे असते.

समाजवादी समाजव्यवस्थेत समाजाच्या गरजा भागविणे हे उत्पादनाचे उद्दिष्ट असल्यामुळे त्या गरजांनुसार ते करण्यांत येते.

म्हणजे सामाजिक गरजा लक्षांत घेऊन एक निश्चित योजना आख्यांत येते व त्या ब्रह्मकूम उत्पादन केलें जातें.

विकेंद्रित नियोजन

परंतु नियोजन पद्धतींतहि एक धोका असतो. असें आढळून आलें आहे कीं, नियोजनाचे सर्व अधिकार केंद्रीय सत्तेच्या हातीं सोंपविण्यात आले तर, त्यामुळें हुकूमशाही आणि नोंकरशाही प्रवृत्ति निर्माण होते. परंतु नियोजित अर्थव्यवस्थेचें स्वरूपच असें आहे कीं, राष्ट्राचे प्राणभूत उद्योगधंदे, अयात निर्यात, चलन, वस्तूंच्या किंमती, भांडवलाचा पुरवठा वगैरे बाबतींत मध्यवर्ति सत्तेकडून नियोजन होणेंच क्रमप्राप्त असतें. परंतु त्यांतील दुष्परिणाम जर टाळावयाचे अमतील तर स्थानिक नियोजनाच्या बाबतींत, विशेषतः स्थानिक ठिकाणीं वापरल्या जाणाऱ्या वस्तूंच्या बाबतींत तरी त्या त्या ठिकाणच्या जनतेला नियोजनाचें कामीं जास्तीत जास्त विश्वासांत घेणें जरूर आहे. त्याचप्रमाणें मध्यवर्ति नियोजन समितीची रचना अशा तऱ्हेनें करण्यांत यावी कीं, ती जास्तीत जास्त प्रातिनिधिक बनेल. म्हणजे मध्यवर्ति सरकारप्रमाणेंच प्रांतिक सरकार सहकारी संस्था आणि कामगार संघ यांचेहि प्रतिनिधी त्या समितीवर असावेत.

शहरे व खेडीं

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत विशेषतः हिंदुस्तानांत खेड्यांची धुळधाण होण्यास शहरे कारणीभूत झाली आहेत. समाजवादी हिंदुस्तानांत शहरे व खेडीं यांतील हा विरोध नष्ट करण्यांत येईल. आणि भांडवलशाहीपद्धतींत पैशाच्या जोरावर खेड्यापाड्यांची नाडणूक

छोटे विरुद्ध मोठे उद्योगधंदे

मोठ्या प्रमाणावरील उद्योगधंदे आणि छोटे छोटे उद्योगधंदे यासंबंधी सतत चालत आलेला वाद या ठिकाणी उपस्थित करणे अप्रस्तुत ठरेल. समाजवादी समाजव्यवस्थेचे ध्येय भौतिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या जीवनाचा जास्तीत जास्त वरचा दर्जा गांठणे हे असते. म्हणून विज्ञान, तंत्रशास्त्र, कला या सर्वांचा ते ध्येय साध्य करण्यासाठी शक्य तितका उपयोग करून घेतला जातो. सर्व प्रकारचे उत्पादन, मग ते मोठ्या प्रमाणावरील असो वा लहान प्रमाणावरील असो, केंद्रीभूत असो वा विकेंद्रित असो, ते जनतेची गरज, आरोग्य आणि कलात्मकता यांच्याच कामी लावले जाते.

योजनाबद्ध विकास

भांडवलशाही पद्धतीत जनतेच्या गरजा आणि उत्पादन यांच्यांत कसलाही मेळ नसतो. उत्पादन हे सर्वस्वी बाजारावर अवलंबून असते. आणि भांडवलशाही बाजारांत सामाजिक गरजांचे प्रतिबिंब न पडतां ग्राहक किती पैसा शिल्लक टाकू शकतो आणि किती खर्च करू शकतो याचेच प्रतिबिंब पडलेले असते. निराळ्या शब्दांत सांगायचा तर, मजुरी आणि नफा यांच्या परस्पर संबंधावर भांडवलशाही पद्धतीतील बाजार अवलंबून असतो व त्या बाजाराच्या अनुरोधाने उत्पादन होत असते. त्यामुळे भांडवलशाही पद्धतीतील उत्पादन हे अनुपयुक्त व योजनारहित असे असते.

समाजवादी समाजव्यवस्थेत समाजाच्या गरजा भागविणे हे उत्पादनाचे उद्दिष्ट असल्यामुळे त्या गरजांनुसार ते करण्यांत येते.

म्हणजे सामाजिक गरजा लक्षांत घेऊन एक निश्चित योजना आख्यांत येते व त्या बरहुकूम उत्पादन केलें जातें.

विकेंद्रित नियोजन

परंतु नियोजन पद्धतींतहि एक धोका असतो. असें आढळून आलें आहे कीं, नियोजनाचे सर्व अधिकार केंद्रीय सत्तेच्या हातीं सोंपविण्यात आले तर, त्यामुळें हुकूमशाही आणि नोंकरशाही प्रवृत्ति निर्माण होते. परंतु नियोजित अर्थव्यवस्थेचें स्वरूपच असें आहे कीं, राष्ट्राचे प्राणभूत उद्योगधंदे, अयात निर्यात, चलन, वस्तूंच्या किंमती, भांडवलाचा पुरवठा वगैरे बाबतींत मध्यवर्ति सत्तेकडून नियोजन होणेंच क्रमप्राप्त असतें. परंतु त्यांतील दुष्परिणाम जर टाळावयाचे अमतील तर स्थानिक नियोजनाच्या बाबतींत, विशेषतः स्थानिक ठिकाणीं वापरल्या जाणाऱ्या वस्तूंच्या बाबतींत तरी त्या त्या ठिकाणच्या जनतेला नियोजनाचें कामीं जास्तीत जास्त विश्वासांत घेणें जरूर आहे. त्याचप्रमाणें मध्यवर्ति नियोजन समितीची रचना अशा तऱ्हेनें करण्यांत यावी कीं, ती जास्तीत जास्त प्रातिनिधिक बनेल. म्हणजे मध्यवर्ति सरकारप्रमाणेंच प्रांतिक सरकार सहकारी संस्था आणि कामगार संघ यांचेहि प्रतिनिधी त्या समितीवर असावेत.

शहरे व खेडीं

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत विशेषतः हिंदुस्तानांत खेड्यांची धुळधाण होण्यास शहरे कारणीभूत झालीं आहेत. समाजवादी हिंदुस्तानांत शहरे व खेडीं यांतील हा विरोध नष्ट करण्यांत येईल. आणि भांडवलशाहीपद्धतींत पैशाच्या जोरावर खेड्यापाड्यांची नाडणूक

चालविली जाते ती थांबविण्यांत येईल. नागरी आणि ग्रामीण जीवन-मानांत आज जी तफावत दिसून येते ती राहणार नाही. आणि कामगार व शेतकरी यांना त्यांच्या श्रमाबद्दल सारखे वेतन मिळू लागेल.

संस्थानिकांचे उच्चाटन

आज हिंदुस्तान देश संस्थानी मुख्य, ब्रिटिश हिंदुस्तान व इतर परकीय देशांनी व्यापलेले टापू यामध्ये विभागला गेला आहे. समाजवादी हिंदुस्तानांत अशा तऱ्हेची विभागणी राहणार नाही. संबंध हिंदुस्तानांत लोकशाही समाजवादी राज्यपद्धति अस्तित्वांत येईल. आणि संस्थानिक अथवा सरंजामदार यांना त्यामध्ये कसलेही स्थान उरणार नाही. संस्थानिक आणि त्यांचे पाठिराखे हे क्रांतीमुळे नष्ट होवोत, अथवा संस्थानि जनतेच्या मतदानामुळे त्यांचे उच्चाटन होवो, एक गोष्ट निश्चित की, संपूर्ण समाजवादाची प्रस्थापना होण्यापूर्वी हा वर्ग नष्ट झालेला असेल. समाजवादांत सर्व व्यक्तींचा दर्जा समान असतो आणि संस्थानिक व त्यांचे प्रजाजन यामधलि घटनात्मक अंतर देखील समाजवादाच्या दृष्टीने गैरलागू ठरते.

धर्म

समाजवाद हा बुद्धिप्रामाण्यावर आधारलेला असला तरी, धर्माच्या बाबतीत तो ढवळाढवळ करीत नाही. समाजवादी हिंदुस्तानांत धर्माचे स्थान सर्वस्वी स्वतंत्र राहील.

जात

हिंदुस्तानांत आर्थिक विषमतेव्यतिरिक्त, विशेषतः हिंदू समा-

जांत, सामाजिक विषमताहि अस्तित्वांत आहे. जातीपातींचे निर्वंध हे समाजविघातक, लोकशाहीविरोधी आणि जुलमी ठरतात. कारण त्यामुळे मानवामानवांत उच्च-नीच, स्पृश्य-अस्पृश्य असे भेद पडतात व मानवी स्वातंत्र्याचा संकोच होऊन आर्थिक व्यवहारांतहि त्यामुळे अडथळे निर्माण होतात. समाजवादी हिंदुस्तानांत ही पद्धति अस्तित्वांत राहूं शकणार नाही; आणि जातीवर आधारलेला कसलाहि पक्षपात चालूं दिला जाणार नाही.

स्त्रिया

हिंदुस्तानांतील आजच्या स्त्रिया या दडपल्या व पिळल्या गेलेल्या आहेत. समाजवादांत स्त्रीचें स्थान पुरुषाच्याबरोबरीचें राहील व स्त्री म्हणून त्यांचेबाबतींत कसलाहि फरक केला जाणार नाही.

समाजवाद

समाजवादी समाजाचें आपलें चित्र हें असें आहे. अशा प्रकारचा समाज हा लोकशाही प्रधान असेल. त्या समाजांतील प्रत्येक व्यक्ति ही श्रम करणारी असेल, आणि सर्व स्त्रीपुरुषांचा दर्जा समान असेल. समाजांतील प्रत्येक घटकाला समान संधी मिळेल आणि कोणाच्याहि पगारामध्ये स्वतंत्र वर्ग निर्माण होण्याइतकी तफावत असणार नाही. राष्ट्रांतील सर्व संपत्तीवर समाजाची मालकी राहील. राष्ट्राचा विकास योजनाबद्धकूम घडवून आणण्यांत येईल. कामगारांना त्यांचे श्रम आनंददायी आणि उपयुक्त वाटतील; आणि व्यक्तीचें जीवन अधिक समृद्ध, सौख्यपूर्ण आणि कलात्मक असें असेल.

कामगार चळवळींतील नवें पाऊल

हिंद मजदूर सभा ही इतर कामगार संस्थांप्रमाणेच एक मध्यवर्ती कामगार संघटना आहे की कामगार चळवळींतील तें एक नवें पाऊल आहे ही गोष्ट काळच ठरवू शकेल. माझ्या दृष्टीने तिचें स्वरूप कसें असावें तें मी तुमच्या समोर ठेवणार आहे.

इतर अनेक चळवळींप्रमाणेच कामगार चळवळीचीं दोन अंगे आहेत. एक आर्थिक, आणि दुसरें राजकीय. या दोन्ही अंगांच्या दृष्टीने हिंद मजदूर समेचें परीक्षण मी करणार आहे.

हिंदी यूनियन्सचें स्वरूप

हिंदुस्तानांतील कामगार चळवळीचा ज्यांना अनुभव आहे, त्यांना तिची प्रगति किती बाल्यावस्थेंत आहे तें ठाऊक आहे. उदाहरण म्हणून हिंदुस्तानांतील सर्वांत मोठी कामगार संघटना, जी अखिल भारतीय रेल्वे कामगार फेडरेशन तिच्याकडे बोट दाखवितां येईल. या संघटनेला जोडलेल्या यूनियन्सची एकूण सभासद संख्या साडे चार लाख आहे. इतकी व्यापक संघटना अमेरिका किंवा युरोपांतील एकाद्या देशांत असती तर, तिचें स्वरूप कसें दिसलें असतें ? तिची एक सुसज्ज अशी मोठी मध्यवर्ती कचेरी दिसली असती. एक ग्रंथालय, संशोधन खातें, स्वतःचा छापखाना, निय-

तकालिकें, पुरेसा निधी, कायदेशीर सल्लागार, सहकारी संस्था, शाळा इत्यादि सारखीं विधायक व सांस्कृतिक कार्यक्रम चालविणारीं खातीं ठिकाठिकाणीं पहावयास सांपडलीं असतीं. त्या संघटनेमार्फत शिकून तज्ञ झालेले आणि त्या उद्योगधंद्याच्या व्यवस्थापकांशी किंवा सरकारी मंड्यांशी त्यांच्या बरोबरीने व तितक्याच अधिकारवाणीने बोलू शकतील असे त्या संघटनेचे अधिकारी दिसले असते. अ. भा. रेल्वे कामगार फेडरेशन स्थापन होऊन अनेक वर्षे झालीं असलीं तरी त्यापैकीं फारच थोड्या गोष्टी तिच्याजवळ आहेत.

पुढाऱ्यांची यूनियन

हिंदुस्तानांतील सर्व साधारण कामगार संघटनेकडे पाहिलें तर, आपल्याला काय आढळून येतें ? तिचें सभासदत्व हें नेहमी अस्थिर असतें; कधी कमी तर कधी अधिक सभासदांची वर्गणी वर्षाकाठीं जमविली जाते. अशांने कामगारांना आपली संघटना मजबूत करण्याबद्दल आस्था कशी वाटणार ? यूनियनचे सभासद झाल्या-बरोबर आपल्या पदरांत चार पैसे अधिक पडतात किंवा नाहीं, एवढेंच कामगार पाहतो. कामगारांच्या या वृत्तीमुळे आपल्या संघटनेकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टी बव्हंशी मतलबी किंवा सौदेबाजीची असते आणि असें असूनसुद्धां यूनियनची मामुली वर्गणी भरण्या-सही तो कांकू करीत असतो. यूनियनशीं एकरूप होऊन तिच्या शक्तीवर भरवसा ठेवण्याची वृत्ति कामगारांत क्वचितच दिसते. आपला लढा एकादा पुढारी जिंकून देईल, असेंच ते मानतात. हिंदुस्तानांतील यूनियन्स या कामगारांवरून ओळखल्या जाण्याऐवजीं

त्यांच्या पुढाऱ्यांवरूनच ओळखल्या जातात.

कार्यकर्त्यांचा दर्जा

कामगार कार्यकर्त्यांची संज्ञाहि अशीच आहे. त्या त्या धंद्यां-
तील किरकोळ खांचाखांचांची माहिती असणारे, संघटनेचे आडाखे
बसवून ठेवलेले आणि मालकाला भरपूर शिव्या देऊन कामगारांना
भरमसाठ अश्यासने देणारे असेच कार्यकर्ते फार आढळतात. ज्या
धंद्यांतील संघटनांत ते काम करतात, त्याची पूर्ण माहिती असणारे,
कामगार चळवळीचा आणि संघटनाशास्त्राचा अभ्यास केलेले, काम-
गारांच्या प्रश्नांची आणि कायद्यांची माहिती असणारे, असे फारच थोडे
कामगार कार्यकर्ते या देशांत माझ्या पाहण्यांत आले आहेत. ज्या
ठिकाणी कामगार पुढाऱ्यालाच स्वतःच्या लोकप्रियतेसाठी आणि
पुढारीपणासाठी भंपक आणि बाष्कळ प्रचारबाजीवर अवलंबून राहावे
लागते, त्याठिकाणच्या कामगारांच्या राजकीय आणि सामाजिक
जागृतीची पातळी याहिपेक्षा कमी असेल यांत नवल काय ?

नवा मनु

हिंदू मजदूर सभा या सर्वच बाबतींत एक नवे परिवर्तन घड-
वून आणील अशी मला आशा आहे. कामगार संघटनांना त्यांचे
दैनंदिन कार्य चालविण्यासाठी, त्यांच्या कायदेमंडळातील व सरकारी
समित्यांवरील कामकाजासाठी जरूर ते साहित्य व मालमसाला पुर-
वून त्यांना मार्गदर्शन करील अशा अभ्यासू तज्ञांचा एक संघ
पहिल्या प्रथम हिंदू मजदूर संघेने उभा केला पाहिजे. एक नमुनेदार
अभ्यासक्रम आखून किमान एक तरी कामगार विद्यालय तिने

चालविले पाहिजे. औद्योगिक लोकशाहीच्या निर्मितीसाठी कामगारांत योग्य ती जागृति घडवून आणण्याच्या दृष्टीने एक कार्यक्रम आंखून तिळा जोडल्या जाणाऱ्या संघटनांच्या सहकार्याने कामगारांच्या शिक्षणाची एक प्रचंड मोहीम तिने काढली पाहिजे.

हिंद मजदूर संभेला जोडल्या जाणाऱ्या कामगार संघटना खऱ्या कामगार संघटना असाव्यात. त्यांची सभासद संख्या खरी आणि स्थिर असावी. त्यांचे हिशेब व निधि व्यवस्थित ठेवला व वापरला जावा. आणि त्यांचे अस्तित्व हे केवळ कामगारांतील असंतोषावर अवलंबून न राहातां त्यांच्या दैनंदिन व विधायक कामावर आधारलेले असावे. त्यांचे पदाधिकारी शक्यतो कामगार-मधूनच पुढे आलेले असावेत.

काँग्रेसचा हुकूम पत्ता

कामगार चळवळीचे राजकीय अंग हे तिच्या आर्थिक अंगा-पेक्षां कोठल्याही प्रकारे कमी महत्वाचे नाही. उलट दूरवर विचार केला असता, तेच तिचे अधिक महत्वाचे अंग आहे असे दिसून येईल.

संकुचित पक्षहित पाहणारे लोक कामगारांचा उपयोग स्वतःसाठी करीत आहेत असे म्हणण्याची काँग्रेस गोटांत फॅशनच पडून गेली आहे. लोकांची दिशाभूल करण्यासाठी काँग्रेस आज सर्व प्रकारचे बरेवाईट मार्ग वापरीत आहे. आणि कामगारांची दिशाभूल होत असल्याचा कांगावा हा त्या बाबतीतील उच्चांक आहे. काँग्रेसने कामगार क्षेत्रांत नुक्ताच प्रवेश करून 'इंटक' ची स्थापना

केली आहे. 'इंटक'च्या प्रस्थापनेचा मूळ हेतूच मुळी कामगारांची फसवणूक करून त्यांना भल्याबुज्या मार्गाने काँग्रेसच्या दावणीला बांधणे हा आहे. काँग्रेसने जर सन्मार्गाचा अवलंब केला असता तर कम्युनिस्टांपेक्षा अधिक धोका काँग्रेसवाल्यांपासून कामगार चळवळीला पोहोचला नसता. परंतु काँग्रेस सत्ताखूड असल्याने प्रतिपक्षाच्या संघटकांना अटक अथवा हद्दपार करणे इत्यादि अनेक मार्गांचा अवलंब इतर कामगार संघटनांना चिरडून टाकण्यासाठी ती करीत आहे. मालकांवर किंवा व्यवस्थापकांवर दावा आणून कामगारांच्या अगदी न्याय्य मागण्याहि धुडकावून देण्यास त्यांना भाग पाडणे आणि अशा रीतीने प्रतिस्पर्धी यूनियनला संपाचा निर्णय घेण्यास भाग पाडून मग कायद्याच्या बडग्याने ती संघटना शोडपून काढणे हा तर काँग्रेसवाल्यांचा एक हुकुमी पत्ताच होऊन बसला आहे.

समाजवादी पक्षाचे ध्येय

एकाद्या राजकीय पक्षाने कामगार चळवळीचा उपयोग स्वतःच्या फायद्यासाठी करून घेणे निराळे, आणि कामगार चळवळीचा राजकीय आशा आकांक्षा प्रतिबिंबित करणारा पक्ष बनणे निराळे. आपली स्वतःची सत्ता टिकविण्यासाठी काँग्रेस कामगार चळवळीचा उपयोग करीत आहे. तर याच्या उलट इंग्लंडमध्ये अधिकारावर असलेला मजूर पक्ष हा कामगारांचाच पक्ष असूनहि तो कामगार संघटनेच्या पायावर तो उभा आहे.

हिंदू मजदूर संघेमार्फत कामगारांचा उपयोग स्वतःच्या राज-

कारणासाठीं करून घेण्याचा समाजवादी पक्षाचा उद्देश नाही. तर कामगार संघटनांवर ज्याची उभारणी झाली आहे आणि कामगारांच्या राजकीय आशा आकांक्षांचे पडसाद जो उमटवीत आहे, असा पक्ष बनण्याची समाजवादी पक्षाची उमेद आहे. कामगारांचा उपयोग स्वतःच्या राजकारणासाठीं करण्याऐवजी समाजवादी पक्षाला कामगारांचाच पक्ष बनावयाचें आहे.

कामगार वर्गापुढें दोन सवाल आहेत. एक म्हणजे सध्याच्या परिस्थितीविरुद्ध झगडून स्वतःचें जीवनमान सुधारण्याचा; आणि दुसरा भांडवलशाहीच्या तडाख्यांतून देशाची सुटका करण्यासाठीं देशाचें राज्ययंत्र ताब्यांत घेऊन कामगार राज्याची प्रस्थापना करण्याचा. पहिला सवाल कामगार संघटनेमार्फत सुटूं शकेल. आणि दुसरा कामगारांच्या राजकीय पक्षामार्फत सिद्धीस जाईल. म्हणून कामगार संघटना आणि कामगारांचा राजकीय पक्ष यामधील परस्पर-संबंधास एक विशिष्ट महत्व असतें. कामगारवर्गाचें अधिष्ठान नसलेला राजकीय पक्ष स्वतःला कामगार पक्ष म्हणवून घेऊं शकत नाही. केवळ एकाद्या अडचणीच्या प्रसंगीं कामगारांचा पाठिंबा मिळविल्याने किंवा त्यांची मते मिळविल्याने हें अधिष्ठान प्राप्त होणार नाही. अमेरिकेच्या गेल्या अध्यक्षीय निवडणुकींत तेथील कामगारांनी डेमोक्रॅटिक पक्षाला आपला पाठिंबा दिला होता. पण तेवढ्यामुळे कांहीं तो पक्ष कामगारपक्ष ठरूं शकत नाही. खरा कामगार पक्ष हा मुळांतच कामगारांतून निर्माण झाला पाहिजे. ज्यावेळी संघटित कामगारांचे निरनिराळ्या यूनियन्सचे प्रतिनिधी एकत्र येऊन अशा प्रकारच्या पक्ष ची उभारणी करतील तेव्हांच ही गोष्ट होऊं शकेल.

कम्युनिझमचे सर्वांत मोठे शत्रू कम्युनिस्टच

एक सामाजिक ध्येय म्हणून कम्युनिझम (साम्यवाद) जगां-
तील अनेक लोकांचे स्फूर्तिस्थान बनला आहे. समाजवाद या
शब्दापेक्षां साम्यवाद या शब्दाला कितीतरी जुना इतिहास आहे.
समाजवाद हा शब्द युरोपीय वाङ्मयात १८व्या शतकापूर्वी वापरण्यांत
आलेला नाही. परंतु साम्यवाद (कम्युनिझम) हा शब्द मात्र जुन्या
ग्रीक इतिहासांतहि आढळतो. त्याचप्रमाणे स्पार्टन लोकांच्या साम्य-
वादाचाहि उल्लेख आढळतो. शास्त्रशुद्ध भाषेत बोलावयाचे तर
साम्यवाद आणि समाजवाद यांचे सिद्धान्तिक अधिष्ठान अणि
त्यांची मांडणी ही सारखीच आहे. तथापि रशियांत कम्युनिस्ट पार्टी
अधिकारारूढ झाल्यापासून साम्यवाद या शब्दाला एक नवाच अर्थ
प्राप्त झाला आहे. सध्या तेथे असलेली एकतंत्री राजवट आणि
रशियांतील सत्ताधारी पक्षाच्या धोरणांत वेळोवेळीं होत जाणारे
स्थित्यंतर म्हणजेच साम्यवाद अशी कल्पना रूढ होत चालली आहे.

कम्युनिस्ट आजहि मार्क्सच्या नांवाचा हवाला देतात. ही गोष्ट
खरी आहे. परंतु धर्माप्रमाणेच राजकीय बाबतींतहि इतिहासाचा
अनुभव असा विचित्र आहे कीं, जे अनुयायी आपल्या गुरूच्या
शिकवणीचा जास्तीत जास्त विपर्यास करतात, तेच आपण खरे

एकनिष्ठ अनुयायी आहोंत असा उच्च खानें बकवा करीत असतात. समाजवादाच्या द्रष्ट्याची शिकवणूक अमलांत आणण्याऐवजी, बरोबर त्याच्या उलट कृत्यें करण्यासाठीच त्या द्रष्ट्याचें— मार्क्सचें नांव वापरलें जातें.

अशांतता माजविण्याचा कार्यक्रम

हिंदुस्तानांत साम्यवादाच्या शत्रूंनीं केलेल्या विरोधी प्रचारापेक्षां देखील कम्युनिस्ट पक्षाच्या कृत्यांमुळेच साम्यवादाची अधिक बदनामी झाली आहे. जानेवारी १९४८ पासून हिंदी कम्युनिस्ट पक्षाने खून, लूटमार, जाळपोळ, घातपात, आणि एकंदर अशांतता निर्माण करणें या कार्यक्रमाचा उघड उघड अवलंब केला आहे.

मार्क्सवादांत जशा इतर अनेक गोष्टी अंतर्भूत आहेत, त्या-प्रमाणेंच समाज परिवर्तन घडवून आणण्याची एक क्रांतिकारी पद्धत म्हणूनहि मार्क्सवादाकडे बघितले जाते. तथापि मार्क्सवादाला अभिप्रेत असलेला क्रांतिकारी मार्ग कटबाजी किंवा दहशतवादी संस्था स्थापन करणें हा खासच नव्हे.

मार्क्सवाद हा कांहीं बॉम्ब पिस्तुलवाल्यांचा संप्रदाय नाही. उलट मार्क्सवाद म्हणजे जनताक्रांतीचें, पिळणारा व पिळला जाणारा वर्ग यामधील लढ्याचें आणि शोषण करणाऱ्या वर्गीला नामोहरम करण्याचें तत्वज्ञान आणि कार्यपद्धति.

रशियांत प्रथम प्लेखेनॉव्ह आणि नंतर लेनिन यांच्या नेतृत्वा-खालीं समाजवादी चळवळ उदय पावण्यापूर्वी, बॉम्ब आणि दहशतवाद यांचेंच वर्चस्व होतें. परंतु रशियांतील या दोन थोर

मार्क्सवादी पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वाखाली तेथील चळवळीला कलाटणी मिळाली. झार आणि त्याचे अधिकारी यांचे खून पाडण्याचे जे फुटकळ प्रयत्न केले जात होते, त्याऐवजी वर्गलढ्याचा संदेश देशभर घुमविला गेला. आधुनिक इतिहासांतील सर्वात महान क्रांतिकारक जो लेनिन, त्याला त्यावेळीं रशियात हिंदुस्तानांतील आजच्या स्वातंत्र्यापेक्षां कितीतरी पटीनें कमी नागरिक स्वातंत्र्य उपलब्ध होतें. पण त्यानें ॲसिड बल्ब आणि रॉकेलच्या जळत्या चिंध्या टाकण्यास किंवा ट्रॅमगाड्यांना आगी लावण्यास आणि आपल्या राजकीय विरोधकांचे खून पाडण्यास कधीहि सांगितलें नाहीं. उलट लेनिननें अत्यंत जळजळीत भाषेत या मार्गाचें वैयर्थ दाखवून दिलें आहे.

क्रांतीचा मार्ग

क्रांतीचा मार्ग हा जसा नेहमीं सीधासाधा आणि सरळ असा नसतो तसाच क्रांतिकारी हा देखील कांहीं नेहमीं नागवी तलवार उपसून बसलेला नसतो. क्रांति हें एक शास्त्र आहे, आणि क्रांतिकारकाला ज्या परिस्थितींत त्याला काम करावयाचें आहे, ती भोंवतालची परिस्थिति नीट लक्षांत घेऊन आपले मार्ग त्या परिस्थितीशीं जुळते करून घ्यावे लागतात. विशिष्ट अवस्थेत दिलेला सशस्त्र बंडाचा आणि हिंसेचा आदेश हा आत्मघातकी आणि प्रतिक्रांतिकारी ठरण्याचा संभव असतो तर, तोच आदेश निराळ्या परिस्थितींत देणें हा विजयाचा ऐकमेव मार्ग ठरणेंहि संभवनीय असते. हिंदुस्तानची आजची परिस्थिति आणि समाजवादी व कम्युनिस्ट चळवळींत झालेली वाढ लक्षांत घेतां, आज सशस्त्र बंडाचा आदेश देणें म्हणजे मार्क्स-

वादी तत्वप्रणालीवर सपशेल बोळा फिरविण्यासारखे आहे. कटबाजी छुटमार, खुनाखुनी आणि घातपाती कृत्यांचा अवलंब करणें म्हणजे तर मार्क्सवादाची सपशेल बदनामीच आहे. हा मार्ग हिंदी भांडवलदार आणि सरंजामदार यांच्यापेक्षां साम्यवादालाच जास्त घातुक ठरणार आहे.

बंगालमधील कम्युनिस्टांच्या कृत्यांनीं आजकाल साऱ्या देशाचें लक्ष वेधून घेतलें आहे. परंतु मार्क्सवादाची ज्याला थोडीशी तरी माहिती आहे त्याच्या हें सहज लक्षांत येईल कीं, कम्युनिस्ट हे त्यांच्या आयुष्यांतील फार मोठी संधी गमावून बसत आहेत. कॉमिन्फॉर्मचें घोडें पुढें रेटण्यापेक्षां, खऱ्याखुऱ्या साम्यवादाची आंस जर त्यांना लागलेली असती आणि बंगालमध्ये साम्यवादी समाज-रचना स्थापन करण्याचें उद्दिष्ट जर त्यांनीं आपल्या डोळ्यासमोर ठेवलें असतें तर, त्यांच्यापैकीं सामान्यांतल्या सामान्य कार्यकर्त्याला देखील हें कळून चुकलें असतें कीं, 'ऑसिड बल्ब'च्या मार्गामुळे ते जनतेपासून अलग पडले जातील, व बंगालांत सत्ताखूड होण्याची संधि नाहक मात्र मागवून बसतील. परंतु साम्यवादापेक्षां रशियाच्या वर्चस्वाखालीं नसलेल्या राष्ट्रांना दुर्बल करण्याच्या कॉमिन्फॉर्मच्या धोरणाच्याच ते आहारीं गेले आहेत.

उलटपक्षीं, कम्युनिस्टांनीं जर खऱ्याखुऱ्या मार्क्सवादाचा अवलंब करून मोकळेपणानें काम करणाऱ्या राजकीय पक्षाप्रमाणें उघडपणानें व लोकशाही पद्धतीनें काम केलें असतें आणि लोक-शाहीमुळे मिळणाऱ्या सर्व संधींचा उपयोग करून घेतला असता

तर, प्रांतांतील इतर समाजवादी शक्तींच्या सहकार्याने त्यांनी लोकमत सहज आपल्या बाजूला खेचून घेतले असते याबद्दल कोणाच्याच मनांत शंका येण्याचे कारण नाही. आणि मग जनतेच्या संमतीने आणि प्रत्यक्ष लोकशाही पद्धतीने जनतेला आवाहन करूनच त्यांनी सध्याची मोडकळीला आलेली राजवट नष्ट करून स्याजागी समाजवादी सरकार स्थापन केले असते हे हि तितकेच खरे.

बंगालमध्ये हाताशी आलेली सत्ता जाणून बुजून टाकून देऊन कम्युनिस्टांनी साम्यवादी आणि समाजवादी शक्तींचे सामर्थ्य कितीतरी खच्ची करून टाकले आहे. अशा तऱ्हेने भविष्यापुढे त्यांनी स्वतःला पुन्हा एकदां मूर्ख ठरवून घेतले आहे. १९४२ साली इतिहासाने त्यांना दिलेली सुवर्ण संधी त्यांनी गमावली आणि आज पुन्हा भवितव्यता त्यांच्या दाराशी आली असतांना ते तिच्याकडे पाठ फिरवीत आहेत. आपण हे लक्षांत ठेवले पाहिजे की, कम्युनिस्टांनी या दोनही प्रसंगी आत्मघातकीपणाचे जे वर्तन केले, त्याचे कारण एकच होते आणि ते म्हणजे हिंदी जनतेपेक्षां देखील परकीय सत्तेची गुलामगिरी ते पत्करतात. म्हणूनच समाजवादाच्या रोखाने येणारी एक विधायक शक्ति म्हणून राष्ट्राला कम्युनिस्ट चळवळीचा काडीमात्र उपयोग होणार नाही हे आपण ओळखले पाहिजे.

२१ ऑगस्ट १९५०

गांधीजी आणि समाजवाद

“ अरे हा समाजवादी तर गांधीवादीच दिसतो ! ” असे म्हणणें म्हणजे काहीं जणांना समाजवाद्यांची पुरेपूर बदनामी केल्यागत वाटते, तर इतर काहींजण गांधी जयंती साजरी करणें, हें जातीयवादि कृत्य करण्याअितकें मोठें पाप मानतात. परंतु अशा तऱ्हेच्या दूषित दृष्टिकोणामुळें गांधीजींचें अथवा गांधीवादाचें कसलेंच नुकसान होत नाहीं. नुकसान होतें तें समाजवादाचेंच.

गांधीजींच्या जीवनावर भाष्य रचण्याचा खटाटोप करीत बसण्याऐवजी तें समजावून घेण्याचा प्रयत्न करणें, हेंच समाजवादाच्या दृष्टीनें उपयुक्त ठरेल. कारण गांधीजी ही लोकविलक्षण विभूति होऊन गेली. गांधीजींनंतर जग त्यांची स्मृति पुसून टाकूं म्हणेल तर तें शक्य होणार नाहीं. कारण प्रत्येक क्षणीं, प्रत्येक प्रसंगीं त्यांची थोर वाणि निनादत राहिल.

गांधीजी हे सत्याचे उपासक होते. आणि त्यांनीं सत्याची आराधना केली ती सर्वसंग परित्याग करून नव्हे तर, मानवी संसारांत वावरत असतांनाच त्यांची सत्याची उपासना चालूं असे. त्यांची उपासना कर्माविष्ठित होती. दलितांची सेवा हा त्यांच्या उपासनेचा मार्ग होता. समाजवाद देखील मानवी जीवनांतील सत्य शोधून

काढूं पाहतो, आणि त्यासाठी सामान्य जनतेच्या सेवेचा कर्ममय मार्गच समाजवाद पसंत करतो.

गांधीजी हे तत्वज्ञ नव्हते, क्रांतिकारक होते. जीवनाचा अर्थ लावणे एवढेच त्यांचे उद्दिष्ट नव्हते तर त्यांना त्यांत परिवर्तन घडवून आणावयाचे होते. त्यांनी इतिहासाला कळाटणी दिली. स्वतःच्या मृत्यूने देखील त्यांनी समाज परिवर्तनाला अशी विलक्षण गति दिली की, निधड्या छातीच्या माणसाचेहि धैर्य खचून गेले. समाजवाद हे देखील क्रांतिकारी तत्वज्ञान आहे. समाजाचे नीट आकलन करून घेतले पाहिजे असे जे समाजवाद सांगतो ते देखील समाजांत परिवर्तन घडवून आणण्यासाठीच.

गांधीजींचा सर्वसामान्य जनतेवर आणि तिने केलेल्या सामुदायिक प्रयत्नांवर भरवंसा होता. म्हणून त्यांना आपण क्रांतिवीर म्हणतो. समाजवादाचा देखील सामान्य जनतेवर विश्वास असल्याने सामुदायिक उठावावरच त्याची भिस्त असते.

गांधीजींना क्रांतिकारी म्हणावयाचे, कारण स्वतःच्या सिद्धांतावर त्यांचा विश्वास होता. आणि मध्यमवर्गीय पूर्वग्रहांपासून ते सर्वस्वी अलिप्त होते. समाजवादाची देखील अत्यंत कठोर अशी तर्कपद्धति असून मध्यमवर्गीय मनोवृत्तीचा ती पार धुव्या उडविते.

गांधीजींची वृत्ति एकांतिक किंवा ठोकळेबाज नव्हती, तर ते व्यवहारवादी व परिवर्तनशील होते. आणि त्यांचे प्रयोग सतत चालू असत. समाजवादाचेहि असेच आहे.

समाजांत बदल घडवून आणण्यासाठी आधी व्यक्तींमध्ये परि-

वर्तन घडवून आणलें पाहिजे असें गांधीजी आग्रहानें प्रतिपादीत. समाजवाद देखील हें मान्य करतों कीं, मनुष्यामध्ये बदल घडवून आल्याशिवाय समाज परिवर्तन टिकूं शकणार नाही.

गांधीजी भांडवलशाही व सरंजामशाही यांच्याविरुद्ध होते. शक्य तर व्यक्तिगत सुधारणांच्यामार्फत त्यांत सुधारणा घडवून आणण्याची त्यांची मनीषा होती. परंतु जरूर तर कायद्याच्या जोरावर त्यांना कायमची मूठमाती देण्याचीहि त्यांची तयारी असे. समाजवादाचें गांधीजींशीं पहिल्या भागाच्या बाबतींत साम्य आहे. कारण लोकशाही अस्तित्वांत असेल तर, समाजवाद देखील ही गोष्ट कायद्यानें करूं इच्छितो. परंतु लोकशाही नसेल तर मात्र समाजवाद क्रांतीचा मार्ग अवलंबितो.

गांधीजींचा मोठ्या प्रमाणावरील उद्योगधंद्यास विरोध नव्हता. परंतु त्यांचें राष्ट्रीयकरण झालें पाहिजे असे ते मानीत. समाजवादांतहि हेंच अभिप्रेत आहे. गांधीजी राजकीय व आर्थिक सत्तेच्या विकेंद्रिकरणावर भर देत. समाजवादाची परिणति हुकूमशाहीत होऊं नये असें वाटत असेल तर, समाजवादाला देखील विकेंद्रिकरणाचा अंगिकार करावा लागेल.

गांधीजी हे हिंसेच्या विरुद्ध होते. हिंसेला समाजवादाचा विरोध नाही. परंतु समाजांतील हिंसेचें मूल समाजवादाला नष्ट करावयाचें आहे.

जागतिक, विशेषतः हिंदी समाजवाद जर एकांतिक व ठोकळेबाज बनविण्यांत आला आणि त्याला शास्त्राचें किंवा पीठाचें स्वरूप प्राप्त

झालें व गांधीजीचें ऐतिहासिक स्थान दुर्लक्षिण्यांत आलें तर समाज-
वाद स्वतःची मोठीच हानी करून घेईल.

३० जानेवारी १९४९

फसवा युक्तिवाद

[ता. ११ ऑगस्ट रोजी मुंबईच्या कापड कामगारांचा एक दिवसाचा लाक्षाणिक संप सरकारने बेकायदा ठरवून कामगार संघटना चिरडून टाकण्याचा प्रयत्न केला. त्याला अनुलक्षून साथी जयप्रकाश यांनी मुंबईच्या कामगारांसमोर केलेले भाषण.]

अध्यक्ष महाराज आणि कामगार बंधून्सो,

बऱ्याच दिवसानंतर तुमच्याशी बोलण्याची संधी मिळत आहे. ४-५ महिन्यांपूर्वी २९ डिसेंबरच्या हरताळानंतर राजकीय परिस्थिती-विषयी मी तुमच्याजवळ बोललो होतो. आज परिस्थितीत बराच बदल झाला आहे. त्यासंबंधी बोलणार आहे. तुमच्या दृष्टीने ११ ऑगस्टच्या संपाची महत्वाची घटना घडली आहे. मी प्रत्यक्ष येथे नसल्यामुळे माझी माहिती तुमच्यापासूनच ऐकलेली आहे. कामगारांवर संपाच्या सफलतेविफलेतेचा झालेला परिणाम मला सांगण्यांत आला. संपाच्या आधीची तयारी व नंतरची परिस्थिती यामुळे कामगारांत खळबळ आहे असे ऐकतो. प्रचंड विरोधामुळे तुमचा संप यशस्वी झाला नाही. परंतु हिंमत न हरतां तुम्ही अधिक बळकट संघटना करायला उभे आहांत हे ऐकून बरे वाटले. अपयशाने न खचतां, धडा घेऊन अधिक जोराने कामाला लागले

पाहिजे.

आपण कशासाठी लढलो ?

त्याचबरोबर सध्याच्या राजकीय परिस्थितीचाहि विचार करा-
यला पाहिजे. देश दास्यमुक्त झाल्यावर कामगारवर्गाने राजकारणांत न
बडतां केवळ टूड यूनियन चळवळ करीत राहणे अशक्य आहे; आणि
तसें करून चालणारहि नाही. स्वातंत्र्यप्राप्तीपर्यंतची परिस्थिति
बेगळी होती. काँग्रेसच्या झेंड्याखाली आपण एकजुटीने लढत होतो.
बरोबर भांडवलदार, जमिनदार हेहि होते. सारी जनता, सारे राष्ट्र,
एका झेंड्याखाली होते. त्यावेळीं वर्गलढा पुढे दामटणे अयोग्य होते,
व आपण तसें केलेहि नाही. परंतु आतां आपल्या लढ्याचे स्वरूप
संपूर्णपणे बदलले आहे. कामगारांपुढे निरनिराळे राजकीय प्रश्न उभे
राहिले आहेत. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आतां राज्य कोणाचे हा
महत्वाचा प्रश्न आहे. आणि या प्रश्नाशीच शेतकरी कामकरीवर्गाचे
हितसंबंध निगडीत आहेत. या प्रश्नापासून तुम्हांला दूर ठेवण्याचा
प्रयत्न फक्त स्वतःच्या हिताकडे पहाणारे लोक करतील. परंतु दूर
राहाण्यांत धोका आहे. कामगारवर्ग अज्ञानी आहे. त्यांच्यांत जागृति
कमी आहे. याचा फायदा हितशत्रू घेणार. कामगार डोळे नीट
उघडे ठेवून बघतील तर त्यांना खरी जाणीव होईल. काय होत
आहे, आणि काय व्हावयास पाहिजे ते त्यांच्या लक्षांत येईल.
स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत प्रसंगी प्राणांचे मोल देऊन आपण परसत्ता
नष्ट केली. पण तिच्या जागी जर भांडवलदारांची सत्ता येणार
असेल तर, कामगारवर्गाच्या हिताच्या दृष्टीने त्या स्वातंत्र्याला काय

अर्थ ? पुंजीपतींचें राज्य आम्हाला नको आहे. त्यासाठी कां आम्ही लढलों? जनतेचें, म्हणजे किसान कामगारांचें राज्य आम्हांला हवें आहे. विषमता नष्ट करण्याचा, किसान कामगार राज्य म्हणजे लोडशाही समाजवाद हा एकच मार्ग आहे.

मत जनतेचें : राज्य भांडवलदारांचें

आज सरकारांत जाऊन बसलेले काँग्रेसचे लहान थोर पुढारी सारेच म्हणत आहेत कीं “ काँग्रेसचें राज्य म्हणजे जनतेचेंच राज्य; जनतेनेच आम्हांला निवडून दिलें. ” अशा प्रचाराचा किसान कामगारांवर परिणाम होतो. म्हणून खरी परिस्थिति समजून घेतली पाहिजे. सर्वांना मताधिकार हा लोकशाही प्रजातंत्राचा पाया आहे. बहुमतानें निवडून आलेले सरकार हेंच लोकशाही सरकार म्हणून मानलें जातें. अनेक पश्चिमात्य राष्ट्रांत, तसेंच अमेरिकेंतहि जनमतानेंच सरकारें अस्तित्वांत येतात. इंग्लंडमध्ये कित्येक वर्षांपासून जनतेने सरकार निवडण्याची पद्धत आहे. तेथील बहुसंख्य जनता कामगार वर्गातील आहे. असें असूनहि तेथें आजपर्यंत भांडवलदारांचें, चर्चिलवाल्यांचेंच राज्य होतें. त्या राज्याला किसान कामगारांचें राज्य म्हणता आले असतें कां ? मुळींच नाही. आज अमेरिकेंत काय परिस्थिति आहे ? तेथें मुख्यतः डेमोक्रॅटिक व रिपब्लिकन असे दोन पक्ष आहेत. परंतु हे दोन्ही पक्ष भांडवलदारांचे आहेत. आणि किसान कामगारांच्या मतावरच ते निवडून येतात. त्यांच्यापैकी कोणताहि पक्ष श्रमण्याच्या नाही. हे पक्षहि आम्हांला जनतेने निवडून दिलें आहे असें म्हणतात. परंतु अमेरिकेंतील सरकार भांड-

बळदारांचें म्हणूनच ओळखलें जातें. मत जनतेचें, राज्य भांडवल-
दारांचें ! हें असें कां होतें ?

असें कां होतें ?

नव्वद टक्के मजूर व मध्यम वर्गातील जनता भांडवलदारांच्या हातीं सत्ता कां देते ? कामगार स्वतःच्या पायावर कुऱ्हाड कां बालतो ? याचें कारण पैसा. पैसा दिला कीं, मत मिळतें. मतांचा सौदा होतो. दहा रुपयांना एक मत असा बाजार सुखं होतो. आणि दरिद्री कामगार लालचीनें मत विकतो. असें करून स्वतःचा व सर्व कामगार वर्गाचा आपण गळा कापीत आहोंत हा विचारच तो करीत नाहीं. कोठें मतांसाठीं पैसे देतात, कोठें जेवण, कोठें दारू, असें चालतें; तर कोठें गुंडगिरीहि असते. किसान कामगारांना फसाविण्या-
साठीं जातीयता वगैरे प्रकारानें भांडवलदार फूटहि पाडतात. हा तुमच्या जातीचा, तुमच्या गांवचा, असा प्रचार करतात. स्वतःच्या फायद्यासाठीं भांडवलवाले, जातीयतेचें विष पसरवतात. आणि अज्ञानी कामगार त्यास बळी पडतो. कामगारानें ओळखले पाहिजे कीं, आपणास जातपात नाहीं. कामगार हीच आपली जात. उमेदवार भांडवल-
दारी वृत्तीचा आहे कीं, कामगार हित पाहणारा आहे एवढेंच पाहिलें पाहिजे. जातीय राजकारणांतूनच पुढें जातीय झगडे निर्माण होतात. जातीय दंगलींत मरतात कामगार; आणि भांडवलदार मात्र आपलें राजकारण पुढें दामटतात. भांडवलदार कामगारांच्या डोळ्यांत धूळ फेकतात. जनतेचें राज्य म्हणून सत्ता चालवितात. कामगारांचे डोळे बंद असतात. परंतु ही परिस्थिति किती दिवस टिकणार ? आठ दहा

वर्षांत ती नक्कीच बदलेल. मग मालक मजुराला फसवू शकणार नाही.

हें म्हणें जनतेचें राज्य !

आज काँग्रेसचे छोटेमोठे पुढारी जनतेचे राज्य म्हणून डांगोरा पिटीत आहेत. परंतु मुंबईत असा एक तरी कामगार आहे कां की, ज्याला काँग्रेस सरकार आणि मालक यांच्या एकजुटीची जाणीव नाही ? ११ ऑगस्टला या सर्वांची कामगार विरोधी एकजूट पाहून कामगाराला पुरतीच जाणीव झाली असेल. जनतेचें म्हणविण्याच्या काँग्रेस सरकारने कोणते कायदे केले ? संपाचा मूलभूत हक्क छिनून घेतला. कामगार संघटनांच्या बैठकांना बंदी घातली. हातांताल सत्ता कामगार चळवळी दडपण्यासाठी उपयोगांत आणली. हेंच कां जनतेचें, किसान कामगारांचें सरकार ?

शिपाई म्हणजे कालचा किसान कामगारच ना ?

आपल्यापुढे काश्मीर, हैद्राबादचा बाऊ नेहमी उभ करण्यांत येतो. काश्मिरांत युद्ध चालू आहे. हैद्राबादेत कदाचित सुरू होईल. अशा वेळेस सरकारला अडचणींत आणू नका म्हणून उपदेश केला जातो. कबूल. पण आज लढाईत प्राण कोणाचे जात आहेत ? शिपाई म्हणजे कालचा किसान कामगारच ना ? तो मरतो आणि राज्य मात्र भांडवलदारांचें ! आम्ही मरतो तर राज्य आमचें कां नाही ? काँग्रेस सरकार स्वतःला जनतेचें म्हणवितें; परंतु मजदूर राज्याची घोषणा करणें तर दूरच, उलट त्यांच्या मार्गांत अडचणी आणल्या जात आहेत. तुम्हीं जनतेचे प्रतिनिधी ना ? मग पुंजीवाद कां नाही थांबवीत ?

गांधींच्या नांवाचा दुरुपयोग

जनतेला फसविण्यासाठी गांधीजींचे नांव, पंडितजींचे नांव वापरण्यांत येते. “ काँग्रेसला मत म्हणजे महात्माजींच्या आत्म्याला शांती ” असा प्रचार करतात. परंतु गांधीजी ही कांहीं केवळ काँग्रेसची संपत्ती नाही. ते साऱ्या देशाचे वैभव होते. ते कधीच कुठल्याहि पक्षाचे नव्हते. ते पक्षातीत जनतेचे होते. आम्हीहि म्हणतो, जोराने सांगतो की, गांधीजी आमचे आहेत. पण आम्ही काँग्रेसप्रमाणे त्यांचे नांव विकायला नाही निघाले. त्या महापुरुषाचे नांव विकणे पाप आहे. चुकूनहि आम्ही तसे करणार नाही. आम्ही त्यांच्या मार्गाने जाण्याचा प्रयत्न करतो. गांधीजी छोट्या छोट्या गोष्टी हाताशी घेऊन मोठ्या गोष्टीकडे जात असत, जनतेला तिकडे नेत असत. छोटे प्रश्न सुटत चालले म्हणजे मोठेहि सुटू लागतात असा त्यांचा आत्मविश्वास होता. आज जे राज्यकारभार हाकीत आहेत, त्यांनी गांधीजींच्या सहवासांत उभे आयुष्ये दवडली आहेत गांधीजींच्या चरणाशी बसून बातचीत केली आहे. परंतु आज काय चालले आहे ? मोठे पगार, फर्निचर, शानदार बंगले, या सर्वांची त्यांना आतां जरूरी भासू लागली आहे. ब्रिटिश राजवटीतील दिखाऊपणा उचलला जात आहे. हे पाहून गांधीजींना वाळीट वाटे. “ तुम्ही जनतेला लुटीत आहांत ” ते म्हणत. ते सांगायचे, “ देश गरीब आहे. मंत्र्यांनी गरिबांतच राहिले पाहिजे. ” संपात शांती ठेवा हे गांधीजींचे म्हणणे तेवढे यांना आठवते. परंतु गांधीजींचे इतर सारे क्रांतिकारक सांगणे मात्र ते विसरतात. फाय-

द्याचें तेवढें घेतात. गांधीजी घसा कोरडा होईपर्यंत सांगत होते कीं, हिंदुस्तानी हीच राष्ट्रभाषा. हिंदी किसान कामगार सारे एक. सर्वाना समजणारी भाषा हवी. पूर्वीचा काँग्रेसचा ठरावहि आहे कीं, हिंदुस्तानी हीच राष्ट्रभाषा. परंतु आज काँग्रेसवाले गांधीजींना आणि त्या ठरावालाहि विसरून गेले. युक्तप्रांतीय निवडणुकींत पंडित गोविंद वल्लभ पंत अभिमानानें सांगत कीं, हिंदी आम्ही राष्ट्रभाषा केली! परंतु त्यामुळें गांधीजींच्या आत्म्याला शांतीच लाभत असेल ना? आणि पंडित गोविंद वल्लभ पंत पुढें म्हणत, 'सोशालिस्टांना नका निवडू, कारण ते पुन्हां हिंदी आणतील. केवढी ही गांधीजींची वंचना! आणि त्यांनीच पुन्हा म्हणायचें कीं, 'काँग्रेसला मत म्हणजे गांधीजींच्या आत्म्याला शांति.' इकडे गांधीजींचीं तत्वे पायाखालीं तुडवायची, आणि तिकडे गांधीजींच्या नांवाचा घोष करायचा. कशा करितां ही ढोंगबाजी? केवळ जनतेच्या फसविण्याकरितां, जनतेचीं मते लुबडण्याकरितां! जातीयता नष्ट करण्याकरितां गांधीजींनीं प्राणाचें मोल दिलें. आणि हे गांधीजींचे वारसदार असेंब्लींत चार जागा मिळविण्यासाठीं जनतेतील जातीय भावनेचा फायदा घेतात. चार जागा मिळविण्यासाठीं काँग्रेसनें हें सारें केलें. गांधीजींच्या सिद्धांताला काळिमा फासला, आणि पुन्हा त्यांचेच नांव घेऊन जनतेपुढें मिरवीत आहेत. आज काँग्रेस ही बव्हेंशीं लांचलुचपतीनें बरबटली आहे. गांधीजींना त्याची घृणा होती. काँग्रेसमधील लांचलुचपत बंद झाली पाहिजे, काँग्रेसची शुद्धि झाली पाहिजे असें गांधीजींनीं अगदीं कंठ शोषून सांगितलें. पण कोण

ऐकतो त्यांचे ? मते मिळविण्यापुरते त्यांचे नांव. काँग्रेसवाल्यांनी काळाबाजार करून, 'परमिटे' विकून आज पैसा कमावला. याच लोकांनी आज काँग्रेसमध्ये शिरून काँग्रेसचा कबजा घेतला आहे. पण वर नांव मात्र गांधीजींचे. अशा रीतीने नांव वापरणे ही अत्यंत शरमेची गोष्ट आहे.

पंडितजींच्या नांवाचेहि तसेंच

गांधीजींच्या पाठोपाठ हे लोक पंडितजींचे नांव घेतात. आज पंडितजी काँग्रेसचे पुढारी आहेत. तेव्हां त्यांचे नांव वापरायला काय हरकत असे ते म्हणतात. सवाल आहे. पण त्यांत सरळपणा नसतो पंडितजींच्या नांवाचा दुरुपयोग काँग्रेसचे खोटे स्वरूप पुढे करण्याकरितां केला जातो. पंडितजी हे समाजवादी विचाराचे आहेत आणि म्हणून ज्या काँग्रेसचे ते पुढारी आहेत ती काँग्रेसहि समाजवादी आहे अशा तऱ्हेचा युक्तिवाद केला जातो. समाजवादी पक्ष समाजवादाच्या नांवाखाली सत्तेचे राजकाण खेळतो. खरे समाजवादी पंडितजी आणि काँग्रेसच आहे. अशा तऱ्हेचा प्रचार सर्रास केला जातो. वैयक्तिक दृष्ट्या पंडितजी विचाराने समाजवादी आहेत हे आम्हांला मान्य आहे. परंतु काँग्रेसचे नेतृत्व पंडितजींकडे आहे हे साफ खोटे आहे. काँग्रेसमधील अल्पसंख्याकांचे ते नेते आहेत. बहुसंख्य लोकांचा सरदार पटेलनाच पाठिंबा आहे- आणि सरदार पटेल हे समाजवादी विचारसरणीचे आहेत असे कोणीहि म्हणणार नाही. खुद्द त्यांचाहि तसा दावा नाही. काँग्रेस वर्किंग कमिटीत किंवा अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीत पंडितजींचे बहुमत नाहीच, पण सध्याच्या सरकारा-

तहि त्यांचें बहुमत नाहीं. म्हणूनच समाजवादी विचारसरणीच्या पंडितजींचें सरकार हें समाजवादी सरकार आहे, असा प्रचार करणें म्हणजे जनतेत भ्रम उत्पन्न करण्यासारखे आहे. जनतेची ती फसवणूक आहे. जनतेला सत्यापासून दूर ठेवणें आहे. आणि हेच काँग्रेसवाले गांधीजींच्या गप्पा मारतात.

निवडणुकीचा पैसा ?

पंडितजी हे लोकप्रिय आहेत. जनतेचा त्यांच्यावर विश्वास आहे. परंतु काँग्रेसचा मात्र त्यांच्यावर विश्वास नाहीं. १९३६ सालची गोष्ट. त्यावेळच्या ब्रिटिश सत्तेनें १९३५ चा घटना कायदा हिंदुस्थानवर लादण्याचें ठरविलें होतें. पंडित नेहरू निरनिराळ्या प्रांतात प्रधान-मंडळें स्थापावयाच्या विरुद्ध होते. पण काँग्रेसमध्ये त्यांचें बहुमत नव्हते. आणि शेवटीं काँग्रेसनें घटना कायदा मोडण्याकरितां मंत्रिमंडळें स्वीकारण्याचा ठराव पास केला. पंडितजी व त्यांच्या बरोबर फक्त सोशॅलिस्टांनी त्याला विरोध केला. निवडणुकांच्या बाजूच्या पटेल प्रभृति लोकांना चिंता पडली. पंडितजींनीं किंवा सोशॅलिस्टांनीं समाजवादाची भाषा काढली तर निवडणुकीला पैसा कोठून आणावयाचा ? त्यावेळीं पंडितजी काँग्रेसचे अध्यक्ष होते. पटेल प्रभृति लोकांनीं “ पंडितजी आज अशा तऱ्हेनें काँग्रेसचा कारभार चालवीत आहेत कीं, या परिस्थितीत आम्ही निवडणुकीची जबाबदारी घेऊं शकत नाहीं असें साफ बजाविलें. पंडितजींचें कांहीं चालेना. त्यांनीं आपला राजिनामा सादर केला. तो वृद्ध पिता-महात्माजी-मध्ये पडला. त्यांनीं समझोता घडवून आणला. इतरांनीं आपलें म्हणणें

मागे घेतलें. एका लढवय्यानें दुसऱ्याच्या छातींत तलवार खुपसली. पण मागाहून मात्र आतां मी लढणार नाहीं. समझोता करतो म्हणून तलवार मागे घेतली. पण व्हायचें तेंच झाले. तो विचारां मात्र तलवारीच्या जखमेनें मरण पावला. अगदी अशीच पंडितजींची परिस्थिति झाली. पंडितजी हे काँग्रेसमधील एक प्रगतीशील शक्ति म्हणून राहिले आणि राहतात. पण काँग्रेसवर त्यांचें वजन मात्र नाहीं. ते विचारानें समाजवादी असतील, पण ते काँग्रेसला किंवा सरकारला समाजवादी बनवूं शकले नाहींत.

काँग्रेसचें नांव

पुढचा हातचा म्हणजे काँग्रेस. काँग्रेसनें सतत ६० वर्षे झगडा करून हिंदुस्तानचें स्वातंत्र्य मिळविलें. काँग्रेसनें तुरुंगवास सहन केला. वेळप्रसंगीं तिनें प्राणार्पण केलें. आणि या त्यागांतून स्वातंत्र्य मिळालें. अशा काँग्रेसला मत देणें म्हणजेच जनतेला, हिंदुस्तानच्या स्वातंत्र्याला मत देणें होय ! हा प्रचाराचा दुसरा एक मासला ! परंतु कोठें आहे ती पूर्वीची काँग्रेस ? पूर्वीची काँग्रेस ही जनतेची काँग्रेस होती. जनतेची सेवा हें तिचें ब्रीद होतें. पण आजची काँग्रेस सत्ताधारी बनली आहे. जनतेच्या सेवेचा तिला विसर पडला आहे. काँग्रेसनें राजकारण सोडून जनतासेवेचें व्रत स्वीकारावें असें गांधीजींनीं जातां जातां बजाविलें. पण कोण ऐकतो त्यांचें ? कोठें राहिली आहे जनतेची काँग्रेस आतां ? सावकार, जमीनदार, भांडवलदार, जातीयवादी, झपाट्यानें काँग्रेसमध्ये घुसले आहेत. त्यांनीं काँग्रेसचा कवजा घेतला आहे. याच लोकांनीं आपल्या स्वातंत्र्यलढ्यांत परकी

सत्तेला मदत केली; आणि यांनी बजबजलेल्या काँग्रेसला मत म्हणजे स्वातंत्र्याचा मत, असा गलिच्छ प्रचार चालतो. अज्ञानी, अडाणी जनतेच्या भावनांपासून फायदा उकळण्याचा प्रयत्न केला जातो. परंतु दिवसेंदिवस काँग्रेसचे स्वरूप स्पष्ट होत आहे. पूर्वीसारखे सर्व लोक आतां काँग्रेसमध्ये नाहीत. स्वातंत्र्य मिळविणारी काँग्रेस ही आजची काँग्रेस नव्हे. तो एक पक्ष बनला आहे. सत्तावादी पक्ष बनला आहे.

काश्मीर हैद्राबादचा बाळ

सरकारच्या भांडवलदारी धोरणांना विरोध करणाऱ्यांच्या तोंडावर काश्मीर हैद्राबादचे प्रश्न फेकले जातात. संकटे कुणापुढे आलेलीं नाहीत ? आज संकटे आहेत म्हणून पुढे जायचें नाहीं म्हटलें तर आपण कधीच पुढे जाणार नाहीं. १९१७ सालीं रशियांत क्रान्ति झाली. रशियांत मजुरांचें सरकार प्रस्थापित झालें. पण त्याच्या पाठोपाठ प्रचंड संकटे त्यांच्यापुढे उभीं राहिलीं. अंतर्गत भांडवलदार, जमनिदारांचीं संकटे आलीं. बाहेरून सर्व बाजूंनीं भांडवलशाही राष्ट्रांचे चौफेर हल्ले सुरू झाले. पण लेनिन घाबरला नाहीं. ही संकटे आलीं आहेत, आतां पुढे कसें पाऊल टाकावयाचें म्हणून तो स्वस्थ बसला नाहीं. संकटांना तोंड देत देतच त्यानें आपलें पाऊल पुढे टाकलें. आज आपल्यापुढे असलेल्या संकटापेक्षां कितीतरी पट प्रचंड संकटे त्यांच्यापुढे होतीं. निरनिराळ्या साम्राज्यवादी सरकारांनीं रशियाचें मजूरराज्य चिरडण्याकरितां करोडो रुपये ओतले. पण लेनिननें असें नाहीं सांगितले कीं, हीं संकटे संपल्यावर समाजवाद

आणूं असें जर तो सांगता तर, रशियांत समाजवाद कधींच आणतां आला नसता. पुढें त्यांनीं चुका केल्या तें निराळे. पण त्यांच्या चुकांपासून आपल्याला बोध घेतां येईल, नव्हे आपण घेतला पाहिजे. समाजवादी सरकार आल्यावर सारें कांहीं ठीक होईल असें कोणीच मानीत नाहीं. आपल्याला हें नवीन घर बांधावयाचें आहे, तर त्याचा आधीं नकाशा तयार केला पाहिजे. सध्याच्या काँग्रेस सरकारनें ताबडतोब समाजवादी सरकार स्थापन केलें पाहिजे असें कोणीच म्हणत नाहीं. पण त्यांनीं मजूर राज्याचा पाया घातला पाहिजे. उद्या आपल्याला किसान कामगारांचें समाजवादी राज्य स्थापावयाचें आहे. या दृष्टीनें आज पावले टाकली पाहिजेत. रशियानें १७ सालीं मजूर राज्याचा पाया घातला. त्याचें कार्य अजून पुरें झालें नाहीं. त्यांनीं खूप चुकाहि केल्या. आपण त्या चुका सुधारूं. पण केव्हां ? आधीं पाया घातला गेला तर. पायाच जर तयार केला नाहीं तर पुढें घर तरी कसलें बांधणार ? सरकारचें आर्थिक धोरण जनताभिमुख बनलें पाहिजे. लहान मोठे खाजगी मालकीचे सर्व धंदे ताबडतोब राष्ट्राच्या मालकीचे करा असें आम्ही मुळींच म्हणत नाहीं. पण सुरवात करा. प्रथम मोठे धंदे, बँका वगैरे तरी राष्ट्राच्या मालकीच्या करा. इंग्लंडमधील मजूर पक्ष हा नरम विचाराचा समाजवादी पक्ष मानला जातो. आजपर्यंत इंग्लंडच्या साम्राज्यवादांत तो सहभागी होता. आपल्या साम्राज्याच्या जोरावरच तेथील जनतेचें हित राखलें जातें हें त्याला समजत होतें. परंतु राज्यसत्ता हातांत आल्यावर, नरम विचाराचा म्हणून तो गप्प नाही बसला. हजारों संकटे त्यांच्या-

पुढें आलीं. भांडवलदारांनीं त्यांच्याबरोबर असहकार पुकारला. अमेरिकेसारख्या भांडवलशाही राष्ट्राची मदत कमी झाली. साम्राज्य खळास झालें. लोकांच्या राहणीचें मान खालीं आलें. जीवनाला आवश्यक वस्तूंची चणचण भासूं लागली. पण म्हणून त्यांनीं सबूरीचें धोरण स्वीकारलें नाहीं. खाणी, बँका वगैरे मोठे धंदे त्यांनीं राष्ट्राच्या मालकीचे केले. चार लोकांची संपत्ति जनतेची संपत्ती केली वैद्यकीय धंद्याच्यासुद्धां राष्ट्रीयकरण!ची अभिनव योजना त्यांनीं आंखली. ही योजना अमलांत आल्यावर कोणालाहि, मग तो कितीहि गरीब असो, पैशासाठीं वैद्यकीय मदतीची वानवा पडणार नाहीं. त्यांच्याकडे कामगार राज्य, समाजवादी राज्य प्रस्थापित झालें आहे असें नाहीं. पण त्यांनीं समाजवादाचा पाया घातला आहे. संकटांचा बागुलबुवा करून चर्चिलचेंच धोरण पुढें चालवलें नाहीं. आपल्याकडे दहा वर्षे वाटेल तसें कुरण चरायला जमीनदारांना आणि भांडवल-दारांना मोकळीक. या दहा वर्षांत आपण अितकें त्यांच्या हातांत जाऊं कीं, नंतर मोकळीक होणें कठीण. हिंदुस्तानचें स्वातंत्र्य या दहा वर्षांत स्थिरस्थावर झाल्यानंतर नवीन आर्थिक धोरणाचा विचार हे करणार. पण तेव्हां राजकारणाची सूत्रे तुमच्या हातांत राहिलीं तर ! आज दहा वर्षांच्या सबूरीची भाषा म्हणजे कायमचीच सबूरी. किसान कामगार राज्य स्थापायचें दूर राहूं द्या, पण निदान आज गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील भेद तरी दूर करण्याचा प्रयत्न केला जातो आहे कां ? पे कमिशननें कमीत कमी पगार तीस रुपये व जास्तीत जास्त तीन हजार रुपये ठरवून दिला. गरीबांच्या शंभर पट श्रीमंताला

पगार ! मंत्री, गव्हर्नर, वगैरेंना तर पांच, सहा, सात हजार रुपया-पर्यंत पगार. आमच्या गरीबांच्या राज्यांत पगारांत ही तफावत. कमीत कमी पगाराच्या दहा पट, फार तर बीस पट पगार कबूल. पण शंभर पट ? हें कुठलें गरीबांचें राज्य ? कुठलें जनतेचें राज्य ? हा काय कामगार राज्याचा पाया ? हें गरीबांचें राज्य मुळीच नाही. जनतेच्या मतावर निवडून आलें असलें तरी हें जनतेचें सरकार नाही. जनतेला खरा प्रकार समजावून दिला तर, जनता खात्रीने जनतेचें सरकार निवडील.

सरकारचा निषेध म्हणजे का देशद्रोह ?

या संकटवादाबरोबरच दुसरें एक नवीन तत्वज्ञान लोकांपुढें ठेवलें जातें. मोठ्या कष्टानंतर, अत्यंत भयंकर परिस्थितींत आपल्याला स्वातंत्र्य मिळालें आहे. तेव्हां अशा वेळीं विरोधी पक्षाची मुळीच आवश्यकता नाही असें सांगितलें जातें, आणि लोकांनाहि तें चटकन पटतें. पण याचा नीट विचार केला पाहिजे. आज विरोधी पक्ष नसेल, सरकारवर टीका होत नसेल तर उद्या काय परिस्थिति येणार आहे याचा विचार केला पाहिजे. ज्या ठिकाणी लोकशाही आहे, त्या ठिकाणी विरोधी पक्ष आहे हें आपण लक्षांत ठेवलें पाहिजे. ज्या राज्यांत विरोधी पक्ष नाही त्या राज्याचें चटकन हुकूमशाहीत, हिटलरशाहीत रूपांतर होतें. फॅसिस्टवाद वाढत जातो. त्या सरकारांत जनतेबद्दल बेपर्वाई निर्माण होते. कारण सरकारवर टीका करायला कोणी राहातच नाही. सरकार करील तें सर्व योग्य असें समजण्यांत येतें. जनतेची काळजी सरकारला उरणार नाही. चीन-

प्रमाणें आपली स्थिति होऊन जाईल. चीनमध्ये आज किती चलन-वाढ झाली आहे ? त्याचप्रमाणें आपल्याकडेहि होत आहे. आज रुपयाची किंमत दोन आणे झाली आहे. याला विरोध झाला नाही, यावर टीका झाली नाही तर, याच रुपयाची किंमत कवडीइतकी होईल. ही चलनवाढ गेल्या महिन्यांत नाही झाली; गेल्या वर्षभर ती चालू आहे. आजपर्यंत सरफारनें दुर्लक्ष केलें. पण आतां जनतेच्या विरोधामुळे त्यांना स्वस्थ बसणें कठीण झालें आहे. आज ते जागे होत आहेत. विरोधी पक्ष नसता तर कोण त्यांचें लक्ष इकडे वेधणार होतें ? लांचलुचपतीचा बुजबुजाट माजला आहे. जनतेलाच या लांचलुचपतीचा त्रास होतो. पण यावर टीका झाली नसती तर कोणीहि याकडे लक्ष दिलें नसतें. विरोधामुळे देश कमजोर होतो असें सांगितलें जातें. पण हें सपशेल खोटें आहे. आपल्या हातांत अनियंत्रित सत्ता टिकाविण्याकरितां या थापा मारल्या जातात. विरोधाला चिरडण्याचा प्रयत्न केला जातो. पण हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, विरोधानें देशाचें नुकसान होत नाही, देश कमजोर होत नाही, तर देशाला बळकटी येते. विरोधी पक्ष हा नेहमीं देशाची सेवा करीत असतो. आर्थिक व सामाजिक स्वातंत्र्याकरितां किसान कामगारांचें राज्य झालें पाहिजे. समाजवादी राजनैतिक दल निर्माण केलें पाहिजे. आपण आपल्या ट्रेड यूनियन संघटना बांधल्या, आपण मिल मजदूर संघाच्या झेंड्याखालीं आपले आर्थिक झगडे लढवले, तरी आपल्याला राजकारण विसरून चालणार नाही. सोशलिस्ट पार्टीनें आपले आर्थिक सिद्धांत पुढें मांडून समाजवादी दल उभें केलें आहे. सोश-

लिस्ट पार्टीच्या कार्यक्रमांमुळे देशाची हानी होत नाही. भांडवलदार जमिनदारांच्या कार्यक्रमांमुळे देशाची हानी होते. सोशॅलिस्ट पार्टी ही जनतेची पार्टी बनली पाहिजे. किसान कामगारांची पार्टी बनली पाहिजे. आजपर्यंत आम्ही काँग्रेसमध्ये होतो. पण आतां आम्ही काँग्रेसच्या बाहेर आलो आहो. कां आलो आम्ही काँग्रेसच्या बाहेर? काँग्रेसवर रागावून? मुळीच नाही. किसान कामगारांना काँग्रेसमध्ये जागा नाही म्हणून. काँग्रेस पैसेवाल्यांच्या हातांत गेली आहे म्हणून. किसान कामगाराला तेथे जागा असती तर आम्ही मुळीच बाहेर आलो नसतो. काँग्रेसमध्ये पुंजीवाद वाढत आहे. याविरुद्ध आपल्याला लढा दिला पाहिजे. काँग्रेसने दहा वर्षांची मुदत दिली आहे. पण आम्ही त्याला तयार नाही. कोणी सांगवें, दहा वर्षांत काय होईल आणि काय नाही म्हणून !

त्यागाने संघटना उभारा !

समाजवादी दल कांहीं आपोआप निर्माण होत नाही. एकटा दुकटा माणूस - मग तो कितीहि मोठा असो - कांहीं समाजवादी दल काढू शकत नाही. त्याकरतां कष्ट केले पाहिजेत. त्याग पाहिजे, बलिदान पाहिजे. आम्ही आपले पिळले जात राहू आणि कोणीतरी येऊन समाजवादी दल निर्माण करील, असे म्हणून चालणार नाही. आज कामगारवर्ग, किसानवर्ग या परिश्रमाला तयार झाला आहे. त्याग करायला, बलिदान करायला तो तयार आहे. पण केव्हां? पुढे प्रकाश दिसत असेल तर. नवभारत, किसान कामगारांचा भारत निर्माण होणार असेल तर. क्रांति झाल्यानंतर रशियांतील

कामगारांनीं उपाशीपोटी सोळा सोळा, अठरा अठरा, तास काम केलें तें कां ? पुढचा समाजवादी रशिया त्यांना दिसत होता म्हणून. पिळणारा वर्ग नाहीसा होत होता. रशियांत समाजवाद प्रस्थापित करायला हे कामगार निघाले होते. आणि म्हणूनच ते हाडाचीं काडे करीत होते. आमचे कामगार सुद्धां याला कां तयार होणार नाहीत ? त्यांना जर दिसले, त्यांना जर पटलें कीं, भावी समाजवादी हिंदुस्तानचा पाया आज घातला जात आहे, तर तेही मरमरून काम करायला तयार आहेत. आपले आजचे हक्क कांहीं वेळ बाजूला ठेवायला तयार आहेत. पण जर उज्वल भवितव्य दिसत असेल तरच. दहा वर्षे भांडवलदारांना मोकळें रान देण्यासाठीं नाहीं. काय म्हणून आम्ही आज उपाशी पोटीं राहून कष्ट उपसावे ? काय उपयोग या कष्टांचा ? काय नवीन निर्माण होणार आहे ? काळाबाजार, लांचलुचपत, भांडवलदारांची तिजोरी भरणें यासाठीं आम्ही यापुढें कष्ट करायला मुळीच तयार नाहीं. पंडितजी सांगतात, आपल्याला नवभारत निर्माण करायचा आहे. कुणाचा नवभारत, श्रीमंतांचाच ना ? आम्हाला आणि राष्ट्राला काय त्याचा फायदा ? नुसतें नवभारताचें स्वप्न निर्माण करून कामगार वर्ग त्यागाला तयार होणार नाहीं. नवभारताचा पाया घातलेला जर त्याला दिसत असेल तरच तो मरायला तयार होईल. भांडवलशाही चौकट नष्ट करण्यासाठीं तो कोणत्याहि त्यागाला भिणार नाही.

कामगारांचा खरा पक्ष

आज राजनैतिक दल म्हणून हिंदुस्तानांत तीन दलें काम

करीत आहेत. हे तीन पक्ष कामगारांच्या पुढे आहेत. यांतील आपला पक्ष कोणता? गरीब श्रीमंत भेदाभेद नष्ट करून खराखुरा समाजवाद आणू इच्छिणारा पक्ष कोणता, हे आतां कामगार वर्गाने ओळखले पाहिजे. काँग्रेस पक्ष, सोशॅलिस्ट पक्ष, आणि कम्युनिस्ट पक्ष असे तीन पक्ष आज आपल्यापुढे आहेत.

नवा संकटवाद

पंडितजींच्या सारखे समाजवादी विचारसरणीचे लोक असूनहि काँग्रेस आज भांडवलदारांची बनळी आहे. भांडवलदारांनी तिचा कवजा घेतला आहे. आणि किसान कामगारांना मात्र तिचे दरवाजे बंद झाले आहेत हे आपण स्वानुभवावरूनच पहातो. आपल्या मुंबई-तच आपण पाहातो की, पाटलांची मु. प्रां. काँ. क. आणि भांडवलदार यांचे किती घनिष्ठ संबंध आहेत. ते त्यांचे एकमेकांचे सहाय्य पाहून, काँग्रेसला मिळणारी मालकवर्गाची मदत पाहून, एकच अर्थ निघतो की, काँग्रेस भांडवलशाही जिवंत ठेवू इच्छिते. इतकेच नव्हे तर ती भांडवलदारांच्या मदतीवरच जगू इच्छिते. काँग्रेस ब्रिटिश अमदानांतील परिस्थितीत बदल करू इच्छित नाही. 'जैसे थे' वर तिचा प्रचंड विश्वास आहे. पंडितजी सोशॅलिझम मानतात पण सरदार तो मुळीच मानीत नाहीत. आणि आज काँग्रेस पटेलांच्या हातांत आहे, नेहरूंच्या नाही. युद्धकालापूर्वी या देशांत गांधीवाद, समाजवाद वगैरे वाद होते. पण काँग्रेसने आतां नवा वाद निर्माण केला आहे. त्याला डॉ. लोहिया 'संकटवाद' म्हणतात. नवीन काम कां नाही तर, देशावर संकट आहे म्हणून. लांचलुचपत का बंद होत नाही,

मोठमोठे कारखाने राष्ट्राच्या मालकीचे का होत नाहीत, देश संकटांत आहे म्हणून!

आम्ही हा संकटवाद मानीत नाही. आज ही संकटे आहेत, पण समाजवादी हिंदुस्थान निर्माण करायला उद्युक्त झाले म्हणजे तर यापेक्षा कितीतरी संकटे येणार आहेत. आणि संकटांना घाबरून, त्यांचा बाऊ करून आपण थांबलो तर, आपल्या ध्येयाप्रत आपण कधीच जाणार नाही. आम्ही किसान कामगारांचे राज्य करू इच्छितो. ताबडतोब हे कोणालाच करता येणार नाही. पण समाजवादी राज्याचा पाया तरी निदान आम्ही घालू. गरीब श्रीमंत यांतील भेद कमी करण्यांत येतील. मोठमोठे धंदे राष्ट्राच्या मालकीचे होतील. बँका राष्ट्राच्या मालकीच्या होतील. कामगारांना वाटेल की, नवे कांहीतरी निर्माण होत आहे. देशांत नवा प्राण येत आहे. मग कामगार वाटेल तेवढ्या कष्टाला तयार होतील.

कम्युनिस्ट पक्ष

कम्युनिस्ट पक्षाची आणि आपली बरीच ओळख आहे. त्यांचे आपल्या राष्ट्रांकरिता, हिंदुस्तानकरिता कांहीहि नाही. सारी धडपड रशियाकरिता आहे. लेनिनवाद, स्टॉलिनवाद, कामगारवाद, समाजवाद वगैरेच्या गप्पा ते मारतात. पण त्यांचा खराखुरा वाद एकच आहे. आणि तो म्हणजे 'रशियावाद'. निरनिराळ्या देशांत आज कम्युनिस्ट पक्ष आहेत. पण सर्वांचे धोरण एकच. रशियाच्या धोरणाने सदैव चालायचे. रशियाच्या धोरणांत बदल झाला की, यांच्या धोरणांत ताबडतोब बदल. हैद्राबाद हिंदुस्तानचा नाही. आणि तो हिंदुस्तानांत सामील

होतां कामां नये असें हे सांगतात. कां सांगतात हें ? केवळ रशिया-
 करितां. आणि रशिया पाहात आहे कीं, पूर्वेकडे एक नवीन स्वतंत्र
 राष्ट्र तयार होत आहे. पुढें मागे तें आपल्याला डोईजड
 होईल. तेव्हां या प्रचंड राष्ट्राला खच्ची करावयाच त्यांचें धोरण आहे.
 आणि म्हणूनच आज आपले कम्युनिस्ट हैद्राबाद स्वतंत्र ठेवूं इच्छि-
 तात. म्हणूनच एकेकाळीं त्यांनीं ' पाकिस्तान झिंदाबाद ' च्या
 घोषणा केल्या. काँग्रेसराज्यांत आज कामगार वर्गाची पिळवणूक होत
 आहे. पण तें आमचें राज्य आहे. आम्हीं तें बदलून उद्या कामगा-
 राचें राज्य निर्माण करूं. पण परक्यांच्या सत्तेखाली गेल्यावर मात्र
 ही आशा दुरावते. आणि नेमकें हेंच कम्युनिस्टांना पाहिजे आहे.
 जनतेनें प्रचंड त्याग करून ब्रिटिशांच्या वर्चस्वापासून स्वतंत्र केलेला
 हिंदुस्तान रशियाच्या वर्चस्वाखालीं तें नेवूं इच्छितात. कोणाचा
 फायदा आहे यांत ? हिंदुस्तानचा ? हिंदुस्तानांतील किसान काम-
 गारांचा ? मुळींच नाही ! फक्त रशियाचा. आज पंडितजी रशियाच्या
 वर्चस्वाखालीं जायला तयार नाहीत म्हणून ' पंडित राज मुर्दाबाद '
 असें म्हणतात. उद्यां जर पंडितजी रशियाचें वर्चस्व मान्य करायला
 तयार झाले तर हेच भाई ' पंडित राज झिंदाबाद ' म्हणून म्हण-
 तील. आजच्या पंडितजींच्या भांडवलशाही राज्याचें मग एकदम
 लोकराज्य निर्माण होईल. कम्युनिस्ट हे राष्ट्रविरोधी आहेत. देशद्रोही
 आहेत. पंडितजी रशियाशीं मैत्री ठेवूं इच्छितात, आम्हींहि रशि-
 याशीं मैत्री ठेवूं इच्छितों. पण बरोबरीची मैत्री. त्यांच्या हुकमती-
 खालचा मैत्री नव्हे.

या तीन मुख्य राजनैतिक पक्षांव्यतिरिक्त काहीं घातपात चाल्यांचे गुंडांचे पक्ष आहेत. पण त्यांना तत्वज्ञान नाही. ते जातीयवादी गुंड, किसान कामगारांचे मुढीच नाहीत. ते भांडवलदारांचे आहेत, राजेरजवाड्यांचे आहेत. आपल्या हातांत सत्ता ठेवण्याकरितां त्यांनीं उठविलेली हीं भुतें आहेत. आजहि जातीयवादी रा. स्व. संघ परत डोकें वर काढण्याचा प्रयत्न करीत आहे. पण त्याला रोखण्याचा कुठें प्रयत्न केला जात नाही.

या सर्वांचा विचार केल्यावर आपल्या लक्षांत येईल कीं, किसान कामगार राज्य, समाजवादी राज्य, निर्माण करण्याकरितां सोशॅलिस्ट पक्षाखेरीज दुसरा पक्ष नाही. आपण आतां नुसतेच ट्रेड यूनियनकडे पाहून चालणार नाही. त्याहीपुढें पाऊल टाका. राजकारणांत भाग घ्या. सोशॅलिस्ट पार्टी खरीखुरी कामगारांची पार्टी बनवा.

आज मुंबई, ट्रेड यूनियन चळवळींत आघाडीवर आहे. गेली पंचवीस वर्षे मुंबईचे कामगार ट्रेड यूनियनच्या चळवळींत आहेत. पण दुर्भाग्य त्यांचें कीं, त्यांना कोणी ट्रेड यूनियनचें महत्व पटविलें नाही. आज येथें जमलेले असे किती कार्यकर्ते आहेत कीं, जे आपण होऊन मिल मजदूर सभेच्या ऑफिसमध्ये जाऊन वर्णगी भरायला सांगतात ? कामगार चळवळ तुमची आहे ना ? मग तुम्ही आपण होऊन तिचे सभासद कां होत नाही ? यूनियनचे कार्यकर्ते दर माहिण्याला सभासद करण्याकरितां कामगारांच्या पाठीमागे धांवतात. कुठली कामगार चळवळ ही ! तुम्हांला जिवंत कामगार चळवळ पाहिजे असेल तर, यापुढें दर माहिण्याला तुम्ही ऑफिसमध्ये

जाऊन सभासद बनले पाहिजे. कामगार चळवळीला भांडवलदार मदत करणार नाहीत, भांडवलशाही सरकार मदत करणार नाही. त्यांनी आपली चळवळ आपल्याच पायावर उभी केली पाहिजे. आपली यूनियन आपल्या फंडावर चालली पाहिजे. पण आहे कां आज अशी परिस्थिति? तुम्ही मनावर घेतलें तर, तावडतोत्र कामगारांची खरीखुरी संघटना उभी राहिल. आजपर्यंत कामगारांनी जें जें केलें तें अशोक मेहता किंवा मी, किंवा तुमचे अध्यक्ष महाजनी यांनी नाही केलें. गांधीजींनी स्वातंत्र्य मिळविलें असें आपण म्हणतो. पण तें काय गांधीजींनी मिळविलें? जनतेनें आपल्या ताकतीनें मिळविलें. गांधीजींनी त्यांना मार्गदर्शन केलें. आजपर्यंत कामगारांच्या संघटनेचे खेळ खेळले गेले. आपल्या समोरचा रस्ता साफ आहे असें समजून चालणार नाही. तो काट्याकुट्यांनी भरलेला आहे. पण म्हणून डगमगूनहि चालणार नाही. ११ ऑगस्टचा संप बारगळला म्हणून कामगार घाबरले. सरकारच्या दडपशाहीपुढें आपली ताकद कमी पडली. सर्व कामगारांना धैर्यानें उभें राहतां आलें नाहीं म्हणून आपण अयशस्वी ठरलों. आपले डोळे आतां उघडले आहेत. आपल्या संघटनेचा कमकुवतपणा आपल्याला दिसत आहे. आपण सर्व कामगारांचें डोळे उघडा आणि पुढच्याच महिन्याला मिल मजदूर संभेचे ५०,००० सभासद बनवून आपल्या ताकदीची सरकारला साक्ष द्या. आज आपण या ठिकाणीं जवळ जवळ २००० कार्यकर्ते, नुसतें कामगार नव्हे, जमलां आहांत. आपल्यापैकीं प्रत्येकांनें मनापासून जर प्रयत्न केला तर, ५०,००० सभासद करायला मुळींच हरकत

नाहीं. ११ ऑगस्टच्या संपापासून घेतलेला हाच आपला पहिला धडा आहे. आपले अध्यक्ष महाजनी गिरणीत काम करून आपल्या यूनियनची, कामगारांची सेवा करीत होते. आतां मालकशाहीने त्यांना कामावरून कमी केलें आहे. आपली सेवा करायला त्यांना वेळ अपुरा पडत होता, म्हणूनच त्यांना जास्त वेळ दिला गेला कीं काय कोणास ठाऊक ! आतां दिवसाचे चोवीस तास ते आपल्या संघटनेकरितां देतील. आज आपल्याला अपयश आलें, तरी अंतिम जय आपलाच आहे, आणि आपल्या संघटनेच्या जोरावर तो आपण मिळावणारच. आज आम्हीं हरलों. आमची ताकद अपुरी पडली म्हणून आपण संप मार्गे घेतला. पण आपण आपल्या मागण्या मार्गे घेतल्या नाहींत. आपण आपली ताकद वाढवूं आणि आपल्या मागण्या आज ना उद्यां मान्य करून घेऊं. ही संघटना बांधायला तुम्हीं आतां कमरा कसा. पुढच्या पगाराला ५०,००० सभासद करून आपण आपल्या मिळ मजदूर सभेची व त्याबरोबर सोशॅलिस्ट पार्टीची ताकद वाढवा एवढाच माझा आपल्याला आज संदेश आहे.

गांधीजींच्या खुनाला जबाबदार कोण ?

गेल्या महिन्यांत आपल्या देशांत जी एक दुर्घटना घडून आली, तशी आपल्या हिंदुस्तानच्याच नव्हे तर जगांतील अन्य कोणत्याहि देशाच्या इतिहासांत यापूर्वी कधी घडली नव्हती. देश स्वतंत्र होतो न होतो, तोंच त्यावर संकट परंपरा कोसळली. दंगली, खून रक्तपात अशा एक ना दोन अनेक आपत्तींना आपल्याला तोंड द्यावे लागले. गेल्या कांहीं महिन्यांपासून तर एक लढाईच जणू कांहीं देशांत सुरू आहे. या अनर्थ परंपरेत सारा देश रगडला जात होता, तोंच अशी एक भीषण आपत्ति कोसळली की ज्यामुळे साऱ्या देशाचे कंबरडेच मोडल्यासारखे झाले. नुक्तेच कोठे आपण उभे राहून पावले टाकू लागलो होतो, तोंच आपल्यावर हा वज्रघात झाला आणि कपाळाला हात लावून बसण्याचा प्रसंग आपल्यावर ओढवला. आतां पुन्हां आपल्याला आपल्या पायावर कसे उभे राहता येईल, आपले पाऊल पुढे कसे पडेल, आतां आपला पुढील मार्ग कोणता हेच प्रश्न उभ्या देशाला आज भेडसावीत आहेत. परंतु या पश्चांचे उत्तर देणे मात्र सोपे नाही. आजपर्यंत आपल्या देशाने जे कांहीं मिळविले, त्यावर बोळा फिरला गेला. अशा परिस्थितीत आपण आपला पुढचा मार्ग शोधून काढला नाही तर,

साठ वर्षांची तपश्चर्या, त्याग आणि बलिदान मार्तीत जाईल. या भयानक आपत्तीमुळे आपण जायवंदी झालो असलो, तरीहि आपण आपला तेल सावरला पाहिजे. कर्तव्य ओळखून अचूक मार्ग चोखाळला पाहिजे. देशावर ही जी संकटपरंपरा कोसळली आहे ती कां, आणि कशी कोसळली, ते सर्वांनी समजून घेणे आवश्यक आहे. जे झाले ते झाले. यापुढे आपल्यावरील या संकटराशी आपो-आप बंद होतील असे कोणी समजत असेल तर, ती मोठी चूक ठरेल. शत्रूने आपल्या घरांतच ठाण मांडले आहे. आणि त्याने आपला जमहि चांगलाच बसविला आहे. तो शत्रू शोधून काढून त्याला हुसकावून लावावयाचा आहे, नेस्तनाबूत करावयाचा आहे.

जगांत अमरपट्टा घेऊन कोणीच येत नाही. मला सव्वाशे वर्षे जगायचे आहे असे महात्माजी म्हणत असत. परंतु जगांतील सुखांचा उपभोग घेण्यासाठी त्यांना इतके जगायचे नव्हते. इतर पुढाऱ्यांचे जमीन जुमले, पैसे अडके आहेत. मोठमोठ्या मानाच्या जागा, मंत्रीपदेहि त्यांनी पटकावली आहेत. गांधीजींनी तर घरदार, मुलेंबाळें यांचाहि त्याग केला होता. स्वप्नांत देखील कधी ते कोठल्या पदाधिकाराची आशा करीत नसत. त्यांना जगायची इच्छा होती ती देशाकरतां, देशाची सेवा करायला मिळावी म्हणून. परंतु ज्यावेळी आपल्याला त्यांची सर्वांत जास्त जरूर होती, अशा वेळीच ते आप-णांस सोडून गेले. तसे पाहिले तर असे पुष्कळ लोक आहेत कीं, ज्यांनी त्यांच्यापार्शी राजकारणाची धुळाक्षरे गिरवली. परंतु तेहि म्हणू लागले होते कीं, ' आतां महात्माजींनी संन्यास घ्यावा. त्यांनी राज-

कारण सोडून द्यावे. ' 'राजकारणाचे डावपेच कांहीं निराळेच असतात. त्यांच्यासारख्या महात्म्याला थोडेंच ते साधणार?' परंतु आपणा सर्वांचे लक्ष तर गांधीजींच्यावरच खिळलेलें असे. स्वतंत्र हिंदुस्तानचें सरकार कोणाचें असलें पाहिजे, खेडी कशीं असावीत, शहरें कशीं बसविलीं जावीत, उद्योगधंद्यांची वाढ कशाप्रकारें केली जावी, आपला शिक्षणक्रम कसा असावा, आपापसांतील वागण्याची पद्धत कशा प्रकारची असावी, या सर्व प्रश्नांचा उलगडा करून घेण्यासाठीं जनता गांधीजींकडे बघत असे. या कसोटीच्या काळांत तेच देशाला अचूक रस्ता दाखवूं शकले असते. आपल्या देशाचेंच नव्हे तर, साऱ्या जगाचें मार्गदर्शन त्यांना करायचें होतें. जेथें पाशवी शक्तीच सर्वांत बलिष्ठ समजली जाते, सैन्य आणि शस्त्रसंभार हींच जेथें सर्वांत भारी ताकद मानली जाते, अशा या जगांत त्यांची जरूर आज सर्वांत जास्त भासत होती. आणि नेमकें याच वेळीं ते आपल्यांतून निघून गेले. इतर चार चौघांसारखाच त्यांनाहि नैसर्गिक मृत्यू आला असता तरी देखील हिंदुस्तानला दुःख झालेंच असतें, आणि त्यांची उणीव भरून निघाली नसती. परंतु ज्या तऱ्हेनें त्यांना मृत्यू आला, त्यामुळे तर आपला दुःखभार अधिकच वाढला आहे.

परंतु आपल्याला नुसतें रडत बसून चालणार नाही. ज्या व्यक्तीच्या हत्याराला ते बळी पडलें, त्याचा तलास आपल्याला लावायचा आहे. आणि त्याला शासन कसें करायचें, कशाप्रकारे त्याचा प्रतिकार करायचा त्याचाहि विचार करायचा आहे. आपण इंग्रजांशीं सामना दिला, त्यांना पराभूत करून गुलामगिरींतून आपली सुटका

करून घेतली. परंतु या शत्रूचा मुकाबला कसा करावयाचा हाच खरा प्रश्न आहे. गांधीजींच्या दर्जाला न शोभणारें वर्तन करण्याची हिंमत इंग्रज सरकारला देखील झाली नाही. इंग्रजांनीं जरी त्यांना गिरफदार केले तरी त्यांच्या हातांत कधी बेड्या घातल्या नाहींत. तुरुंगांत टाकले तरी ते देखील मोठ्या प्रतिष्ठेनें. अशा त्या महात्म्याची हत्या एका हिंदी इसमाच्या हातून व्हावी हें एक आश्चर्यच नव्हे तर काय ?

आपण हें लक्षांत ठेवा कीं, हें कांहीं एकाद्या वेडपटानें किंवा पिसाटानें केलेलें कृत्य नव्हे. कोणा एका व्यक्तीनें त्यांचा खून केलेला नाही. देशांत अशी एक विचारसरणी होती, विशिष्ट मनः-प्रवृत्तीचे लोक होतें कीं, ज्यांचा या खुनांत हात होता. गांधीजींनीं आपल्याला किती तरी गोष्टी शिकवल्या. त्यापैकीं कांहीं आपण ग्रहण केल्या, कांहीं सोडून दिल्या. दिल्लीला प्रार्थनेच्या वेळीं रोज कितीतरी गोष्टी ते आपल्याला सांगत. परंतु त्याकडे कितीसे लोक लक्ष देत ? तरीहि त्यांच्या उपदेशांत खंड पडत नसे. परंतु जे लोक आपल्या स्वातंत्र्याच्या मुळावर उठले आहेत, त्यांच्यापामून आपलें रक्षण कसें करावयाचें तेवढें मात्र ते सांगू शकले नाहींत. त्यांच्या जीवनापासून जें आपल्याला शिकतां आलें नाहीं तें आता त्यांच्या बलिदानानें तरी निदान आपण शिकूं या. तीन महिन्यांपूर्वी एका भाषणांतून मी सांगितलें होतें कीं, देशांत एक अजब ताकद पैदा झाली आहे. दहा दिवस पर्यंत तिनें दिल्लींत धुमाकूळ उडवून दिला होता. पण ती ताकद मुसलमानांची नाही. ते तर बिचारे आसरा मागत होते. जे हिंदू आणि शीख छुटमार करीत होते, जनतेच्या आणि तिच्या प्रति-

निधींच्या हातांतील सत्ता बळकावण्याची ज्यांनी प्रतिज्ञा केली होती अशा हिंदू आणि शिखांपासूनच धोका निर्माण झाला होता. ते अगदी उघडपणें म्हणत की, “आम्हीं हिंदुस्तानचा ब्रह्मदेश करूं. आणि गांधी नेहरूंची प्रेतें दिल्लीच्या सडकेवर खुशाल सडूं देवूं.” मी तर त्याच वेळीं या धोक्याची सूचना देऊन ठेवली होती व आपण स्वातंत्र्याची लढाई खरी कशा करता लढलों तेंहि सांगितलें होतें. गरिबांचे कष्ट कमी होतील, जनतेच्या हातीं राज्याचीं सूत्रे येतील, भुकेनें पिडलेल्या लोकांच्या तोंडांत अन्नाचा घास पडेल, कापडाची टंचाई भासणार नाही, आजारी लोकांच्या दवापाण्याची सोय होईल, शाळा कॉलेजांचा लाभ सर्वांना सारखा मिळेल, शेती आणि उद्योगधंदे यांची वाढ होईल अशी आशा जनतेला वाटत होती. त्यासाठींच आपण स्वातंत्र्याची लढाई लढलों. परंतु आज तर आपल्या देशांत गंगा उलटी वहावयास लागली आहे. श्रमजीवी जनता भुकेनें तडफडत आहे तर, ऐतखाऊ लोक मजा मारीत आहेत. आपली राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्था अशी असावयास पाहिजे की, ज्यायोगें प्रत्येकाच्या श्रमाचें न्याय्य रीतीनें वाटप होईल. आपल्या स्वातंत्र्याची लढाई ही काहीं एकाद्या ग्वाल्हेरच्या राजानें नाहींतर भांडवलदारानें अगर लक्षाधीशानें लढविलेली नाही. त्यावेळीं ते सर्व लोक तर इंग्रजांचे बूट चाटीत बसले होते. स्वातंत्र्यासाठीं लढले ते गरीब लोकच. तेव्हां त्या गरिबांचेंच राज्य कां होवूं नये ? हाच तर सर्वांत मोठा प्रश्न आहे. आपल्या देशांत एक क्रांति नुकतीच झाली आहे. परंतु दुसरीहि क्रांति व्हावयास हवी. राज्यक्रांति झाली तरी

समाजक्रांतीहि आपण घडवून आणली पाहिजे. 'ज्या समाजांत उच्च नीच, असे भेद नसतील, जेथें कोणी राव नसेल आणि कोणी रंक नसेल, असा एक नवीन आदर्श समाज आपण निर्माण केला पाहिजे. इंग्रजांचें राज्य नष्ट करण्यापेक्षां देखील हें काम अत्यंत विकट आहे. परंतु तरीहि तें तडीस नेलेंच पाहिजे. ही सामाजिक क्रांतीसुद्धां लवकरच झाल्याशिवाय राहणार नाही. काँग्रेस म्हणजे कांहीं समाजवादी संस्था नाही. परंतु तिने नेमलेल्या आर्थिक समितीच्या अहवालाचा सूर देखील असाच आहे. त्या अहवालांत समाजवादाचा पुरस्कार करण्याची सूचना करण्यांत आली आहे. आणि त्यामुळे मुंबई, कलकत्त्याच्या भाडवळदारांचा भीतीने थरकाप झाला असून, त्यांच्याकडून दिलीला तारावर तारा येऊन थडकत आहेत.

या क्रांतीला घाबरणाऱ्या ज्या शक्ति आहेत, त्यांचे जवळ इंग्रजांप्रमाणें जनतेशीं टक्कर देण्याचें कोणतेंहि साधन नाही. हे राजे, हे नवाब, आणि हे शेटसावकार कशाच्या जोरावर जनतेशीं सामना करणार ? त्यांच्याजवळ ना फौजफाटा ना शासन यंत्र. तेव्हां स्वतःचें रक्षण करण्यासाठीं त्यांनीं निराळेच उपाय शोधून काढले आहेत. क्रांतीपासून आपल्यालाच तेवढें कांहीं शिकतां येतें असें नाही. जनतेचे शत्रू देखील त्यापासून धडे घेतात. ते पहातात कीं, बहुमत गरिबांचें आहे. सर्व गरिबांचे फायदे तोटे एकाच प्रकारचे असून त्यांचीं संकटे दूर करण्याचा मार्ग देखील एकच आहे. सर्व गरीब जनतेचें अभेद्य संघटन करणें हाच तो सरळ, साधा असा एकमेव मार्ग होय. श्रीमंत लोक ओळखून आहेत कीं, सर्व गरीब

जनता जर एक झाली तर, त्यांची सत्ता हिसकावून घेतली जाईल. त्यांचे राजवाडे, त्यांच्या बँका, त्यांचे कारखाने या सर्वांचा कबजा केला जाईल. तेव्हां गरीब जनतेची एकजूट होवू नये म्हणून त्यांचा एकसारखा प्रयत्न चाललेला असतो. इंग्रजांपासून ते एक मोठा धडा शिकले आहेत. ज्यावेळी आम्ही आपापसांत भांडत होतो, त्याचवेळी इंग्रज येथे आले. त्यांनी आपली भांडणे वाटविली. जेपर्यंत आपली एकी होत नव्हती, तेपर्यंत त्यांचे येथील आसन स्थिर होते. काँग्रेसने आपणा सर्वांची एकजूट केली. परंतु जनतेत लढाई लावून देऊन ही एकजूट मोडण्याचा प्रयत्न हे भांडवलदार, जहागीरदार सतत करीत आहेत. ज्यायोगे हिंदू शेतकरी मुसलमान शेतकऱ्यांचा गळा घोटेल, पठाण मजूर शीख मजुरांच्या पाठीत सुरा खुपसण्यास उद्युक्त होईल, इतकेच नव्हे तर, बंगालविरुद्ध बिहार, गुजराथ विरुद्ध महाराष्ट्र असे झगडे होतील, अशी परिस्थिति त्यांना निर्माण करावयाची आहे. असे नानाप्रकारचे झगडे निर्माण करून सामान्य जनतेची दिशाभूल करण्याचा भांडवलदारांचा उद्देश आहे. मी अनेकवार आपणाला हे विघ्न नष्ट करा म्हणून सांगितले होते. मुस्लीम लीगचे नेतृत्व आणि इंग्रजांचा पाताळयंत्रिपणा यामुळे देशाची दोन छकले झालीच आहेत. आता या स्वार्थी लोकांना जर आपण वेळीच पायबंद घातला नाही तर, जनता राज्याची गोष्ट तर दूरच राहो, उलट देशाचे आणखी तीनशे तुकडे पडतील. एकट्या हिंदू राष्ट्राने भागत नाही. जर हिंदू राज्य निर्माण झाले तर, शीख राज्य कां होऊ नये ? बौद्ध, जैन

पारशी वगैरे लोकांना आपली स्वतंत्र राज्ये असावीत असे वाटणार नाही कशावरून ? शिवाय हिंदूंचे राज्य झाले तरी शेवटी ते कोणाचे होणार ? रजपुतांचे राज्य की, जाटांचे की ब्राह्मणांचे, की आणखी कोणाचे ? भरतपूरच्या जाटांचा तर पूर्वीपासून दिल्लीवर डोळा आहे. राजपुतान्यांत रजपुतांचे राज्य झाले तरी पुन्हां त्यावर स्वामित्व कोणाचे ? उदेपूरचे की जयपूरचे ? मराठ्यांच्या राज्याची गोष्ट घेतली तरी तेथे शिवाजीचे वंशज म्हणविणाऱ्या कोल्हापुरकरांचे राज्य होईल की, बडोदा-ग्वाल्हेरकरांचे राज्य होईल ? या राजे लोकांच्या मनांत देशभक्तीची भावना अजिबात नसते हे ध्यानांत असू द्या. ते फक्त स्वतःचा स्वार्थच ओळखतात. त्यांची आपापसांत प्रतिस्पर्धा निर्माण होईल. आणि त्याचा निकाल करून घेण्यासाठी ते काही गोलमेज परिषदांची वाट बघत बसणार नाहीत. तर तलवारीच्या खणाखणीनेच निर्णय ठरविले जातील. रक्ताच्या नद्या वाहतील, देश शेकडो तुकड्यांत विभागला जाईल आणि मोगल अमदानीच्या शेवटी शेवटी आमची जी परिस्थिति झाली होती, तीच परत आमच्या वाट्याला येईल. आणि ' त्यानंतर ? — त्यानंतर कदाचित पुन्हां आम्हांला गुलाम म्हणून रहावे लागेल.

ज्यावेळी मी या सर्व भयानक गोष्टींची कल्पना दिली, त्यावेळी सर्व वृत्तपत्रांनी माझी टर उडविली. पुढारी मंडळींनी माझी टवाळी केली. परंतु ज्यांच्या मेंदूचे दरवाजे अद्यापपर्यंत बंद होते ते आता उघडतील. आपणांमध्ये जातीयवाद जर ठाण मांडून बसला तर, आपण पुढे जावू शकणार नाही. आपल्यांत भेदाभेद काही कमी

नाहींत. परंतु ही भिन्नता नष्ट करून एकजुटीच्या जोरावर आपण स्वातंत्र्य मिळविलें. ती भिन्नता यापुढेहि आपण दडपून टाकूं शकलों तरच आपलें स्वातंत्र्य चिरकाल टिकूं शकेल. लोखंड चांगलें लाल होईपर्यंत तापवून आणि नंतर ठाकून ठोकूनच त्याची तलवार किंवा नांगर आपण बनवूं शकतो. आपण यापासून बोध घेतला नाहीं तर, महात्माजींचें बलिदान निष्फळ ठरेल. सर्वांत प्रथम आपण स्वतःला हिंदी समजले पाहिजे. आणि त्यानंतरच हिंदू अथवा मुसलमान, बंगाली किंवा बिहारी अशा भावनांना स्थान दिलें पाहिजे. जेपर्यंत आपण अशातऱ्हेनें विचार करूं शकत नाहीं, तोपर्यंत आपलें पाऊल पुढें पडण्याची आशाहि करावयास नको. आपला भविष्य काळ तोपर्यंत उज्वल होवूं शकणार नाहीं. हीच गोष्ट महात्माजी आपल्याला वारंवार सांगत असत. आणि आपल्या अमोघ वाणीनें अगदी शेवटीहि त्यांनीं हीच गोष्ट आपल्याला पुन्हां सांगितली. १५ ऑगस्ट नंतर आर्थिक आणि राजकीय दृष्ट्याहि आपण कित्येक पावलें मागे हटलों आहोंत. जगांत आपल्या हिंदुस्तानला जो मान मिळूं लागला होता, तोहि आपण धुळीला मिळविला आहे. आतां तरी आपल्या राज्यकर्त्यांचे डोळे उघडले आहेत ही मोठ्या आनंदाचीच गोष्ट म्हटली पाहिजे. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि भेदाभेद माजविणाऱ्या तत्सम इतर संस्था बेकायदा ठरविण्यांत सरकारचा शहाणपणा दिसून येतो. ही गोष्ट तर आम्ही पहिल्यापासून सांगत होतो. परंतु बडे बडे पुढारी आमच्या बोलण्याकडे कोठलें लक्ष द्यायला? आमच्या बिहार प्रांतांत रा. स्व. संघाचा एक फार मोठा मेळावा भरला होता.

त्याला तर कित्येक मंत्रीदेखील हजर राहिले होते. वरवर पहाणा-
 राला त्यांची कवायत कितीहि आकर्षक वाटली, तरी त्यांची अंतस्थ
 कारस्थाने मात्र निराळीच असत. या सर्व गोष्टी आम्ही जनतेसमोर
 आणि काँग्रेससमोर ठेवल्या होत्या. परंतु आमचा शत्रू प्रत्यक्ष राज्य-
 कर्त्यांच्या आश्रयानेच वाढत होता. हुकूमत बदलण्याचा हक्क तर
 सर्वांनाच असला पाहिजे. परंतु त्याची रीत कोणती? सावरकर
 आणि गोडसे यांनी हे सरकार वाईट आहे असें जनतेला खुशाल
 सांगवें. निवडणुकीच्यावेळीं जनतेजवळ मतांची मागणी करावी.
 आणि जनतेला हत्यारी लोकांचें राज्य पाहिजे असेल तर, त्यांना
 कदाचित मते मिळतीलहि. लोकांना आत्मघातच करून ध्यावयाचा
 असेल तर, त्यांना कोण अडविणार? परंतु ज्यावेळीं जनतेला नेहरू
 सरकारचें राज्य हवें असतें, त्यावेळीं कांहीं मूठभर लोकांनीं बाँब
 पिस्तुलाच्या सहाय्यानें ते उलथून टाकण्याचा यत्न केला तर, त्यांनीं
 देशाचा आणि जनतेचा द्रोह केल्यासारखें होईल. इंग्रजांविरुद्ध
 आमच्यापैकीं कांहींनीं बॉम्ब, पिस्तुलें चालवून पाहिली. परंतु ते राज्य
 जनतेच्या इच्छेविरुद्ध आपल्या देशावर लादलें गेलें होतें. आणि
 म्हणूनच ते उलथून टाकण्याचा आपल्याला पूर्णपणें हक्क होता.
 परंतु जें राज्य जनतेच्या इच्छेनुसार प्रस्थापित झालें असेल त्या
 राज्याशीं अशा तऱ्हेची वर्तणूक करणें म्हणजे प्रजाविद्रोहच आहे.
 अशा तऱ्हेच्या कुमार्गानें स्थापन केलेलें राज्य जनताराज्य कधींच
 होवूं शकणार नाहीं. ते तर मारेकऱ्यांचे आणि लुटारू लोकांचें
 राज्य होईल. मग ते लोक राजे महाराजे असोत, नबाब जहागिरदार

नाहींत. परंतु ही भिन्नता नष्ट करून एकजुटीच्या जोरावर आपण स्वातंत्र्य मिळविलें. ती भिन्नता यापुढेहि आपण दडपून टाकूं शकलों तरच आपलें स्वातंत्र्य चिरकाल टिकूं शकेल. लोखंड चांगलें लाल होईपर्यंत तापवून आणि नंतर ठाकून ठोकूनच त्याची तलवार किंवा नांगर आपण बनवूं शकतो. आपण यापासून बोध घेतला नाहीं तर, महात्माजींचें बलिदान निष्फळ ठरेल. सर्वांत प्रथम आपण स्वतःला हिंदी समजले पाहिजे. आणि त्यानंतरच हिंदू अथवा मुसलमान, बंगाली किंवा बिहारी अशा भावनांना स्थान दिलें पाहिजे. जेपर्यंत आपण अशातऱ्हेनें विचार करूं शकत नाहीं, तोपर्यंत आपलें पाऊल पुढें पडण्याची आशाहि करावयास नको. आपला भविष्य काळ तोपर्यंत उज्वल होवूं शकणार नाहीं. हीच गोष्ट महात्माजी आपल्याला वारंवार सांगत असत. आणि आपल्या अमोघ वाणीनें अगदी शेवटीहि त्यांनीं हीच गोष्ट आपल्याला पुन्हां सांगितली. १५ ऑगस्ट नंतर आर्थिक आणि राजकीय दृष्ट्याहि आपण कित्येक पावलें मागे हटलों आहोंत. जगांत आपल्या हिंदुस्तानला जो मान मिळूं लागला होता, तोहि आपण धुळीला मिळविला आहे. आतां तरी आपल्या राज्यकर्त्यांचे डोळे उघडले आहेत ही मोठ्या आनंदाचीच गोष्ट म्हटली पाहिजे. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि भेदाभेद माजविणाऱ्या तत्सम इतर संस्था वेकायदा ठरविण्यांत सरकारचा शहाणपणा दिसून येतो. ही गोष्ट तर आम्ही पहिल्यापासून सांगत होतो. परंतु बडे बडे पुढारी आमच्या बोलण्याकडे कोठलें लक्ष द्यायला? आमच्या बिहार प्रांतांत रा. स्व. संघाचा एक फार मोठा मेळावा भरला होता.

त्याला तर कित्येक मंत्रीदेखील हजर राहिले होते. वरवर पहाणा-
 राला त्यांची कवायत कितीहि आकर्षक वाटली, तरी त्यांची अंतस्थ
 कारस्थाने मात्र निराळीच असत. या सर्व गोष्टी आम्ही जनतेसमोर
 आणि काँग्रेससमोर ठेवल्या होत्या. परंतु आमचा शत्रू प्रत्यक्ष राज्य-
 कर्त्यांच्या आश्रयानेच वाढत होता. हुकूमत बदलण्याचा हक्क तर
 सर्वांनाच असला पाहिजे. परंतु त्याची रीत कोणती ? सावरकर
 आणि गोडसे यांनी हे सरकार वाईट आहे असे जनतेला खुशाल
 सांगवे. निवडणुकीच्यावेळीं जनतेजवळ मतांची मागणी करावी.
 आणि जनतेला हत्यारी लोकांचे राज्य पाहिजे असेल तर, त्यांना
 कदाचित मते मिळतीलहि. लोकांना आत्मघातच करून ध्यावयाचा
 असेल तर, त्यांना कोण अडविणार ? परंतु ज्यावेळीं जनतेला नेहरू
 सरकारचे राज्य हवे असते, त्यावेळीं कांहीं मूठभर लोकांनी बाँब
 पिस्तुलाच्या सहाय्याने ते उलथून टाकण्याचा यत्न केला तर, त्यांनी
 देशाचा आणि जनतेचा द्रोह केल्यासारखे होईल. इंग्रजांविरुद्ध
 आमच्यापैकी कांहींनी बॉम्ब, पिस्तुल चालवून पाहिली. परंतु ते राज्य
 जनतेच्या इच्छेविरुद्ध आपल्या देशावर टादले गेले होते. आणि
 म्हणूनच ते उलथून टाकण्याचा आपल्याला पूर्णपणे हक्क होता.
 परंतु जे राज्य जनतेच्या इच्छेनुसार प्रस्थापित झालेले असेल त्या
 राज्याशी अशा तऱ्हेची वर्तणूक करणे म्हणजे प्रजाविद्रोहच आहे.
 अशा तऱ्हेच्या कुमार्गाने स्थापन केलेले राज्य जनताराज्य कधीच
 होवू शकणार नाही. ते तर मारेकऱ्यांचे आणि लुटारू लोकांचे
 राज्य होईल. मग ते लोक राजे महाराजे असोत, नबाब जहागिरदार

असोत, वडेवडे भांडवलदार असोत अथवा अन्य कोणीहि असोत !

दिवसें दिवस हा धोका वाढतच होता. आम्ही एकसारखे घसा फोडून ही गोष्ट जनतेला सांगत होतो. अखेर काँग्रेसचेंहि लक्ष तिकडे वेधलें. आणि दिल्लीस भरलेल्या अ० भा० काँग्रेसच्या बैठकींत रा. स्व. संघाविरुद्ध ठराव पास करण्यांत आला. तो ठराव प्रत्यक्ष गांधीजींनीच आपल्या हातानें लिहिला होता. त्यांत त्यांनीं म्हटलें होतें कीं, हा संघ म्हणजे आपल्या देशाला असलेला एक फार मोठा धोका आहे. परंतु तीन महिने होवून गेले तरी देखील मध्यवर्ति अथवा प्रांतिक सरकारांनी संघाचें प्रस्थ नष्ट करण्यासाठीं कांहीं उपाय योजना केली आहे काय ? काँग्रेस ही अत्यंत प्रचंड अशी संस्था आहे. छोट्या छोट्या खेड्यापर्यंत तिच्या शाखा पसरल्या आहेत. आम्ही ज्याप्रमाणें कार्य करीत आलों त्याप्रमाणें प्रांतिक सरकारें आणि काँग्रेस संघटना यांनीहि प्रयत्न केले असते तर, कदाचित आम्ही महात्माजींना गमावूनहि बसलों नसतो. पुणें शहर म्हणजे संघाचा अगदी बालेकिला समजला जातो. त्याठिकाणीं आणि हिटलरपासून दीक्षा घेवून आलेल्या डॉ. हेडगेवारांच्या गांधी-सुद्धां मी अत्यंत उघडपणें संघाची निर्भत्सना केली होती. संघवाल्यांनी मला धमकीचीं अनेक पत्रें लिहिलीं. ज्या ज्या ठिकाणीं मी गेलों, त्या त्या ठिकाणीं मी असाच निर्भीडपणें बोलत राहिलों. परंतु काँग्रेसमधील मंत्रीपदापर्यंत पोहोचलेल्या कांहीं मंडळींनीं आणि इतरहि कांहीं पुढाऱ्यांनीं संघाला देशभक्तांची संस्था म्हणून संबोधलें होतें. ते वाचून माझ्या मनाला फार वेदना झाल्या. असा बेजबाबदारपणा

त्यांच्या हातूत कां घडला ? ज्या लोकांनी जातीयवादाशी तडजोड करण्याचा प्रयत्न केला, त्या सर्वांवर गांधीहत्येची जबाबदारी येवून पडते. फक्त गांधीजींचा खून करायचा येवढाच त्यांच्या मारेकऱ्यांचा उद्देश नव्हता. त्यानंतर मोठ्या प्रमाणावर हत्याकांड घडवून आणण्याचा कट त्यांनी रचला होता. या कापाकापीनंतर दिल्लीची हुकूमत बळकावण्याचा त्यांचा विचार होता. राज्यंत्रामध्ये अनेक ठिकाणी त्यांनी आपली माणसे घुसविली होती. सिव्हील सर्व्हिस, सेक्रेटारियट आणि पोलिस खात्यांत त्यांनी आपली माणसे पेरून ठेवली होती. ज्यावेळी दिल्लीवर हल्ला होईल, त्यावेळी या सर्व माणसांनी त्याला मदत करावयाची अशी त्यांची योजना होती. हा धोका अद्याप नष्ट झालेला नाही. आणि कांहीं लोकांना पकडून ठेवल्याने हा धोका नष्ट होईल असेही नाही. या विषारी सर्पाचे डोकें टेचण्यासाठी तशाच मजबूत हाताने प्रहार केला पाहिजे. त्याचबरोबर अशा लोकांविरुद्ध जनतेत खूप प्रचार केला पाहिजे. हे इतके नवजवान संघांत सामील झाले तरी कसे याचाहि विचार व्हावयास हवा. त्या तरुणांत जोश होता, कार्याबद्दलचा अदम्य उत्साह होता. त्यांच्यासाठी कांहीं-तरी कार्यक्रम आखला पाहिजे, असे आम्ही म्हणत होतो. एक स्वयंसेवक पथक तयार करून त्यामध्ये उत्कृष्ट कवायत शिकविली जाईल, हत्यारांचे शिक्षण दिले जाईल आणि राष्ट्रीयवृत्तीचे बीजारोपण होईल अशी एकादि योजना आखावयास हवी होती. परंतु अशा तऱ्हेचा प्रयत्न झाला आहे काय ? 'नॅशनल गार्ड' या नावाचे एक स्वयंसेवक पथक बनविण्याचे कार्य सुरू झाले आहे, पण त्यातहि

पूर्वीचेच नोंकरशाही धोरण घुसडलें जात आहे. नवा हिंदुस्तान निर्माण करण्यासाठी हजारों वर्षांचा कालावधी लागणार आहे अशी हा उपक्रम सुखं करणारांची कल्पना दिसते.

मी आपणाला हें सांगितलेंच आहे की, अद्याप जातीयवादाचें हें संकट नष्ट झालेलें नाहीं. त्याच्याशीं अजूनहि आपल्याला सामना द्यावा लागणार आहे. तोच हेतू मनांत धरून मी दिल्ली येथें एक वक्तव्य केलें होतें. परंतु त्यासंबंधीं गैरसमज करून घेऊन त्याचा अपप्रचार करण्यांत आला. त्या गैरसमजुती मी या ठिकाणीं दूर कराव्यात असें मला सुचविण्यांत आलें आहे. मी तुमच्यापैकींच एक आहे. तुमच्या घरांतील मी एक कुटुंबीय आहे. तुमच्याहि मनांत माझ्याविषयी गैरसमज पसरले असतील अशी माझी कल्पना नव्हती. परंतु दुर्दैवानें अनेक वर्तमानपत्रांच्या नाड्या लक्षाधीशांच्या आणि राजेमहाराजांच्या हातांत असतात. आणि ते ज्या स्वरूपाचा प्रचार करतात, त्यामुळें आपल्या मनांत गैरसमज निर्माण झालें तर त्यांत आश्चर्य मानण्याचें कांहीं कारण नाहीं. तथापि आपल्या मनांत माझ्या प्रामाणिकपणाबद्दलच जर शंका असेल तर मात्र मला अत्यंत दुःख होईल. माझ्या हातून चुका होणें संभवनीय आहे. कदाचित तुमचे माझे मतभेदहि होवूं शकतील. परंतु महात्माजींच्या वधाचा फायदा घेवून मी स्वार्थ साधूं इच्छितों असें म्हणणें म्हणजे माझ्यावर अत्यंत अन्याय करण्यासारखे आहे. बिहारमध्ये १९३० सालापासून सोशॅलिस्ट पार्टी काम करीत आहे. परंतु दुसऱ्यांनी केलेल्या चुकांचा फायदा आम्ही कधीच करून घेतला नाहीं. मग महात्मा-

जींच्या हत्येचा फायदा घेण्याचा प्रयत्न आम्ही कसा करूं ? तसें कांहीं मी केले तर सार्वजनिक जीवनांत राहण्याचा कसलाहि अधिकार मला उरणार नाही असें मी समजतों. वैयक्तिकरित्या मी त्यांच्या किती निकट गेलों होतों ते आपणां सर्वांना माहीतच आहे. मला आणि माझ्या पत्नीला गांधीजींच्या कुटुंबातच स्थान मिळण्याचें महद्भाग्य लाभलें होतें. आर्थिक प्रश्नांच्या बाबतींतहि त्यांची माझी मते पुष्कळशी जुळती होवू लागली होती. परंतु असेहि कांहीं प्रसंग आले होते कीं, त्यांच्याशी माझा मतभेद झाला. परंतु या मतभेदाचे प्रसंगी मूर्खपणा अथवा अश्रद्धा आम्ही कधींच येवू दिली नाही. असें असतांना ते गेल्यानंतर जर मी स्वार्थ साधू लागलों तर राजकीय जीवनांत मला अजिबात स्थानच नाही असें म्हटलें पाहिजे. आपल्या आणि आपल्या पुढाऱ्यांच्या हातून ज्या अनेक चुका झाल्या, त्यामुळेच गांधीजींची हत्या घडली असें मला निश्चितपणें वाटतें.

संघाच्या या धोक्याची कल्पना जनतेला आगाऊच दिली गेली असती, आणि आमच्या कांहीं पुढाऱ्यांनी आणि मंत्र्यांनी संघाच्या उत्सवांत भाग घेवून त्याची स्तुती जर केली नसती, उलट तरुणांची समजूत घालून त्यांना संघापासून परावृत्त केलें असतें तर, आपण गांधीजींना गमावून बसलों नसतो असा माझा विश्वास आहे. गांधीजींच्या रक्षणाची जी व्यवस्था करण्यांत आली होती तीहि, पुष्कळशी सदोष होती. आपल्या हातून चुका घडल्या तर त्या आपण मान्य केल्याच पाहिजेत. परंतु आपण तर त्या झाकून टाकण्याचाच

प्रयत्न करीत असतो. हें सत्यकथन केल्यामुळे माझ्यावर टीकेची झोड उठविण्यांत येईल याची मला जाणीव होती. तरी देखील सत्य गोष्टी जनतेसमोर ठेवणे आवश्यक होतें. आणि तसें केल्याबद्दल अपेक्षे-प्रमाणें माझ्यावर टीकेचा वर्षाव झालाहि. कांहीं लोक असें म्हणतात कीं, गांधीजींच्या मृत्यूनंतर जयप्रकाशांना अधिकाराच्या जागेची हाव सुटली आहे. परंतु मला सत्तेचीच हांव असतो तर, अधिका-राच्या जागा मला पूर्वीच मिळाल्या असल्या. ज्या जागांकरतां अनेक जण खुशामति करतात अशा कित्येक मोठ्या मानाच्या जागा मला देवू करण्यांत आल्या होत्या. मंत्रीपद देखील मला अगदी सहज मिळालें असतें. खुद्द महात्माजींनीं सुद्धां अनेकवार ही गोष्ट माझ्या-पार्शीं काढली होती. मी फार हुशार नसलों तरी अधिकारपदे निर्भीडपणें टीका करणारांपेक्षां, खुशामत करणारांना चटकन मिळतात एवढें उमगण्याइतकी अकल माझ्याजवळ खासच आहे. हा निर्भीडपणा मी, माझे आई वडील, जनता आणि गांधीजी यांपासून शिकलों. माझ्या वक्तव्यामुळे मी दुसऱ्या कोणाचेहि नुकसान केलेलें नाहीं. नुकसान झालें असेल तर तें व्यक्तिशः माझेंच झालें आहे. एका सभेंत मी सरदार पटेल व पंडित नेहरू यांच्यांतील मतभेदांचा उल्लेख केला होता. त्यावेळीं सुद्धां शोकसभेंत मी ती चर्चा करावयास नको होती असा गहजब माझ्याविरुद्ध करण्यांत आला. दिल्लींत जितक्या शोकसभा मी घेतल्या, तितक्या दुसऱ्या कोणीहि घेतल्या नाहींत. त्या एकंदर वीस सभांपैकीं एकींतच मी तो विषय काढला होता. आणि तोहि एका विशिष्ट उद्देशानें. दिल्ली शहरांत सर्वत्र

नेहरू आणि पटेल यांच्यांत मतभेद माजले आहेत अशा प्रकारची कुजबूज त्यावेळीं चालली होती. मोठमोठ्या लोकांतहि त्याची चर्चा चालत होती, इतकेंच नव्हे तर, परदेशी वृत्तपत्रांतूनहि त्याचा परिस्फोट झाला होता. मला असे वाटले की, ही गोष्ट त्यांच्या नजरेला आणून दिली तर, हे दोन्ही पुढारी जनतेचे गैरसमज दूर करून दोघेहि एकमताने पावले टाकीत आहेत असा विश्वास जनतेच्या मनांत निर्माण करतील. आणि त्यांत मला यश आले याचा आनंद होत आहे. याबाबतीत दोन्ही पुढार्यांची जी वक्तव्ये प्रसिद्ध झाली आहेत त्यामुळे आतां सर्व गैरसमज दूर झालेले आहेत.

दिल्लीच्या सध्याच्या राजवटीमुळे बरेचसे लोक असंतुष्ट झाले आहेत. आपल्याला जर जातीयवादाशी लढावयाचें आहे तर, मंत्रिमंडळांत हिंदूमहासभेच्या अगर अकाली दलाच्या प्रतिनिधींना प्रवेश मिळतो कसा ? कांहीं विशेष वाईट गोष्ट झाली म्हणजे मंत्रिमंडळांत बदलण्याची रीत असते. गेल्या महायुद्धांत चर्चिल आणि रुझवेल्ट यांनी आपल्या मंत्रीमंडळांत कित्येक वेळा बदल केले. इंग्रजांच्यावर आज आर्थिक संकट आलेलें असून त्याला तोंड देण्यासाठीं अँटलीनें कितीतरी बदल मंत्रीमंडळांत घडवून आणले आहेत. गांधीजींच्या हत्येच्या रूपाने आपल्यावरहि आज असेच एक मोठें संकट येवून पडलें आहे. आणि म्हणूनच मी असे म्हटले की, आपल्या मंत्रीमंडळांत फेरबदल करण्याची हीच एक संधी आहे. जे जातीयवादी आणि आपल्या शत्रूचे हात सतत बळकट करणारे आहेत, त्यांची मंत्रीमंडळांतून हकालपट्टी केली पाहिजे. हे सरकार जनतेचें आहे,

प्रयत्न करीत असतो. हें सत्यकथन केल्यामुळे माझ्यावर टीकेची शोड उठविण्यांत येईल याची मला जाणीव होती. तरी देखील सत्य गोष्टी जनतेसमोर ठेवणें आवश्यक होतें. आणि तसें केल्याबद्दल अपेक्षे-प्रमाणें माझ्यावर टीकेचा वर्षाव झालाहि. कांहीं लोक असें म्हणतात कीं, गांधीजींच्या मृत्यूनंतर जयप्रकाशांना अधिकाराच्या जागेची हाव सुटली आहे. परंतु मला सत्तेचीच हांव असतो तर, अधिका-राच्या जागा मला पूर्वीच मिळाल्या असल्या. ज्या जागांकरतां अनेक जण खुशामति करतात अशा कित्येक मोठ्या मानाच्या जागा मला देवू करण्यांत आल्या होत्या. मंत्रीपद देखील मला अगदी सहज मिळालें असतें. खुद्द महात्माजींनीं सुद्धां अनेकवार ही गोष्ट माझ्या-पार्शीं काढली होती. मी फार हुशार नसलों तरी अधिकारपदे निर्भीडपणें टीका करणारांपेक्षां, खुशामत करणारांना चटकन मिळतात एवढें उमगण्याइतकी अकल माझ्याजवळ खासच आहे. हा निर्भीडपणा मी, माझे आई वडील, जनता आणि गांधीजी यांपासून शिकलों. माझ्या वक्तव्यामुळे मी दुसऱ्या कोणाचेंहि नुकसान केलेलें नाहीं. नुकसान झालें असेल तर तें व्यक्तिशः माझेच झालें आहे. एका सभेंत मी सरदार पटेल व पंडित नेहरू यांच्यांतील मतभेदांचा उल्लेख केला होता. त्यावेळीं सुद्धां शोकसभेंत मी ती चर्चा करावयास नको होती असा गहजब माझ्याविरुद्ध करण्यांत आला. दिल्लींत जितक्या शोकसभा मी घेतल्या, तितक्या दुसऱ्या कोणीहि घेतल्या नाहींत. त्या एकांदर वीस सभांपैकीं एकींतच मी तो विषय काढला होता. आणि तोहि एका विशिष्ट उद्देशानें. दिल्ली शहरांत सर्वत्र

नेहरू आणि पटेल यांच्यांत मतभेद माजले आहेत अशा प्रकारची कुजबूज त्यावेळीं चालली होती. मोठमोठ्या लोकांतहि त्याची चर्चा चालत होती, इतकेंच नव्हे तर, परदेशी वृत्तपत्रांतूनहि त्याचा परिस्फोट झाला होता. मला असे वाटले की, ही गोष्ट त्यांच्या नजरेला आणून दिली तर, हे दोन्ही पुढारी जनतेचे गैरसमज दूर करून दोघेहि एकमताने पावले टाकीत आहेत असा विश्वास जनतेच्या मनांत निर्माण करतील. आणि त्यांत मला यश आले याचा आनंद होत आहे. याबाबतीत दोन्ही पुढार्यांची जी वक्तव्ये प्रसिद्ध झाली आहेत त्यामुळे आतां सर्व गैरसमज दूर झालेले आहेत.

दिल्लीच्या सध्याच्या राजवटीमुळे बरेचसे लोक असंतुष्ट झाले आहेत. आपल्याला जर जातीयवादाशी लढावयाचें आहे तर, मंत्रिमंडळांत हिंदूमहासभेच्या अगर अकाली दलाच्या प्रतिनिधींना प्रवेश मिळतो कसा ? कांहीं विशेष वाईट गोष्ट झाली म्हणजे मंत्रिमंडळांत बदलण्याची रीत असते. गेल्या महायुद्धांत चर्चिल आणि रूझवेल्ट यांनी आपल्या मंत्रीमंडळांत कित्येक वेळा बदल केले. इंग्रजांच्यावर आज आर्थिक संकट आलेले असून त्याला तोंड देण्यासाठीं अँटलीने कितीतरी बदल मंत्रीमंडळांत घडवून आणले आहेत. गांधीजींच्या हत्येच्या रूपाने आपल्यावरहि आज असेच एक मोठें संकट येवून पडले आहे. आणि म्हणूनच मी असे म्हटले की, आपल्या मंत्रीमंडळांत फेरबदल करण्याची हीच एक संधी आहे. जे जातीयवादी आणि आपल्या शत्रूचे हात सतत बळकट करणारे आहेत, त्यांची मंत्रीमंडळांतून हकाळपट्टी केली पाहिजे. हें सरकार जनतेचें आहे,

भांडवलदारांचें नाहीं. तरी सुद्धां आमच्या एका पुढाऱ्यानें भांडवल-
दारांना स्वच्छपणें असें सांगितलें कीं, त्यांचा एक प्रतिनिधी मंत्री-
मंडळावर घेण्यांत आला असल्याकारणानें त्यांनी घाबरण्याचें कांहींच
कारण नाहीं. आतां आपणच विचार करा कीं, अशा तऱ्हेच्या
आश्वासनांनीं जनतेचें हित कधी तरी साधूं शकेल काय ? मंत्री-
मंडळांत बदल करण्याची सूचना मी कांहीं वेडेपणानें केलेली नाहीं.
आजहि माझे तेंच मत कायम आहे.

माझ्याबद्दल तुमच्या मनांत निर्माण झालेले गैरसमज नाहिसे
व्हावेत म्हणून माझी ही कैफियत मी आपणाला सादर केली.
कारण मी आपल्याला माझे समजतों. परंतु मी प्रथम जी गोष्ट
आपल्यापुढें मांडली तीच खरी आहे. हल्ली धरपकडीचें जें सत्र सुरू
आहे त्याची तर आवश्यकता आहेच, परंतु केवळ तेवढ्यानें जातीय-
वाद मरणार नाहीं. रा. स्व. संघ किंवा मुस्लीम लीगचें नॅशनल
गार्ड बेकायदा ठरविण्यांत आलें आहे हें खरें, परंतु मी आपल्याला
असें विचारतों कीं, हिंदुमहासभा आणि मुस्लीम लीग यांनाहि
बेकायदा कां ठरविण्यांत आलें नाहीं ? अशा संस्थांवर बंधनें घातल्या-
मुळे लोकशाही तंत्राला बाधा येतो ही अगदी खोटी गोष्ट आहे.
आपल्याला जर एक संयुक्त राष्ट्र बनवावयाचें असेल तर, राष्ट्रीय
ऐक्य आपल्याला स्थापन केलेंच पाहिजे. धर्माच्या नांवावर जनते-
कडून मत उपटण्याचा हक्क देणें, म्हणजे तें राष्ट्रीय ऐक्य संपुष्टांत
आणण्यासारखेंच आहे. आर्थिक कार्यक्रमाच्या ऐवजी धार्मिक भावनां-
वर मते मागण्याची मुभा ठेवली तर आपल्या राजकीय जीवनांत

असा अनावस्था प्रसंग येईल कीं, आपल्याला उभें राहण्यास कोठें जागाहि उरणार नाही. ज्यावेळीं पाकिस्तानची स्थापना झाली त्याच-वेळीं सोशॅलिस्ट पार्टीनें असें जाहीर केलें होतें कीं, यापुढें आपल्या देशांत जातीय संस्थांना कार्य करण्यास बंदी करण्यांत यावी. आजहि आम्ही असें सांगतो कीं, एखाद्या जातीच्या, पंथाच्या अगर धर्माच्या नांवावर कोणत्याहि संस्थेला राजकारणांत भाग घेतां येणार नाही असा कायदा शक्य तितक्या लवकर अमलांत आणला पाहिजे. पहिल्यानें तर आमच्या या म्हणण्याकडे कोणी लक्षच दिलें नाही. परंतु आतां महात्माजींच्या वधानंतर तरी, आमच्या सांगण्यापाठी-मागचें सत्य समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

जे लोक राज्ययंत्रांत राहूनहि संघाला मदत करण्याचा यत्न करतात, त्यांच्यापासूनच आपल्याला सर्वांत जास्त धोका आहे. बिहारमध्ये तर कांहीं वरिष्ठ पोलिस अधिकाऱ्यांविरुद्ध हा आरोप ठेविला जातो. त्याबद्दलचा एक पुरावाहि आमच्यापार्शी आहे. त्या प्रांतांत जोशी या नांवाची व्यक्ति संघ संचालक म्हणून काम करीत असे. हिंदुस्तान सरकारनें संघ बेकायदा ठरविल्यानंतर तीन दिवसांनीं त्यांच्या घराची झडती घेण्यांत आली. इंग्रज सरकार ज्यावेळीं काँग्रेस बेकायदा ठरवीत असे, त्यावेळीं ताबडतोब अर्ध्या रात्री सर्व देशभर झडत्या घेतल्या जाऊन धरपकड केली जात असे. आज तर आपलें स्वतःचें राज्य आहे. तेव्हां पूर्वीपेक्षां जास्त सफाईनें कामें व्हावयास पाहिजेत. असें असतांना तीन दिवसानंतर पोलिस अधिकारी जागे होतात आणि त्यानंतर झडती घेतली जाते ही गोष्ट सरकार सहन कशी

करूंक शकतें ? माझे असें मत आहे कीं, सरकारी नोकरांना देखील स्वतंत्र राजकीय मत बाळगण्याचा व त्याप्रमाणें मतदान करण्याचा हक्क जरूर असला पाहिजे. कारण सरकारी अधिकारी हे सुद्धा नागरिकच असतात. तेव्हां त्यांना नागरिकत्वाचे हक्क कां असूं नयेत? परंतु सरकारी नोकरांत असतांनाच, एकाद्या दहशतवादी संस्थेचेहि सभासद झाल्याकारणानें ज्यांच्यापासून देशाला अत्यंत धोका निर्माण झाला आहे, अशा लोकांविरुद्ध कोणतेच उपाय योजले गेले नाहींत. ज्यांचें मीठ खायचें, त्याच्याशींच द्रोह करणाऱ्या लोकांना नोकरां-वरून दूर केलें पाहिजे. माझ्या हातीं जर सत्ता असती तर, अशा लोकांना केवळ नोकरांवरून कमी करूनच मी थांबलों नसतो; त्यांना खडी फोडायला तुरुंगांतहि पाठविलें असतें.

जातीयवादाचा शेवट करणें हें फक्त सरकारचेंच काम नाहीं. जनतेचीहि याबाबतींत कांहीं कर्तव्ये आहेत. खरें म्हटलें तर, जातीयवाद आपणच नष्ट करूंक शकाल. आपल्यापैकीं प्रत्येकानें या जातीयवादाचें डोकें ठेचण्याचें व्रत घेतलें पाहिजे. दिशाभूल झाल्यामुळे जे लोक जातीयवादांत चुकून सामील झाले असतील, त्यांना समजावून सांगून आपण परत आपल्यांत आणले पाहिजे. परंतु जे राष्ट्रवादालाच विरोध करीत असतील, त्यांना मात्र आपल्या समाजांत स्थान मिळतां कामा नये. प्रत्येक बाबतींत आपण त्यांच्या-वर बहिष्कार घातला पाहिजे. विशेषतः तरुण वर्गाला माझे असें सांगणें आहे कीं, त्यांनीं आपल्यावरील जबाबदारी ओळखून जातीय-वादाचा निकारानें प्रतिकार केला पाहिजे. अशाप्रकारचें दुष्कर्म

आपल्या देशांत कधीहि झालेलं नव्हते. अनेक देश उदयाला आले आणि अस्तंगतहि झाले. परंतु आपल्यातील उच्च नैतिक भावनांमुळे आपला देश मात्र अद्याप तगून राहिला आहे. आपण नेहमीच मोठमोठ्या धर्मगुरूंची आणि महात्म्यांची पूजा करीत आलों आहोंत. परंतु आज मात्र आपलें इतकें पतन झालें कीं, आपण अलम दुनियेंतील सर्वश्रेष्ठ महात्म्याची हत्या केली. आपण पशू बनलों आहोंत. परंतु या पशुतेपासून आपल्याला मानवतेकडे जावयाचें आहे. अत्याचाराची फेड पुन्हां अत्याचार करून कधीहि होत नसते ही शिकवण गांधीजींनींच आपल्याला दिली आहे. पाकिस्तानांत लुटालूट होत आहे, म्हणून आपण इकडेहि लुटालूट सुरू करावी काय ? तिकडे अर्मकांच्या हत्या केल्या जातात आणि स्त्रियांची अब्रू घेतली जाते, म्हणून इकडे आपणहि तसेंच वर्तन करावें काय ? हा कांहीं खरा धर्म अथवा न्याय नाही. त्यामुळे आपल्या देशाचें काडिमात्रहि कल्याण होणार नाही. नौखालीचा बदला आपण बिहारमध्ये घेतला. पण त्यामुळे काय साधलें ? पाकिस्तान तर प्रत्यक्षांत अवतरलेंच आहे, पण लुटालूट आणि हत्याकांड मात्र वाढत गेलें, आणि शेवटीं आम्हांला महात्मजींना देखील कायमचें गमावून बसावें लागले. महात्मजींनीं पाकिस्तानची कल्पना कधींच मान्य केली नव्हती. पटेल आणि नेहरू यांनींच पाकिस्तानला मान्यता दिली होती. आतां मात्र मुसलमानांचे सुद्धां डोळे उघडूं लागले आहेत. ज्या लोकांनीं पाकिस्तानच्या नांवावर त्यांच्याकडून मते मिळविलीं तेच त्यांना संकटाच्या खाईत सोडून निघून गेले. इतःपरहि जर कोणी मुसलमान देशद्रोह करील तर,

खुशाल त्याला गोळी घाला. परंतु लक्षांत देवा कीं, खुद्द हिंदूमध्येहि देशद्रोही कांहीं थोडे नाहींत. ज्या लोकांनीं गांधीजींना आणि नेहरूंना गिरफ्तार केले, ते काय देशद्रोही नाहींत ? ज्या व्यापा-
 ज्यांनीं काळाबाजार चालविला आहे ते तरी देशद्रोहच करीत आहेत ना ? जे लोक स्वतंत्र हिंदुस्तानांतहि नोंकरीवर राहून लांचलुचपत करतात ते देशद्रोही नाहींत तर कोण ? ज्या लोकांनीं त्रिवेणीसंग, भूमिदार संघ वगैरे नांवावर जातीयवादाच्या प्रस्थापनेकरितां मते मागितलीं, त्यांच्याहून महान देशद्रोही कोण असूं शकेल ? हे सर्व देशद्रोही प्रथम नष्ट करा, आणि नंतरच मुसलमान फितुरांकडे लक्ष पुरवा. आमच्या देशांत आजपर्यंत नाना धर्मांचे लोक एकत्र नांदत आले आहेत. हेंच तर परम पवित्र भारतमातेचें वैशिष्ट्य आहे. महात्मा-
 जींची ही शिकवण आत्मसात करून धेतल्यानंतरच आपल्याला देशाच्या नवनिर्मितीच्या कार्याला हात घालतां येईल. आपल्याला नवें जीवन आणि नवी संस्कृति निर्माण करावयाची आहे. नव्या हिंदुस्तानची उभाणी अशा रितीनें करावयाची आहे कीं, ज्यांत कोणाचेंहि शोषण होणार नाहीं, आणि कोणाचेंहि श्रम व्यर्थ जाणार नाहींत. आपल्या देशांतील अन्नान्नदशा, कापडाची दुर्मिक्षता नष्ट झालीच पाहिजे. अशा प्रकारें भारताची नवरचना केली तरच जगांत त्याचा मान वाढविला जाईल. आमच्या कल्याणाचा रस्ता हाच आहे. महात्माजींनीं आपल्या सर्व जीवनांतून हीच शिकवण आपल्याला दिली. आणि त्यांच्या मृत्यूनेंहि तोच धडा आपण शिका-
 वयास पाहिजे.

ध्येयाविष्कार

[मद्रास येथें ता. ८ जून् १९५० रोजी भरलेल्या समाजवादी पक्षाच्या आठव्या अधिवेशनापुढें पक्षाचे सर चिटणीस म्हणून राजकीय अहवाल सादर करतांना श्री. जयप्रकाश नारायण यांनीं केलेलें भाषण व त्यावर झालेल्या चर्चेला त्यांनीं दिलेलें उत्तर]

मी आणि माझे सहकारी चिटणीस साथी लिमये यांनीं सादर केलेल्या अहवालाची प्रत तुम्हाला मिळाली आहेच. त्या छापील अहवालांत आणखी काहीं भर घालण्याची माझी इच्छा नाहीं. फक्त त्या अहवालांचें स्वरूप आणि त्यामागलि उद्देश याकडेच मी तुमचें लक्ष वेधूं इच्छितों. गेल्या तीन वर्षांपासून, म्हणजे कानपूर अधिवेशनांत आपण पक्षाची पुनर्वटना केल्यापासून ज्या शंका घेण्यांत येत आहेत व जे मुद्दे उपस्थित केले जात आहेत, त्याचा परामर्ष घेण्याचा प्रयत्न मी या अहवालांत केला आहे. त्याचप्रमाणें पक्षाच्या मूलभूत ध्येय धोरणाचेंहि पुन्हां एकदां स्पष्टीकरण करण्याचा मी यत्न केला आहे. माझा असा विश्वास आहे कीं, आपला पक्ष आंता पुरेसा प्रगल्भ झाला असून त्याच्या मूलभूत तत्त्वप्रणालीबद्दल आंता कोणाच्या मनांत कसली शंका अगर विकल्प निर्माण होण्याचें कारण नाहीं. आपण आपल्या ध्येयाची घोषणा निःसंदिग्धपणानें

करूं शकलो नाही तर, आपली ताकद खच्ची होईल आणि जें ध्येय आपल्याला गांठावयाचें आहे, त्या रोखानें आपली पावले पडूं शकणार नाहीत, निदान आपली गति तरी खासच मंदावेल. आपल्याला प्रत्यहि आपली ध्येये बदलून किंवा त्याबद्दल शंका कुशंका काढीत बसून चालणार नाही.

आपण ज्यावेळीं कानपूरला पक्षाच्या ध्येयधोरणाची चर्चा केली आणि नागपूरच्या बैठकींत त्यास अखेर मंजुरी दिली त्यावेळीं असें वाटूं लागलें होतें कीं, निदान आतां तरी पक्षाचें ध्येयधोरण निश्चित झालें आहे. तुम्हीं कृपाकरून राग मानूं नका, परंतु वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, पक्षाच्या मूलभूत ध्येयधोरणाबद्दल अद्यापहि आपल्या अनेक सहकाऱ्यांच्या मनांत शंका आहेत. माझ्या दौऱ्याच्या प्रसंगीं मला हें आढळून आलें आहे. लोकशाहि समाजवादाचा अर्थ समावून घेण्याचाच मुळीं ते प्रयत्न करीत नाहीत असें मला दिसून आलें. पक्षाच्या अनेक सभासदांनीं पक्षाचें ध्येयधोरणहि वाचलेलें नाही असा दुःखद अनुभवहि मला आलेला आहे. मद्रासला येतांना वाटेत मी महाराष्ट्रांतील सुमारे दीडशे कार्यकर्त्यांपुढें भाषण केलें. पक्षाची महाराष्ट्र शाखा ही आपल्या कार्यकुशलतेबद्दल आणि पद्धतशीरपणाबद्दल प्रसिद्ध आहे. कांहीं अतिशय उत्कृष्ट कार्यकर्ते महाराष्ट्रानें पक्षाला पुरविले आहेत, आणि आजहि अनेक तळमळीचे तरुण कार्यकर्ते तेथें सतत अभ्यास करीत असलेले आणि निरनिराळे विषय समजावून घेत असलेले दिसतात. परंतु अशा या महाराष्ट्र शाखेचा तरी अनुभव मला काय आला ? जमलेल्या कार्यकर्त्यांपैकीं निम्म्या

हूनहि कमी जणांनीं पक्षाच्या ध्येय धोरणाची पुस्तिका वाचलेली होती. आपल्यासारख्या जनतापक्षाचे सर्वच्या सर्व सभासद हे वाचन करतील अशी माझी अपेक्षा नाही. निरक्षर सभासदांना तर ते येणारच नाही. परंतु निरनिराळ्या कार्यक्षेत्रांत प्रत्यक्ष काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांनीं आणि पदाधिकाऱ्यांनीं तरी निदान त्याचा नीट अभ्यास केला पाहिजे अशी अपेक्षा मी खासच करतो. या पुस्तिकेची बहुतेक सर्व प्रादेशिक भाषांतून भाषांतरे झालेली असल्या-कारणाने इंग्रजी येत नाही अशी सबबहि कोणाला सांगता येणार नाही.

दुसरे असे की, पक्षाने ठरविलेले मूलभूत धोरण बाजूला साखून स्वतःच्याच मर्जीनुसार वागण्याची प्रवृत्ति कांहीं पक्ष सभासदांत दिसून येत आहे. आपण अशा तऱ्हेने वागू लागलों तर, एकसंध अशा समाजवादी पक्षाची उभारणी करणे अशक्य होऊन बसेल. लोकशाही समाजवादावर माझा विश्वास नाही असे कोणत्याहि पक्ष सभासदाला म्हणतां येणार नाही. आज पक्षाचा पाया घालायचा आणि उद्या लगेच तो उखडून टाकायचा असे जर आपण करीत राहिलों तर, समाजवादी चळवळीची आखणी करणे अशक्य होऊन बसेल. म्हणून पक्षाच्या मूलभूत धोरणाबद्दलच्या असल्या शंका कुशंका आणि वादंग यांना आळा घालणे किती जरूरीचें आहे ते पटवून देण्याचा प्रयत्न मी केला आहे.

अहवालाच्या दुसऱ्या भागांत मी आपल्या कार्यपद्धतीचा उद्घापोड केला आहे. त्याबाबत सुद्धा ध्येय धोरणासंबंधीच्या पुस्तिकेत

संकेला कसलीहि जागा ठेवण्यांत आलेली नाही. त्या पुस्तिकेत अगदी स्पष्टपणे असे म्हटले आहे की, हिंदुस्तानच्या आजच्या परिस्थितीत लोकशाही पद्धतीचा अवलंब करणे हाच एकमेव अचूक मार्ग होय. त्यांत असे म्हटलेले नाही की, कोठल्याहि परिस्थितीत तोच एक मार्ग अचूक ठरेल. परिस्थिति पालटली तर आपल्या कार्यपद्धतीतहि आपल्याला फेरबदल करावा लागेल असे त्यांत नमूद करण्यांत आले आहे. लोकशाही नागरिक हक्कांवर आज आक्रमण होत आहे हे नाकारण्याचे कारण नाही. तरी देखील लोकशाही पद्धतीने कार्य करण्यास अवसर आहे. म्हणून त्यावाचून उपस्थित करण्यांत आलेल्या मुद्यांवरील चर्चेचा समारोप करण्याचाहि मी प्रयत्न केला आहे. आपली प्रत्येक गोष्ट अगदी बरोबरच होती असे मी माझ्या अहवालांत म्हटलेले नाही. काहीं प्रसंगी पक्षाने अधिक लढाऊ धोरण स्वीकारावयास पाहिजे होते असे विचार काहीं सभासदांच्या मनांत येणे शक्य आहे. परंतु लढाऊ धोरण स्वीकारावयाचे म्हणजे काय करावयाचे तेच मला समजू शकत नाही. मी इतके मात्र म्हणू शकतो की, पक्षाची सध्याची संघटनात्मक अवस्था लक्षांत घेतां, आपण योग्य तोच मार्ग अवलंबित आलों आहोत. ज्या ज्या टिकाणच्या पक्ष शाखांना लढ्याचा मार्ग स्वीकारणे शक्य होतें, त्यांना त्यापासून कधीहि परावृत्त करण्यांत आलेले नाही. आज पंजाब पक्षाचे आठशे सभासद आणि कार्यकर्ते तुरुंगांत पडले आहेत. त्या प्रांताचे सहचिटणीस मेहरचंद आहुजा हे देखील तुरुंगांतच आहेत.

आपल्या पक्षाला यापेक्षा अधिक लढाऊ धोरण अंगिकरतां

आले असते तर, मला आनंदच झाला असता. त्याबाबत माझा मुळीच मतभेद नाही. तथापि मी तुम्हांस असे सांगू इच्छितो की आधी तयारी केल्याशिवाय लढा सुरू करणे अशक्य आहे. परंतु ज्या ठिकाणी आपली पुरेशी संघटना आहे असे दिसून आले त्या ठिकाणी लढा टाळण्याचा प्रयत्न केला गेला नाही. अर्थात माझ्या अहवालांत मी जे मूलभूत प्रश्न उपस्थित केले आहेत, त्याला उद्देशून मी हे बोलत नाही. आणि म्हणून त्या अहवालास परिषदेने मंजूरी द्यावी असे माझे मत आहे. पक्षाचे मूलभूत ध्येय आणि धोरण यांचा या अहवालांत फक्त पुनरुच्चार करण्यांत आला आहे. लोकशाही कार्यपद्धति आणि केवळ सनदशीर प्रवृत्ति यांत आपण नेहमीच फरक करीत आलो आहोत. तेच या अहवालांत मी पुन्हां एकदां मांडले आहे. त्याचप्रमाणे पक्षांत कांही रोग बळावू पहात आहेत, त्याकडेही मी तुमचे लक्ष वेधले आहे. उदाहरणार्थ पक्षांत माजलेली गटबाजी. डॉ. राममनोहर लोहिया यांनी नुक्ताच जनतेमध्ये जो लेख लिहिला आहे, त्यांत त्यांनी यावर चांगला प्रकाश टाकला आहे. आपल्या लेखांत त्यांनी या प्रश्नाचा अधिक बारकाईने उहापोह केला आहे. माझे तुमच्यापार्शी इतकेच मागणे आहे की, तुम्ही आपल्या ध्येयधोरणावर विश्वास व्यक्त करावा आणि त्याबाबतचे मतभेद मिटवून टाकावेत. ज्यांचा लोकशाही समाजवादावर विश्वास नसेल, त्यांना आपल्या पक्षांत स्थान मिळणार नाही. माझ्या विधानाला तुम्ही अगदी स्पष्ट शब्दांत संपूर्ण पाठिंबा द्या असे माझे सांगणे आहे. लोकशाही समाजवादाचे संपूर्ण चित्र कसे असेल हा निराळा मुद्दा आहे. मी हे कबूल

कारतों की, त्याची संपूर्ण कल्पना आम्ही अद्यापपर्यंत तुमच्यापुढे ठेवू शकलो नाही. परंतु त्यावर अनेक लेख आणि पुस्तिका लिहिल्या गेल्या असून लोकशाही समाजवादाची कल्पना त्यांत विशद करण्यांत आली आहे. त्याचप्रमाणे आपल्या स्वतःच्या अशा कांहीं कल्पनाहि आपण प्रसृत केल्या आहेत. लोकशाही समाजवादार्चे एकजिनसी असे तत्वज्ञान अद्यापपर्यंत निर्माण व्हावयाचे आहे हे खरे असले तरी मला अशी आशा आहे की, येत्या वर्षांत या दिशेने प्रत्यक्ष अशी कांहीतरी कामगिरी बजविली जाईल.

सहचिटणिसांनी आपल्या अहवालांत ज्या संघटनात्मक समस्यांचा निर्देश केला आहे, त्यावरच मुख्यत्वेकरून चर्चा व्हावी अशी माझी इच्छा आहे. तात्विक चर्चेवर सारा भर देऊन संघटनात्मक प्रश्नांकडे दुर्लक्ष करण्याची आपल्याला सवय आहे. त्यामुळे आपल्या संघटनेत फार मोठे दोष निर्माण झाले आहेत. हे दोष घालवून टाकण्याच्या दृष्टीने साथी मधु लिमये यांनी आपल्या अहवालांत कांहीं सूचना केल्या आहेत. त्या सूचनांत जरूर तो फेरफार करून परिषदेने त्या स्वीकाराव्यात असे मला सांगावयाचे आहे. पक्षांत फाटाफूट होत असल्याबद्दल ज्या अफवा पसरल्या आहेत, त्याचाहि उल्लेख मी माझ्या अहवालांत केला असल्याचे तुमच्या स्मरणांत असेलच. साथी अच्युत पटवर्धन यांनी मला पाठवलेल्या एका पत्राचा निर्देश मी त्यांत केला आहे. त्यांनी त्याबाबत एक पत्रक माझ्याकडे पाठविले असून मी या परिषदेला ते वाचून दाखवावे अशी त्यांची इच्छा आहे.

त्या पत्रकावरून तुमच्या लक्षांत येईल कीं, साथी अच्युत पटवर्धन यांनीं निदान कांहीं काळपर्यंत तरी प्रत्यक्ष राजकारणांतून, किंवा पक्ष कार्यांतून, अंग काढून घेण्याचा जो निर्णय घेतला आहे तो पक्षाच्या मूलभूत ध्येयाशीं अगर धोरणाशीं त्यांचे कांहीं मतभेद झाले आहेत म्हणून मुळीच नव्हे. त्यांनीं आपल्या पत्रकांत कांहीं अतिशय मूलगामी स्वरूपाचे मुद्दे उपास्थित केले आहेत. याबाबत अगदी नम्रपणें मी इतकेंच म्हणेन कीं, अच्युतरावाचें खरें स्थान अद्यापहि समाजवादी पक्षांतच आहे. त्यांनीं ज्या उणीवा दाखविल्या आहेत, त्यांची आम्हालाहि कल्पना आहे. राजकीय पक्षाला एकाद्या आध्यात्मिक संघटनेत स्वतःचें रूपांतर करून घेणें शक्य नसते. परंतु मी वर म्हटल्याप्रमाणें ज्या मानवी मूल्यांची जोपासना अच्युतराव अन्य मार्गांनीं करूं पाहतात तींच मूल्यें लोकशाही समाजवादाचा अंगिकार करून सुरक्षित राखण्याचा प्रयत्न समाजवादी पक्ष करीत आहे. सत्ता हस्तगत करून, पक्षाची हुकूमशाही प्रस्थापित करणें एवढेंच जर पक्षाचें ध्येय असतें तर, त्यासाठीं लोकशाही समाजवादाची घोषणा करण्याची आपल्याला कांहींच गरज नव्हती. सामाजिक जीवनांत कांहीं विशिष्ट मूल्यांची जोपासना व्हावी, नुसतें समाजवादी सरकार स्थापन न होता समाजवादी समाज निर्माण व्हावा असें पक्षाला मनापासून वाटतें. आणि म्हणूनच तर आपण लोकशाही समाजवादाचा झेंडा उभा केला आहे. अखेर सर्व मानवांवर कांहीं मर्यादा या असतातच, ही गोष्ट अच्युतराव देखील नजरेआड करणार नाहीत अशी मी आशा करतो. परंतु आपल्याला

निदान एवढें तरी समाधान आहे कीं, त्यांना ज्याचा ध्यास लागला आहे, तशाच तऱ्हेचा समाज निर्माण करण्याची आपणहि धडपड करीत आहोंत. आणि म्हणून मला अशी आशा वाटते कीं, अच्युतराव लवकरच आपल्यांत परत येतील कारण तेच त्याचें खरें स्थान आहे.

कम्युनिस्ट पक्षाच्या धोरणांत बदल होणार असल्याच्या बातम्या बहुधा तुम्ही वृत्तपत्रांतून वाचत असाल. माझी अशी खात्री आहे कीं, पुन्हां एकदां संयुक्त आघाडीचा बुरखा पांघरून आपली जुनीच भेद नीति चालू ठेवण्याचा ते प्रयत्न करून पहात आहेत. त्यांच्या संयुक्त आघाडीचें स्वरूप नेमकें काय असेल, कामगार शेतकरी पक्ष अशी संज्ञा ते त्यास देतील कीं, तथाकथित डाव्या गटांची एकजूट म्हणून संबोधतील ते सांगता येणार नाही. परंतु आजपर्यंत ते ज्या मार्गाचा अवलंब करीत होते त्यायोगें ते जनतेपासून पूर्णपणें अलग पडले आहेत याची त्यांना जाणीव झाली आहे हें उघड आहे. ते आतां गरीब आणि मध्यम वर्गांचीच केवळ नव्हे तर, ज्यांना ते “लोकशाही” वादी समजतात अशा हिंदी भांडवलदार वर्गाचीहि मनधरणी करूं लागतील. सोव्हियट युनियनचे आदेश आंधळेपणानें मानायची ज्यांची तयारी असेल तेच तेवढे “लोकशाही” वादी अशी कम्युनिस्टांची व्याख्या असते. कम्युनिस्ट पार्टी “लोकशाही आघाडी” उभी करणार आहे ती लोकशाही समाज निर्माण व्हावा अथवा लोकशाही मूल्यांची जोपासना व्हावी म्हणून नव्हे तर, रशियाला पाठिंबा मिळवून देता यावा म्हणून. हिंदुस्तानांतील प्रचलित परिस्थितीत तसें धोरण आंखणें आवश्यक आहे म्हणून ते असें करीत

नाहोंत तर, कॉमिन्फॉर्मचा तसा हुकूम सुटल्यामुळेंच केवळ ते अशीं पावलें टाकीत आहेत. आजची आंतरराष्ट्रीय परिस्थिति अतिशय तंग झाली असतांना, हिंदुस्तानांतील त्याचप्रमाणें जगांतील निर-
निराळ्या देशांतील जनता कोणाचो बाजू घेते या एकाच गोष्टीवर आज त्यांचें सर्व लक्ष केंद्रित झालें आहे. त्यामुळें हिंदुस्तानला रशियाच्या गटांत खेचण्याचा ते पराकाष्ठेचा प्रयत्न करतील. साथीहो, अशा वेळीं तुमचें स्वतःचें ध्येय निश्चित झालेलें नसेल, आणि तुम्ही त्याला चिकटून राहणार नसाल तर, कम्युनिस्टांच्या या नव्या कारवाईला तुम्ही सहज बळी पडाल. अशा परिस्थितींत आपल्या पक्षाचे अनुयायी अधिक स्पष्टपणें विचार करूं लागतील आणि कांहींहि घडले, कम्युनिस्टांनी कितीहि घोषणा केल्या तरी लोकशाही समाजवादाच्या झेंड्याखालीं ठाम निर्धारानें आगेकूच करतील असा माझा विश्वास आहे.

समारांपाचें भाषण

मी सादर केलेल्या अहवालांतील सिद्धांतिक भागावरच बहु-
तेक सर्व चर्चा केंद्रित झाली होती. त्यामुळें माझी कांहींशी निरा-
शाच झाली. आपल्या मूलभूत ध्येयांबाबत चर्वितचरण करण्यापेक्षां
ती कृतींत आणण्याच्या अवस्थेप्रत आपणांपैकीं बहुतेक सर्वजण
पोहोंचले आहेत असें मी समजत होतों. परंतु संघटनात्मक प्रश्नां-
कडे आणि साथी मधू लिमये यांनीं सादर केलेल्या कार्यक्रमाकडे
फारच थोड्या प्रतिनिधींनीं लक्ष दिल्याचें आढळून आलें. तथापि मी
अशी आशा करतों कीं, पुढील काळांत संघटनात्मक प्रश्नांवर आपण

अधिक लक्ष केंद्रित करूं. कारण तेच आपल्यापुढील सर्वात महत्वाचे कार्य आहे.

चर्चेला द्यावयाच्या उत्तराचे मी दोन भाग पाडणार आहे. प्रथम तात्विक स्वरूपाच्या चर्चेबद्दल मी स्थूलपणाने माझे म्हणणे मांडीन. बहुतेक सर्व भाषणे चर्चेला सहाय्यभूत होणारीं अशींच झालीं. परंतु साथी बासु कृष्णमूर्ति यांच्या भाषणाबद्दल मात्र माझी फार जोराची तक्रार आहे. राष्ट्रीय कार्यकारिणीच्या लोकशाही समाजवादाबद्दल व माझ्याबद्दलहि त्यांनीं आपल्या भाषणांत उल्लेख केला. मी अतिशय नम्रपणे सांगूं इच्छितों कीं, राष्ट्रीय कार्यकारिणीचा लोकशाही समाजवाद अशी कांहीं चीज अस्तित्वांत नाहीं. मी ज्या लोकशाही समाजवादाचा नामानिर्देश केला तो आपला पक्ष पायाभूत मानीत असलेला लोकशाही समाजवादच होय. “खरा” लोकशाही समाजवाद आणि “शास्त्रीय” समाजवाद यासंबंधीहि ते आपल्या भाषणांत कांहीं बोलले. परंतु या शब्दप्रयोगाने त्यांना नेमके काय सुचवायचे आहे ते मला समजले नाहीं. पक्षाच्या ध्येय-धोरणांत लोकशाही समाजवादाची व्याख्या पुरेशी स्पष्ट करण्यांत आली आहे. मी माझ्या अहवालांत फक्त त्याचा पुनरुच्चार केला आहे. साथी कृष्णमूर्ति आपल्या भाषणांत म्हणाले कीं, पक्षाच्या मूलभूत सिद्धांतांसंबंधी चर्चा करण्यांत गैर कांहींच नाहीं. परंतु त्यांच्या या विधानाशीं तुमच्यापैकी कोणी सहमत होईल असें मला वाटत नाहीं. पक्षाच्या मूलभूत सिद्धांतांवर वारंवार चर्चा करणे हे सर्वस्वी अनिष्ट आहे. मी काल म्हटल्याप्रमाणें, आणि माझ्या अहवालांतहि

मी तसें म्हटलें आहे, आज पाया घालायचा, आणि उद्या लगेच तो उखडून टाकायचा असें करीत बसून चालणार नाहीं. एक तर कांहीं ठाम उद्दिष्टांचा आपण स्वीकार तरी केला पाहिजे, नाहीतर ती त्याज्य तरी ठरविळीं पाहिजेत. समाजवादी पक्ष म्हणजे कांहीं संयुक्त आघाडी नव्हे, किंवा निरनिराळ्या विचारप्रणालींचें तें कडबोळेंहि नव्हे. समाजवादी पक्षाची निश्चित अशी! एक ध्येयप्रणाली असून त्यापासून आपल्याला सदैव स्फूर्ति आणि मार्गदर्शन मिळत राहील. साथी कृष्णमूर्ति यांना जी भूमिका स्वीकारली आहे, तिला पक्षांत कसलाहि थारा असता कामा नये. पक्षाच्या मूलभूत धोरणावर ज्यांचा विश्वास असेल, त्यांचें मात्र पक्षांत स्वागत केलें जाईल.

अर्थात कांहीं बाबतींत मतभिन्नता असूं शकेल. पुढाऱ्यांचे देखील आपसांत अगदी सर्व मुद्यावर एकमतच असेल असें नाहीं. पक्ष वर्धिष्णु असल्याचेंच तें द्योतक आहे, आणि चर्चा जर योग्य पातळीवरून केली गेली तर नवीन सभासदांच्या शिक्षणास अशा मतभेदांपासून देखील मदतच होईल. परंतु आपल्यापैकीं कांहीं साथींची मात्र अशी समजूत असते कीं, त्यांचे आपापसांत मतभेद असले, नव्हे त्यांचा तो हक्क असला, तरी पुढाऱ्यांत मात्र त्याचा लवलेशहि असतां कामा नये. लेनिनच्या काळांत बोल्शेव्हिक पक्षाचे सभासद त्या पक्षाच्या धोरणाविषयीची चर्चा अगदी खुलेपणानें आपल्या पक्षाच्या वृत्तपत्रांतून करीत असत याचें मी या मित्रांना स्मरण करून देऊं कां ! लेनिन जशी इतरांवर टीका करी, त्याच-प्रमाणें इतर सभासद त्याच्यावरहि टीकेचा भडीमार करीत, आणि

प्रसंगीं ती त्याच्यापेक्षाहि कडक असे ही हकीगत सर्वांच्याच परि-
चयाची आहे. आपल्या पक्षांत देखील चर्चेला भरपूर वाव असतो.
मात्र त्याचा अर्थ असा होत नाही की, आपल्या मूलभूत तत्वप्रणालीवर
आपण दरवेळीं चर्चा करीत बसावे. कारण अशी चर्चाच जर आपण
अखंड करीत राहिलों, तर ज्या मूलभूत तत्वांवर आपला पक्ष अधिष्ठित
आहे, त्याचा पायाच डळमळीत होऊन बसेल. त्या मूलभूत तत्वां-
साठीं आपण प्राणपणानें अखेरपर्यंत लढत राहूं. त्यासाठीं आपल्याला
मृत्यू आला तरी पक्करेल परंतु काय वाटेल तें झालें तरी ज्यांत राज-
कीय आणि आर्थिक स्वातंत्र्याचा लवलेशहि नाही, अशा नाममात्र
समाजवादासाठीं आम्ही आमच्या ध्येयाचा विक्रा मांडणार नाही.

साथी गेंदासिंग याचें भाषण ऐकून मी कांहींसा आश्चर्य-
चकितच झालों. हिंदी राज्यघटना बरीचशी लोकशाही प्रधान आहे
असें मी म्हटलें; त्यामुळे माझा स्वतःचा असा एक निराळाच लोक-
शाही समाजवाद आहे अशी त्यांची समजूत झालेली दिसते. त्याच-
प्रमाणें जगाच्या निरनिराळ्या भागांतून आपल्या परिषदेला जे शुभ-
संदेश आले आहेत, त्यामुळेहि आपल्या वैचारिक गोंधळांत भरच
पडते असें त्यांचें मत झालें असावेसे वाटतें. परंतु हें त्यांचें विधान
अतिशय उथळपणाचें आहे असें मोठ्या दुःखानें मला सांगितलें
पाहिजे. साथी गेंदासिंग यांनीं पक्षाच्या ध्येय धोरणाचें स्पष्टीकरण
करणारी पुस्तिका जर नीट समजाऊन घेतली असती तर, लोकशाही
समाजवादासंबंधी त्यांच्या मनाचा असा गोंधळ खासच उडाला
नसता. लोकशाही समाजवाद आणि हुकुमशाही कम्युनिझम या-

मधील विरोध त्यांत स्पष्ट करण्यांत आला आहे. त्याचप्रमाणे लोकशाही समाजवादाची मूलतत्वेहि त्यांत विघट करण्यांत आली आहेत. परंतु लोकशाही समाजवाद ही जयप्रकाश नारायण यांची खाजगी मालमत्ता आहे असा त्यांचा गैरसमज झालेला दिसतो. गेलीं तीन वर्षे या विषयावर जी चर्चा चालली आहे, त्याचा परामर्ष घेण्याचाच काय तो प्रयत्न मी केला. मला अशी आशा आहे कीं, पुढील वर्षांत लोकशाही समाजवादाच्या आपल्या कल्पना आपण अधिक स्पष्टपणे मांडूं शकूं; आणि त्या कार्यातील माझा वाटा मी अवश्य उचलीन. पाटणा येथे भरलेल्या नागरिक हक्क संरक्षण परिषदेच्या उद्घाटन प्रसंगी केलेल्या भाषणात मी नेहरू सरकारला फॅसिस्ट म्हणून संबोधल्याचे स्मरण त्यांनीं मला करून दिले आहे. आणि त्यावरून त्यांनीं असा निष्कर्ष काढला कीं, हिंदी राज्यघटना बऱ्याच अंशी लोकशाही स्वरूपाची आहे असें म्हणणें ही विसंगति आहे. घटना आणि सरकार एक नाहीं हें साथी गेंदासिंग समजून घेतील तर बरे. पंडित नेहरू आणि सरदार पटेल यांच्या हातीं आज सरकारची सूत्रे असतील आणि ते हुकूमशाही प्रवृत्ति प्रकटहि करीत असतील; नव्हे, कांहीं प्रसंगी ते तशी करतातच. परंतु माझ्या अहवालांत मी फक्त घटनेसंबंधीचाच उहापोह केला आहे. ज्यावेळीं घटना बऱ्याच अंशी लोकशाही स्वरूपाची आहे असें मी म्हणतों, त्यावेळीं ती सर्वस्वी समाधानकारक आहे असा त्याचा अर्थ होत नाही. या घटनेनुसार आपल्याला प्रौढ मतदानाचा हक्क मिळाला आहे. निवडणुकांची शाश्वति देण्यांत आली आहे. राजकीय पक्ष खुलेपणाने

वावरुं शकतात आणि विरोधी पक्षांनाहि निवडणुकी लढविण्याची मुभा आहे. परंतु तरी ती संपूर्णपणे लोकशाही स्वरूपाची आहे असें मी म्हटलेलें नाहीं.

पक्षांमधील एकंदर चर्चेचा साकल्याने विचार केल्यानंतर लोकशाही समाजवादाच्या कांहीं अंगोपांगांची छाननी करून त्यांची फेर मांडणी करणे अगत्याचें ठरते. तथापि त्यांचें मूलभूत अधिष्ठान पक्षांचें ध्येयधोरण विषद करणाऱ्या पुस्तिकेत पुरसें स्पष्ट करण्यांत आलें आहे.

पक्षांत मी ढिलाई खूप चालूं देतों अशी माझ्या विरुद्ध तक्रार आहे. कदाचित तो माझ्यांतील कमकुवतपणा असेल आणि तो दोष मी कबूल करतो. माझ्या मागून येणारे चिटणीस याहून अधिक कडक शिस्त लागू करतील अशी मला आशा आहे. आज पक्षांत शिस्तीच्या नांवाखालीं सभासदांची उचल बांगडी होत आहे असा जो एक प्रवाद पसरला आहे त्याला अनुलक्षून मी हें बोलत आहे. वस्तुतः पक्षांतील सर्वांत मोठा दोष जर कोणता असेल तर तो म्हणजे भोंगळपणा, शिस्ताचा अभाव. सहाजिकच सभासदांची उचलबांगडी होण्याची धास्ती त्यामुळे निर्माणच होत नाहीं.

प्रत्येक पक्ष सभासदाला 'जनता' तून किंवा पक्षातर्फे प्रसिद्ध होणाऱ्या पत्रांतून पक्षाच्या धोरणावर टीका करण्याचें संपूर्ण स्वातंत्र्य आहे.

साथी तुलसी बौडा यांनीं अशी तक्रार केली कीं, परिषदेपुढें येणारे ठराव फक्त दहाच दिवस आधी प्रसिद्ध होत असल्याकारणाने

त्यावर विचार करण्यास पुरेसा वेळ मिळत नाही. मी याबाबत त्यांना असे सांगू इच्छितो की, पक्षाच्या मध्यवर्ती कचेरी मार्फत सर्व प्रांतिक शाखांना आणि त्यांच्या मार्फत पक्ष सभासदांना आपापले ठराव आणि सूचना स्वतंत्रपणे अथवा प्रांतिक शाखांच्या मार्फत पाठविण्याबद्दल वारंवार कळविण्यांत आले असूनहि दुर्दैवाने प्रांतिक शाखा किंवा सभासद यांपैकी कोणीच त्याची दखल घेतलेली नाही.

माझ्या अहवालांत सिद्धांतिक बाजूवरील चर्चेचा समारोप करतांना मी मांडलेल्या काही मुद्यांबद्दल शंका उपस्थित करण्यांत आली आहे. निदान दोन वक्त्यांनी तरी आपल्या भाषणांत नैतिक मूल्यांच्या प्रश्नाचा उल्लेख केला. परंतु त्या दोघांनाहि माझ्या म्हणण्याचा आशयच समजलेला नाही असे म्हणणे भाग आहे. मला अभिप्रेत असलेली मूल्ये म्हणजे परंपरागत नैतिक मूल्ये नव्हेत. परंतु साथी अभ्यंकर यांनी तसा ग्रह करून घेतलेला दिसतो. मी अहवालांत नीति शास्त्रावर भाष्य केलेले नाही तर, समाजवादी समाज व्यवस्थेलाहि बंधनकारक असलेल्या मूल्यांचाच तेवढा नामनिर्देश केला आहे. आणि अशीं मूल्ये हीच समाजवादी चळवळी मागील खरी प्रेरणा नव्हे काय ? ही अंतिम मूल्ये साध्य करून घेण्याचे समाजवादी सिद्धांत हे साधन होय असे माझे मत आहे. उदाहरण घेऊन बोलावयाचे तर उद्योगधंद्यांचे राष्ट्रीयकरण केले पाहिजे असा समाजवादाचा सिद्धांत आहे. परंतु केवळ राष्ट्रीयकरणामुळे समाजवाद येऊ शकणार नाही हे तुम्हींहि मान्य करा. राष्ट्रीयकरणामागे एक विशिष्ट हेतू आहे. औद्योगिक क्षेत्रांत लोकशाही निर्माण कर--

प्याचें तें एक साधन आहे. म्हणून उद्योगधंद्यावरील खाजगी मालकी काढून घेऊन ती मूठभर नोंकरशहांच्या हातीं सोंपविल्यानें काम भागणार नाही. उद्योगधंद्याचें संचलन सरकारनें नेमलेल्या कांहीं लोकांच्या हातींच गेलें तर त्या राष्ट्रीयकरणाला कांहीं अर्थच उरणार नाही. त्याला कांहीं समाजवाद म्हणता येणार नाही. समाजवादांत उद्योगधंदे चालविण्याच्या कामीं कामगार वर्गाचा प्रत्यक्ष हात असला पाहिजे. सरकारी नियंत्रणाखालीं सर्व उद्योगधंदे आल्यानंतरहि कामगारांचें आर्थिक दास्य जाईलच असें नाही. आणि म्हणूनच मी या मूल्यांवर भर दिला आहे. त्यावरून तुम्हांला हें दिसून येईल की, मी नैतिक मूल्यांत बदल घडवून आणण्याची अथवा कांहीं मित्रांनीं सूचित केल्याप्रमाणें ख्रिश्चन अथवा उदारमतवादी मूल्यांची भाषा काढलेली नाही तर, निरंतरचीं सामाजिक मूल्येच तेवढीं मला अभिप्रेत होती.

माक्सवाद आणि गांधीवाद याविषयीहि लंबीचवडी भाषणें झालीं. आंध्रमधील एका प्रतिनिधीनें माक्सवर भाष्य करून स्टॅलिनवाद्यांचा निषेध केला. भांडवलदार आणि हे स्टॅलिनवादी यांना त्यांनीं एकाच मालेचे मणि म्हणून संबोधिले. परंतु सर्व स्टॅलिनवादी हे एका माक्सलाच तेवढे पैगंबर म्हणून मानतात हें काय त्यांना माहीत नाही? प्रत्येक स्टॅलिनवाद्याची अशी दृढ श्रद्धा असते की, ते माक्सचे प्रत्यक्ष वारसदार आहेत. माक्सच्या नांवाचें कुंकू लावून जोशी रणदिव्यांविषयी, आणि रणदिवे जोशांविषयी काय म्हणतात, आणि असें करतांना ते दोघेहि पुन्हां माक्सलाच प्रमाण-

भूत कसें मानतात हेहि या सार्थीना माहीत आहे. जोशी हे टिटो आणि ट्रॉट्स्की यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून जात आहेत असे रणदिवे म्हणतात तर, याच शेलक्या विशेषणांचा वर्षाव जोशी रणदिव्यांवर करीत असतात; आणि तेहि पुन्हां मार्क्सच्या आणामाका घेऊन !

समाजवादाचे आंता इतके प्रकार निघाले आहेत की, त्याला निश्चित असा अर्थच मुळी उरलेला नाही. स्वतःला समाजवादी म्हणविणाऱ्या परंतु त्यांच्यापेक्षां निराळ्या स्वरूपाच्या समाजवादाचा पुरस्कार करणाऱ्यांवर मोठ्या आवेशाने तुटून पडणाऱ्या अशा भिन्न-भिन्न विचारप्रणाली मार्क्सलाच आपले आद्यदैवत मानीत असल्याचे दृष्टेपत्तीस येते. मी देखील स्वतःला मार्क्सवादी म्हणवितो. परंतु तेवढ्याने काहींच अर्थबोध होत नाही. त्यामुळे ज्यावेळी आपण मार्क्सवाद असे म्हणतो त्यावेळी कोणता अर्थ आपल्याला नेमका अभिप्रेत आहे ते स्पष्ट करणे आवश्यक ठरते. ज्याला आपण लोकशाही समाजवाद असे म्हणतो तोच मार्क्सला अभिप्रेत होता असा माझा विश्वास आहे. आणि तो समाजवादच काय तो श्रमजीवी जनतेला दास्यमुक्त करू शकेल. इतर कोठल्याहि स्वरूपाच्या समाजवादाकडून ते कार्य तडीस जाऊ शकणार नाही. आपण मार्क्सने दाखवून दिलेल्या मार्गानेच जात आहोत. परंतु ठोकळेबाजीपासून आपण अलिप्त राहिले पाहिजे, कारण मार्क्सवादाला ठोकळेबाजीचे वावडे आहे. समाज परिस्थिति समजाऊन घेऊन ती बदलण्याचा शास्त्रशुद्ध प्रयत्न म्हणजे मार्क्सवाद. मार्क्सचे नांव घेतले म्हणजे

समाजांतील प्रत्येक प्रश्न सोडवितां येईलच असें नाहीं. आपल्या देशांत प्रचलित असलेली परिस्थिति लक्षांत घेऊन मार्क्सनें दाखवून दिलेली पद्धत लागू करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

लोकशाही समाजवाद आणि कामगार वर्गाची हुकूमशाही यांपैकी कोणता तरी एक पर्याय आपण स्वीकारला पाहिजे असेंहि कांहीं वक्ते म्हणाले. परंतु त्या दोनहि पर्यायांचा अर्थ त्या वक्त्यांना समजलाच नाहीं असें मोठ्या खेदानें नमूद करावेसें वाटतें. कामगार वर्गाची हुकूमत म्हणजे समाजवादी समाज व्यवस्था नव्हे. भांडवल-शाही नष्ट करून समाजवाद प्रस्थापित करतांना मध्यंतरीच्या संक्रमण काळांत कांहीं विशिष्ट परिस्थितींत कामगार वर्गाची हुकूमशाही स्थापन करावी लागते इतकेंच काय तें मार्क्स आणि लेनिन यांनीं सांगितलें आहे. त्यामुळे लोकशाही समाजवाद आणि कामगार वर्गाची हुकूम-शाही यांपैकी एकाची निवड केली पाहिजे असें म्हणणें म्हणजे महाभयंकर चूक करण्यासारखे आहे. विशिष्ट परिस्थितींत कामगार वर्गाची हुकूमशाही प्रस्थापित करणें कदाचित आवश्यकहि ठरेल. परंतु त्याचबरोबर मी तुम्हांला असेंहि स्पष्टपणें बजावून ठेवतों कीं, कामगार वर्गाची हुकूमशाही आणि पक्षाची हुकूमशाही यांत महदंतर आहे. कामगार वर्गाची हुकूमशाही आणि पक्षाची हुकूमशाही या कल्पना मुळांतच परस्पराशीं विरोधी आहेत. कामगार वर्ग म्हणजे कांहीं पक्ष नव्हे. पक्षापेक्षां कामगार वर्ग कितीतरी मोठा असतो. आणि सर्व कामगार वर्गाचें प्रतिनिनित्व आपणच काय तें करतो असा दावा करण्याचा अधिकार कोणत्याहि पक्षाला पोहोंचत

नाहीं. फ्रान्समधील राज्यक्रांति आणि त्यांतून प्रस्थापित झालेलें पॅरिस कम्यून याला अनुलक्षून मार्क्सनें कामगार वर्गाच्या हुकूमशाहीचा उल्लेख केला. त्यावेळीं कोठल्याहि पक्षाची हुकूमशाही त्याला अभिप्रेत नव्हती हें कृपा करून नीट समजून घ्या. एका नवीन स्वरूपाच्या लोकशाहीचेंच चित्र त्याच्या डोळ्यापुढें होतें. बहुसंख्य जनता म्हणजे श्रमजीवी वर्ग मूठभर सरंजामदार, भांडवलदार आणि शोषण करणारे इतर अल्पसंख्य वर्ग यांवर आपली हुकूमशाही प्रस्थापित करील अशी कल्पना तो करीत होता. अल्प संख्या असलेल्या गटांवर प्रचंड बहुसंख्या असलेल्यांची हुकूमशाही असाच त्याचा अर्थ होतो. परंतु ती हुकूमशाही देखील यथावकाश नष्ट झाली पाहिजे. सोव्हियट रशियाप्रमाणें जर तिचें पक्षाच्या हुकूमशाहींत रूपांतर घडून आलें तर तें मात्र मार्क्सवादाशीं सर्वस्वी विसंगत ठरेल.

आपण हिंदुस्तानची भौतिक परिस्थिति आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लक्षांत घेऊन येथें समाजवादी चळवळीची उभारणी करण्याचा यत्न करीत आहोंत. महात्मा गांधी ही एक प्रचंड सामाजिक शक्ति होती. केवळ हिंदुस्तानच्याच नव्हे तर, साऱ्या जगाच्याच दृष्टीनें त्यांचें जीवन आणि शिकवण अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्यांनीं आपल्याला सत्याग्रहाचें जें हत्यार दाखवून दिलें त्याचा पंजाब, चंपारण, महाराष्ट्र, तिनवेल्ली आदि ठिकाणच्या हजारों देश-बांधवांनीं केलेला उपयोग अतिशय परिणामकारक ठरला आहे. गांधीजी हा हिंदुस्तानांतील स्फूर्तीचा अखंड स्रोत असून समाजवादीहि त्यापासून सतत स्फूर्ति घेत राहतील. आज जर मार्क्स हयात असता

तर, त्यानें देखील गांधीजींच्या शिकवणुकीकडे आणि वागणुकीकडे पाठ फिरवून न बसता त्याची दखल घेतली असती अशी माझी खात्री आहे.

लोकशाही पद्धतीबद्दलहि याठिकाणी थोडीफार चर्चा करण्यांत आली. कांहीं प्रतिनिधींनीं असें प्रतिपादिलें कीं, इतर सर्व मार्ग अयशस्वी झाले तर, आपल्याला सशस्त्र उठावाच्या मार्गाचाहि अवलंब करावा लागेल असें आपल्या ध्येय धोरणावरील पुस्तिकेंत नमूद करण्यांत आलें आहे. परंतु या सार्थींनीं आपल्या ध्येय धोरणाबद्दल भलताच गैरसमज करून घेतलेला दिसतो. ध्येय धोरणासंबंधीच्या पुस्तिकेंत असें म्हटले आहे कीं, विशिष्ट परिस्थितींत लोकशाही मार्गाचा अवलंब करण्यांत येईल. परन्तु ती परिस्थिति बदलली तर त्या बदललेल्या परिस्थितींत सशस्त्र उठावाचा अथवा हिंसक मार्गाचा अवलंब करावा लागेल. परिस्थितींत बदल घडून आला तर आपले मार्गहि अर्थात बदललेच पाहिजेत. तथापि पाटणा परिषदेतील माझ्या भाषणाकडे मी तुमचें लक्ष वेधूं इच्छितों. या देशांत संपूर्ण लोकशाही प्रस्थापित होणार कीं हुकूमशाही येणार हें केवळ काँग्रेसवरच अवलंबून नाही तर आपण काय करतो, आणि देशांतील घडामोडींना वळण देण्यासाठीं आपण कशाप्रकारें झटतो यावरहि तें बरेचसें अवलंबून आहे. सोशॅलिस्ट पार्टी निष्क्रिय राहून देशांतील घटनांकडे एकाद्या बध्दाप्रमाणें पहात बसूं शकणार नाही. फॅसिझम प्रस्थापित होऊ नये येवढ्यासाठीं आपण प्रतिकार करीत राहूं. परंतु आपल्या-पैकीं कांहीं सार्थींची प्रवृत्ति अशी असते कीं, ते पराभव पत्करून

लोकशाही अयशस्वी झाल्याची हाकाटी करूं लागतात. हिंदुस्तानांत हुकूमशाही स्थापन होत आहे असें म्हणणाऱ्या सर्वांना माझे असें सांगणें आहे कीं, त्यांनीं अशी वायफळ बडबड करण्यांत वेळ न गमावतां किसान, कामगार आणि इतर श्रमजीवी वर्गाच्या संघटना बांधण्याच्या विधायक कार्यास स्वतःला बाहून घ्यावे. ते बहुधा असें समजत असावेत कीं, आगामी सार्वत्रिक निवडणुकींत जर आपल्या पक्षाचा धुव्या उडाला तर तो लोकशाही मार्गाचाच पराभव म्हटला पाहिजे. आपल्या कमकुवतपणावर पांघरूण घालण्याचा हा सर्व प्रयत्न आहे असें मला वाटते.

साथी बी. पी. सिन्हा यांनीं एक मोठा मार्मिक मुद्दा उपस्थित केला. त्यांनीं उपस्थित केलेला सवाल व्याख्येसंबंधीचा आहे. ज्यावेळीं आपण एकादा शब्द वापरतो त्यावेळीं त्या शब्दाचा आपल्याला अभिप्रेत असलेला अर्थ स्पष्ट करावा लागतो हें खरें. कारण आपण ज्या जगांत वावरतो त्यांत चाललेले व्यवहार दुहेरी स्वरूपाचे असतात. शब्दांचे अर्थ काळांतरानें बदलत जावेत असा या विचित्र जगाचा न्यायच दिसतो. त्यामुळे बहुसंख्य जनता सशस्त्र बंड करून उठली तर तेहि लोकशाही कृत्य समजावें असें साथी बी. पी. सिन्हा म्हणत असतील तर माझे कांहीं म्हणणें नाहीं. पण मी मात्र त्याला लोकक्रांति अशी संज्ञा देणें अधिक पसंत करीन. आज कांहीं आपण सशस्त्र उठावाची तयारी करीत नाहीं. लोकशाही मार्गानें बहुसंख्य जनतेला आपण संघटित करूं शकूं आणि मग सशस्त्र उठावाची जरूरहि उरणार नाहीं.

मी स्वतंत्र व निःपक्षपातीपणाने निवडणुकी व्हाव्यात म्हणून मुंबईत नुक्तीच जी परिषद बोलाविली होती तिचाहि कोणीतरी उल्लेख केला. बासू कृष्णमूर्ती यांनी असे दाखविण्याचा प्रयत्न केला की, जनतेचे नागरिक हक्क, कामगारांच्या जीवनमानांतील वाढ, अन्न प्रश्न वगैरेपेक्षां मला निवडणुकींचेच महत्त्व जास्त वाटू लागलें आहे. आपल्या स्वतःच्याच वृत्तपत्रांत काय मजकूर प्रसिद्ध होतो तें देखील त्यांना माहीत नसावें यांचें मला वाईट वाटतें. कांहीं दिवसांपूर्वी चलनवाढ, पगारकपात आणि तदनुशंगिक इतर प्रश्नांवर चर्चा करण्यासाठीं मुंबईत आम्ही एक परिषद बोलावली होती. आणि त्यांतूनच हिंद मजदूर सभा उदयास आली. मी अत्यंत नम्रपणे असे सांगू इच्छितों कीं, ती परिषद देखील माझ्याच प्रेरणेनें बोलावण्यांत आली होती. चलनवाढीचा विचार करण्यासाठीं अशीच आणखी एक परिषद कलकत्त्याला खोज परिषदेतर्फे बोलावण्यांत आली होती. तिचे जनकत्व मात्र माझ्याकडे नव्हते. पाटण्याला जी अ. मा. नागरिक हक्क संरक्षण परिषद भरली होती तिचेहि उद्घाटन मी केलें होतें. मुंबईला जी परिषद बोलावण्यांत आली होती, तिचे उद्दिष्ट इतकेंच होतें कीं, जेव्हां केव्हां निवडणुका होतील तेव्हां त्या खुलेपणाने आणि निःपक्षपातीपणाने व्हाव्यात असा प्रयत्न करावा. लोकशाहीसाठीं आपण जो लढा देत आहोंत त्याचाच हा एक भाग असून त्याला निवडणूकबाजी मुळींच म्हणतां येणार नाहीं.

आपल्या पक्षांत संधीसाधू लोक घुसत आहेत अशी तक्रारहि कांहीं सभासदांनीं केली. वस्तुतः स्वार्थसाधू, अधिकारपदासाठीं

दपापलेले किंवा निवडणुकबाजीत दंग असणाऱ्यांना आपल्या पक्षांत स्थान नाही. त्यांनाहि माझे हेंच सांगणें आहे कीं, त्यांनीं पक्षांतून निघून जावें. परंतु असल्या संधीसाधूंचा भरणा पक्षांत होऊ नये असें वाटत असेल तर, त्यावर एकच उपाय आहे आणि तो म्हणजे मोठ्या संख्येनें किसान कामगारांना पक्षांत दाखल करून घेणें. कारण त्यायोगें श्रमजीवी जनतेच्या दडपणामुळे संधीसाधूंचा चेदामेदा होऊन जाईल.

कांहीं ठिकाणीं जातीयवादी गटांशीं हातमिळवणी करण्यांत आल्याच्याहि तक्रारी करण्यांत आल्या. याबाबत मी परिषदेच्या व्यासपीठावरून असें जाहीर करूं इच्छितों कीं, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ किंवा हिंदूमहासभा यांच्याशीं निवडणुकींच्या बाबतींत पक्ष कसलाहि संबंध ठेवणार नाही. आणि ज्या कोणाच्या हातून हा प्रमाद घडला असेल त्यांच्याबाबत कडक उपाययोजना करण्यांत येईल.

एका बाजूला पक्षांत ढिलाई आहे, शिस्तीचा अभाव आहे, अशी तुम्ही तक्रार करतां तर, लगेच पुन्हां शिस्त लागूं करण्याचा कांहीं प्रयत्न करण्यांत आला, शिस्तभंगाबद्दल कोणाला शासन करण्यांत आलें, तर त्याबद्दलहि तुम्हीच गाजावाजा करता आणि त्या मागील सद्वहेतूविषयीं शंका घेऊ लागता. या वर्षी पक्षाला अधिक कडक शिस्त लावावयाची ठरविलें तर अशा तक्रारी खूपच वाढणार आहेत; म्हणून मी मुद्दाम तुम्हांस सावधानतेचा इशारा देऊन ठेवीत आहे.

अरुणा असफअल्लीबदल मी माझ्या अहवालांत जें निवेदन केलें आहे, त्यामुळे तुम्हाला आश्चर्याचा धक्का बसला असेल. परंतु पक्ष हिताच्या दृष्टीनें ती हकीगत तुमच्यापुढें मांडणें मला आवश्यक वाटलें. त्यांचा लोकशाही समाजवादावर विश्वास नाहीं. खाजगी संभाषणांत तर लोकशाही समाजवादाची त्या टरच उडवितात. त्या यूरोपला जाण्यापूर्वी मी मुंबईत त्यांची गांठ घेऊन त्यांस असें विचारलें कीं, राष्ट्रीय कार्यकारी मंडळाच्या सभांनां ओळीनें तीनवेळीं त्या गैरहजर कां राहिल्या? त्यावेळीं त्यांनीं असें सांगितलें कीं, लोकशाही समाजवादाचा अर्थच त्यांना समजू शकत नाहीं. आणि दिल्लीला पोहोचल्यानंतर पक्षाचा राजीनामा पाठवून देण्याचें आश्वासनहि त्यांनीं दिलें. परंतु तो राजीनामा मात्र त्यांनीं कधीच पाठविला नाहीं. त्यामुळे वरवर पहातां तरी, त्या पक्षाच्या सभासद आहेत असेंच मानलें पाहिजे. यूरोपमधील त्यांच्या हालचाली पक्षाची ताकद वाढविण्यास सहाय्यभूत झालेल्या नाहींत. हिंदुस्तानांत परत आल्यानंतर त्या काय करतील तें मला सांगतां येत नाहीं. परंतु एवढें मात्र खरें कीं, त्या कम्युनिस्ट पक्षाला मिळाल्याचें जें वृत्त प्रसिद्ध झालें आहे तें सवेस्वी निराधार आहे. एक दिवस अचानक त्यांनीं पक्षाचा राजीनामा दिल्याची बातमी वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झाली तर, तुम्हाला धक्का बसूं नये म्हणून अहवालांत त्याचा नामनिर्देश करून ठेवणें मला जरूर वाटलें. हिंदुस्तानांत परत आल्यानंतर लोकशाही समाजवादाच्या ध्येयावर विश्वास असल्याचें त्यांनीं जाहीर केलें तर, माझे शब्द मी सहर्ष परत घेईन. इतकेंच नव्हे तर त्याबद्दल अवश्य दिलिगिरी प्रदर्शित करीन.

लोकशाही समाजवाद

या लेखांत मी ज्या विषयाची चर्चा करण्याचें योजिलें आहे तो विषय केवळ हिंदुस्तानांतील नागरिकांच्याच नव्हे तर, अखिल जगांतील जनतेच्या दृष्टीनेंही अत्यंत महत्वाचा आहे. आजकाल अमेरिका आणि रशिया या दोन गटांत जगाची विभागणी करण्याची स्पर्धा चालू आहे. परंतु या विभागणीबरोबरच एका बाजूला हुकूम-शाही आणि दुसऱ्या बाजूला लोकशाही अशा दोन गटांतहि हें जग विभागलें जात आहे. आणि भावीकालाच्या दृष्टीनें ही विभागणीच अधिक महत्वपूर्ण आहे असें मी म्हणेन. लोकशाही समाजवादासंबंधीं आपल्याला केवळ तात्विक अथवा शास्त्रीय स्वरूपाची चर्चा करून चालणार नाहीं. तर सध्या अस्तित्वांत असलेले निरनिराळे संप्रदाय, त्यांच्या विचारप्रणाली आणि त्यामधील संघर्ष देखील आपणाला विचारांत घेतले पाहिजेत. हा विषय केवळ तात्विक दृष्ट्याच महत्वाचा आहे असें नाहीं तर व्यावहारिक दृष्टीनें देखील त्याला फार महत्व आहे. ज्यांना समाजवादी आंदोलनाचा इतिहास माहीत आहे ते हें मान्य करताील कीं, समाजवादाचें स्वरूप लोकशाही आणि एकतंत्री अशा दोन्हीं प्रकारचें असूं शकतें. लोकशाही समाजाची संपूर्ण परिणतावस्था म्हणजे समाजवाद

हैं समाजवादाचे सर्व अभ्यासक मान्य करीत असत. लोकशाही व्यक्ति-
रिक्त समाजवादाचें अन्य कांहीं स्वरूप असूं शकतें अशी कल्पना
देखील अगदी परवा परवापर्यंत कोणाच्या मनांत आलेली नव्हती.
समाजवादाच्या लोकशाही स्वरूपासंबंधी कांहीं मतभेद असले तरी
ते फक्त त्याच्या संक्रमण काळांतील अवस्थेसंबंधीच होते. समाज-
वादाचें संक्रमणकाळांतील स्वरूप देश परिस्थित्यानुरूप भिन्नभिन्न
प्रकारचें असतें आणि विशिष्ट परिस्थितींत तें हुकूमशाही पद्धतीचेंहि
असूं शकतें. याबाबत सर्वांचेंच एकमत होतें. परंतु संक्रमणावस्था
संपून ज्यावेळीं समाजवादी समाज अस्तित्वांत येईल, त्यावेळीं तो
समाज स्वतंत्र व लोकशाहीपूर्ण असेल याबद्दल कोणाच्याहि मनांत
संशयाला जागा नव्हती. हें मुद्दाम ध्यानांत ठेवण्याचें कारण असें
कीं, आजकाल सर्व जगांत लोकशाही आणि हुकूमशाही तत्वप्रणाली-
बद्दल जो वाद चालूं आहे त्यांत लोक हें विसरतात- किंवा विसरावयास
लावतात- कीं, समाजवादाच्या प्रवर्तकांचा मुख्य उद्देश समाजांतील
प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्य व स्वतःचा विकास करून घेण्याची जास्तीत
जास्त संधी मिळावी हाच होता. अशा समाजाचा ध्यास लागल्या-
मुळेच अनेक विचारवंत समाजवादाकडे आकृष्ट झाले. काळ्याला पांढरें
व पांढऱ्याला काळें ठरविण्यापर्यंत ज्याची मजल गेली आहे, अशा या
वादांत कधीकधी असेंहि सांगितलें जातें कीं, मार्क्सवादी समाज-
वादांत लोकशाहीला अणुमात्रहि स्थान नाहीं. मार्क्सवादाचें यापरतें
अधिक विडंबन तें कोणतें असूं शकेल ? मार्क्सचा कोठलाहि जरी
लेख काढून वाचला, अगदी कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो उघडून पाहिला

तरी आपल्याला हेंच आढळून येईल की, वर्ग लढ्यांतून अखेर अपरिहार्यपणे जो समाज निर्माण होईल त्याचें स्वरूप स्वतंत्र व लोकशाहीपूर्ण असेल असेंच मार्क्सचें प्रतिपादन होतें ! समाजवाद आणि लोकशाही यांचें परस्पर साहचर्य अत्यावश्यक आहे. वस्तुतः जोपर्यंत लोकशाहीची परिणति समाजवादांत होत नाही, तोपर्यंत ती संपूर्ण लोकशाहीच नव्हे. आणि म्हणून तर रशियासारख्या हुकूमशाही देशांत देखील लोकशाही अस्तित्वांत आहे असे कम्युनिस्ट घसा फोड फोडून सांगत असतात. मार्क्सप्रणीत समाजवादाचा जर लोकशाहीवर इतका कटाक्ष नसता तर, रशियांत तेवढी लोकशाही आहे आणि अमेरिका वगैरे इतर राष्ट्रांतील लोकशाही म्हणजे निव्वळ ढोंग आहे असा प्रचार करण्याचे रशियाला काय प्रयोजन होतें ?

ज्यांची विचारप्रणाली अगदीं परस्पर विरोधी आहे ते देखील स्वतःला मार्क्सवादीच म्हणवितात. त्यामुळे समाजवादी पक्ष मार्क्सवादी आहे असे ठामपणाने सांगणे देखील कठीण होऊन बसले आहे. गेल्या तीस वर्षांत मार्क्सवाद इतक्या अवस्थांमधून गेला आहे, आणि त्याची इतकी स्थित्यंतरे झाली आहेत की, समाजवादी पक्ष मार्क्सवादी आहे येवढेच नुसते म्हणून भागणार नाही. राज्यक्रांतीनंतरच्या रशियाकडे दृष्टी टाकली तर आपल्याला असे आढळून येईल की, मार्क्सवादाच्या, एक स्टॅलिनकृत आणि एक ट्रॉट्स्कीकृत-अशा निदान दोन तरी व्याख्या भिन्नभिन्न प्रकारे केल्या गेल्या, रशियाच्या बाहेर तर हा अंतर्गत विरोध अधिकच तीव्र झाला आहे.

आंता कॉमिनफॉर्म आणि टीटो यांच्यांत संघर्ष सुरू आहे. मात्र या वादांतील दोनही पक्ष स्वतःला नुसते मार्क्सवादीच नव्हे तर, स्टॅलिनवादीही म्हणवून घेत आहेत. जपान मधील कम्युनिस्ट पक्षांत फाटाफूट झाल्याचें वृत्त तुम्हीं वाचलेच असेल. हिंदी कम्युनिस्ट पक्षांतही अशीच फूट पडली आहे. आणि अनेक प्रमुख सभासद कम्युनिस्ट पक्षांतून बाहेर पडले आहेत. परंतु त्यापैकी प्रत्येकजण मार्क्सचा हवाला देत आहे. अशा परिस्थितीत मार्क्सवाद म्हणजे अखेर आहे तरी काय तें सांगणें कठीण होऊन बसले आहे. पी. सी. जोशी हे सच्चे मार्क्सवादी आहेत की रणदिवे? टीटो की स्टॅलिन? त्यामुळे समाजवादी पक्ष किंवा व्यक्तिशः मी स्वतःला मार्क्सवादी म्हणवून घेण्यास तयार असलों, तरी आज त्या शब्दाला कोणताही निश्चित अर्थ उरलेला नाही. विज्ञान विषयक माहिती असणाऱ्या लोकांना हें ठाऊक असेल की, कोठल्याही शास्त्रांत अंतिम असें सत्य दाखवितां येत नाही. आजचें सापेक्ष सत्य हेंच उद्या असत्य ठरतें. सत्याचा अशा तऱ्हेनें शोध घेत जाणें हेंच तर विज्ञानाचें काम आहे. समाजशास्त्राच्या बाबतींत तर या विधानाची अधिकच प्रचीति येते. सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी मार्क्सनें जें लिहून ठेवले आहे, तेंच तेवढें अंतिम सत्य असें जर कोणी म्हणेल तर मार्क्सवादावर अन्याय केल्यासारखें होईल. मार्क्सवादी पद्धतीचा अवलंब करूनच आपण मार्क्सवादांतील उणीवा दूर करूं शकूं किंवा मार्क्सवाद सत्याच्या अधिक समीप नेऊं शकूं.

माझ्या वरील प्रतिपादनावरून वाचकांच्या हें ध्यानांत येईल

कीं, एकादें आंदोलन अगर एकादी व्यक्ति मार्क्सवादी आहे एवढें म्हणून भागणार नाहीं तर, त्या मार्क्सवादाचा नेमका अर्थ काय हेहि त्याचबरोबर सांगितलें पाहिजे. यावरून असा निष्कर्ष निघतो कीं, प्रत्येक आंदोलनाची तत्वप्रणाली आणि कार्यक्रम काय राहील ते निश्चित ठरविलें पाहिजे. आणि आपल्या देशांत समाजवादी आंदोलनाचे बाबतींत तेंच करण्याचा आमचा प्रयत्न आहे. आणि या प्रयत्नांतूनच लोकशाही समाजवादाचा सिद्धांत पुढें आला. हिंदुस्तानांत इतकेंच नव्हे तर जगांत कोठेहि मार्क्सवाद लागू करावयाच असेल तर, लोकशाही समाजवादावर आधारलेल्या समाजाचाच आदर्श डोळ्यापुढें ठेवला पाहिजे. मी वर म्हटल्याप्रमाणें समाजवादाच्या पाठीमागे एकादें उपपद लावण्याची वस्तुतः कांहीं जरूर नव्हती. परंतु समाजवादी विचारसरणींत जे फेरबदल घडून आले आहेत, आणि विशेषतः रशियन राज्यक्रांतीनंतर त्या ठिकाणी जी परिस्थिति निर्माण झाली आहे, त्यामुळे हुकूमशाही कम्युनिझमपासून आपला समाजवाद निराळा आहे हे दाखविण्यासाठी 'लोकशाही' हे उपपद जोडणें आवश्यक होऊन बसलें आहे.

या ठिकाणी माझ्या कांहीं वैयक्तिक अनुभवांचा उल्लेख करणें अप्रस्तुत ठरणार नाहीं. मी तो उल्लेख अशाकरतां करतो आहे कीं, त्यावरून लोकशाही समाजवादाचा अंगिकार करण्यापूर्वी आमच्या-पैकी बहुतेकजणांना कोणत्या मनःस्थितीतून जावें लागलें त्याची कल्पना येऊ शकेल.

अमेरिकेतील विसकॉन्सिन युनिव्हर्सिटींत शिकत असतांना

कांहीं जहाल विद्यार्थ्यांनीं चालविलेल्या अनीश्वरवादी मंडळ नांवाच्या कट्टर नास्तिक संघटनेशीं माझा संबंध आला. त्या मंडळांत कलावंत, कवि, कम्युनिस्ट असें सर्व प्रकारचे लोक येत असत. त्यांपैकीं कम्युनिस्टांपाशीं दिसून येणारा आवेश, निष्ठा आणि गाम्भीर्य यांचा माझ्या मनावर फार परिणाम झाला. आणि त्यामुळे मी स्वतःहि कम्युनिस्ट बनलों. त्याच सुमारास लेनिन मरण पावला होता. परंतु स्टॅलिनच्या हातीं सत्ता आलेली नव्हती. आणि जागतिक कम्युनिझमची चळवळ लेनिनच्या सिद्धांतानुसारच चालविली जात होती. त्यामुळे कम्युनिझमला विकृत स्वरूप येण्यापूर्वीच त्याचा अभ्यास करण्याची मला संधी मिळाली. आणि तेथे कम्युनिस्ट बनून मी हिंदुस्तानांत परत आलों. परंतु मध्यंतरीच्या काळांत जागतिक कम्युनिस्ट चळवळींत कांहीं महत्वपूर्ण घटना घडल्या होत्या. रजनी पाम दत्तांचे बंधु क्रीमांशु दत्त हे कम्युनिस्टांपैकीं एक अग्रगण्य विचारवंत म्हणून समजले जातात. हिंदुस्तानांत गेल्यावर मी काय करावे याबाबत त्यांच्याशीं प्रदीर्घ चर्चा केल्यानंतरहि हिंदुस्तानांत स्वतःला कम्युनिस्ट अथवा मार्क्सवादी म्हणविणारांनीं काँग्रेस बाहेर राहून तिला विरोध करणे योग्य कसे ठरते ते मला समजू शकले नाही. थर्ड इंटरनेशनलच्या (तिसरी आंतरराष्ट्रीय संघटना) दुसऱ्या अधिवेशनापुढे लेनिनने वासाहतिक देशांसंबंधी जो सुप्रसिद्ध प्रबंध मांडला होता आणि ज्याला वेदवाक्याचे स्वरूप प्राप्त झाले होते तो मी देखील अभ्यासला होता. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत सक्रीय भाग घेणे हे परतंत्र देशांतील कम्युनिस्टांचे कर्तव्य ठरते असे त्या प्रबंधांत

लेनिनने निःसंदिग्धपणे म्हटले होते. राष्ट्रीय आंदोलन हे कम्युनिस्ट आंदोलनासारखे वर्गलढ्याच्या स्वरूपांत असू शकत नाही. कामगार, शेतकरी, मध्यमवर्ग इतकेच नव्हे तर, भांडवलदार अशा सर्व वर्गांनी मिळून साम्राज्यशाही विरुद्ध उघडलेली एक प्रकारची संयुक्त आघाडी असे स्वरूप त्या आंदोलनास यावयास हवे. आणि म्हणूनच लेनिनने त्या प्रबंधांत असे म्हटले होते की, अशा लढ्यांत कम्युनिस्टांनी भाग घेतला पाहिजे इतकेच नव्हे तर, संघी मिळाल्यास त्यांचे नेतृत्व देखील केले पाहिजे. त्यामुळे स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या काँग्रेसपासून अलग राहून तिला विरोध करणे कम्युनिस्टांच्या दृष्टीने आवश्यक कसे ठरते ते मला समजू शकले नाही. काँग्रेसचे स्वरूप एकाद्या विशाल जनसंघटनेसारखे होते. आणि स्वतःला कम्युनिस्ट म्हणविणारी कोणतीही व्यक्ति अशा प्रकारच्या आंदोलनापासून अलग राहूच कशी शकते ते समजणे माझ्या आघाक्याबाहेरचे होते. चीनमधील प्रयोगानंतर १९२८ साली थर्ड इंटरनॅशनलने आपल्या सहाव्या अधिवेशनांत असा निर्णय घेतला की, इतर संघटनांपासून अलग राहून कम्युनिस्टांनी लढाऊ जनतेपुढे आपले स्वतंत्र अस्तित्व प्रकट करावे. कारण फक्त कम्युनिस्ट नेतृत्वाखालीच जागतिक क्रांति होऊ शकते अशी त्यांची भावना होती. ही विचारसरणी मला पटली नाही. आणि म्हणून हिंदुस्तानांत परत आल्यानंतर मी काँग्रेसमध्ये दाखल झालों तेथे माझी अशा लोकांशी गाठ पडली की, जे लेनिनने आपल्या प्रबंधांत दिलेल्या आदेशावरहुकूम काँग्रेसमध्ये काँग्रेस समाजवादी पक्ष संघटित करण्याची खटपट करीत होते. स्वातंत्र्य संग्रामांत

प्रत्यक्ष भाग घेऊन, त्याला शक्यतोवर वर्ग लढ्याचें किंवा समाजवादी आंदोलनाचें स्वरूप द्यावें म्हणजे राष्ट्रीय लढा यशस्वी झाल्याबरोबर लगेच जरी समाजवाद स्थापन करतां आला नाहीं तरी निदान त्या घ्येयाच्या समीप तरी जातां येईल अशी त्या मंडळींची विचारसरणा होती. तेथूनच कम्युनिस्ट आणि समाजवादी यांच्यातील मतभेदांना सुरवात झाली. प्रत्येक समाजवादी आणि प्रत्येक कम्युनिस्ट स्वतःला आंतरराष्ट्रीयवादी समजतो. परंतु समाजवाद्यांचा आंतरराष्ट्रीयवाद खरा असतो तर, सोव्हियट रशियाची गुलामगिरी पत्करून त्यांच्या हुकमांची तामिली बजावीत राहाणें एवढाच कम्युनिस्टांच्या आंतरराष्ट्रीय वादामागील हेतू असल्यामुळे तें निव्वळ ढोंगच ठरतें. समाजवादी-आंदोलनाचें नेतृत्व कोण करणार, रशियाचीच ती मक्तेदारी आहे कीं काय, हाच आज मतभेदाचा मुख्य मुद्दा आहे. जगांतील कोठल्या तरी एका देशांत आंतरराष्ट्रीय कचेरी स्थापन केली म्हणजे जगक्रांतीचें नेतृत्व करतां येईल यावर समाजवादी विश्वास ठेवीत नाहींत. आणि म्हणूनच काँग्रेस समाजवादी पक्षानें विचार स्वातंत्र्यावर पहिल्यापासून भर दिला आहे.

सहाव्या अधिवेशनानंतर बरोबर सहा वर्षांनीं कम्युनिस्ट इंटरनॅशनलनें आपलें धोरण बदलताक्षणींच १९३५ सालीं लगेच कम्युनिस्ट राष्ट्रीय आंदोलनांत सामील झाले. त्या अवधीत काँग्रेस व राष्ट्रीयलढा यांच्या पहिल्या स्वरूपांत बदल घडविणारी कोणतीच घटना घडून आलेली नव्हती. त्यामुळे पूर्वी कम्युनिस्ट पक्षाच्या सभासदाला काँग्रेसचे सभासद होता येत नसले तरी आता परिस्थिति

बदलल्यामुळे काँग्रेसमध्ये भाग घेणे आवश्यक बनले आहे असे येथील कम्युनिस्टांना म्हणता येणार नाही. तरी देखील आम्ही कम्युनिस्टांबरोबर संयुक्त मोर्चा उभारण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यांत आम्हांला यश आले न होई.

केवळ समाजवाद्यांबरोबरच नव्हे तर, प्रागतिक आणि प्रतिगामी गटाशी देखील दोस्ती करण्याइतके कम्युनिस्ट इंटरनॅशनलच्या धोरणांत अचानक परिवर्तन कसे झाले? १९२८ ते १९३५ च्या दरम्यान अशी कोणती घटना घडून आली? याचे सिंहावलोकन करू लागलों तर, आपणांस असे दिसून येईल की, हिटलरचा उदय हीच ती घटना होय. १९२८ नंतर कम्युनिस्टांनी सर्वांच्या बरोबर फटकून वागण्याचे धोरण अवलंबिले आणि जे त्यांच्या सर्वांत जवळचे होते त्यांनाच ते आपले कट्टर दुष्मन समजू लागले. त्यामुळे कामगार आणि समाजवादी चळवळींत अजिबात फूट पडली. सुरवातीला मास्कोची कल्पना अशी होती की, नाझी चळवळीला जनतेचा कसलाहि पाठिंबा मिळणार नाही आणि सोशल डेमोक्रेटिक पक्ष हाच जर्मनीतील आपला सर्वांत प्रबळ शत्रू आहे. म्हणून निवडणुकीच्या वेळी ज्या ठिकाणी ते आपले उमेदवार उभे करू शकले नाहीत, त्या ठिकाणी नाझी उमेदवारांना पाठिंबा देण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली. अशा तऱ्हेने हिटलरला सत्ताखूड होण्यास त्यांनी मदत केली आणि एकदा सत्ता हातीं आल्यानंतर मग हिटलरने सोशल डेमोक्रेटिक पक्ष आणि कम्युनिस्ट या दोघांनाहि भरडून काढले. त्यावेळी मास्कोला जाणीव झाली की, हिटलरचा

नाश.करणे न करणे त्यांच्या मर्जीवर अवलंबून नाही. त्याबरोबर त्यांनी आपला पवित्रा बदलला व लोकशाही गटांच्या संयुक्त आघाडीची घोषणा केली. आणि त्या धोरणानुसारच हिंदी कम्युनिस्ट काँग्रेसमध्ये सामील झाले. आमच्या मते काँग्रेसच्या झेंड्याखाली अशा-प्रकारची आघाडी पूर्वीपासूनच संघटित होत होती. पण आंधळे-पणाने मास्कोचे आदेश पाळणाऱ्या कम्युनिस्टांना ते कोठले उमगावयाला ?

त्यानंतर कित्येक वर्षे आम्ही बरोबर कामे करीत होतो. त्याकाळांत आम्हांला असे काही अनुभव आले की, ज्यांचा परिणाम आमच्या सध्याच्या निर्णयावरहि झालेला आहे. पहिला अनुभव आला तो रशिया संबंधीचा. १९३५ नंतर रशियांत शुद्धीकरणाची लाट उसळली होती. चीनबाबत काय धोरण स्वीकारावे यावर काँमिटार्नमध्ये खडाजंगी सुरू होती. आणि त्या अंतर्गत विरोधातूनच रशियन राज्यक्रांतीच्या इतिहासांत ज्यांना फार महत्वाचे स्थान आहे, अशा प्रमुख क्रांतिकारकांवर शुद्धीकरणाच्या नांवाखाली खटले भरण्यांत येऊन त्यांना फाशी देण्यांत आले. ज्यावेळीं झिनोव्हिफ आणि बुखारिन सारख्यांचा काटा काढण्यांत आल्याचे आमच्या कानांवर आले, त्यावेळीं रशियांत काय चालले आहे याचा आमच्या डोक्यांत प्रकाश पडला. आणि हिंदुस्तानांत असले प्रकार कधीहि होता कामा नयेत, म्हणून आम्ही लोकशाहीवर अधिक भर देऊ लागलो.

रशियांत राज्यक्रांति होऊन समाज परिवर्तन घडून आल्या-नंतरहि म्हणजे संक्रमणकाळ संपून गेल्यावरहि हुकूमशाही राजवट

कायम झाल्याचें ज्यावेळीं दृष्टोत्पत्तीस आलें त्यावेळीं रशियन समाजवादाचें सत्यस्वरूप उघड झालें. आणि साहजिकच आमच्यापुढें असा प्रश्न उभा राहिला कीं, हिंदुस्तानांत समाजवादी समाज अस्तित्वांत येईल त्यावेळीं अशीच परिस्थिति निर्माण झाली तर तें चालेल कां? रशियांत कदाचित समाजवाद असेल, परंतु नागरिक स्वातंत्र्य मात्र तेथें अजिबात नाहीं. सरकार अगर कम्युनिस्ट पक्ष यावर टीका करण्याची तेथील नागरिकांना मुभा नाहीं. सरकारचे हात इतके दूरवर पोहोंचले आहेत कीं, घरांत नवरा आपल्या बायकोशीं किंवा बाप मुलाशीं मोकळेपणीं बोलायला घाबरतो. कारण त्यापैकीं सरकारी गुप्तहेर कोण निघेल याचा कांहीं नेमच नसतो. रशियांत नागरिक स्वातंत्र्याचीच गळचेपी झालेली आहे असें नव्हे, तर संघटना स्वातंत्र्यहि लोप पावलेलें आहे. समाजवादी ध्येयाची ही घोर विटंबना थांबविण्यासाठीं समाजवादांतील लोकशाही पैलूवर अधिक भर देणें आणि जनतेला खऱ्याखऱ्या समाजवादाचें शिक्षण देणें हें आम्हीं आमचें कर्तव्य समजू लागलों. कारण उद्या सत्ता हातीं आल्यावर समाजवादीहि अशा चुका करूं लागले तर, जनतेला त्यांना योग्य मार्गावर नेता यावें. समाजवादी समाजांत इतर जनसंघटनाहि असूं शकतात. त्यापैकीं कामगार संघटनांना माझ्यामतें अत्यंत महत्त्व आहे. समाजवादी समाजव्यवस्थेंत कामगार संपूर्णपणें स्वतंत्र असेल आणि तो ज्या कारखान्यांत काम करीत असेल त्या कारखान्यावर त्याचा ताबा असेल ही गोष्ट कम्युनिस्ट आणि समाजवादी दोघेहि मान्य करतात. राजकीय क्षेत्रांत ज्याप्रमाणें वर्यांत आलेल्या

प्रत्येकाला मतदानाचा हक्क मिळतो, त्याप्रमाणे औद्योगिक क्षेत्रांत देखील उद्योगधंद्याचे संचलन कशाप्रकारे व्हावे ते ठरविण्याचा अधिकार त्या त्या धंद्यांत काम करणाऱ्या कामगारांना मिळाला पाहिजे. तरच औद्योगिक क्षेत्रांत लोकशाही स्थापन हाऊं शकेल. परंतु स्टॅलीनवाद सुरू झाल्यापासून अशाप्रकारची औद्योगिक लोकशाही रशियांतून हळूहळू नामशेषच होत गेली.

सांस्कृतिक क्षेत्रांतहि अशा कांहीं उलथापालथी घडून आल्या की, ज्यामुळे रशियांतील समाजवादाचा विकृत स्वरूप प्राप्त झाले. उदाहरणार्थ केवळ राष्ट्रवादाचे पुनरुज्जीवन झाले इतकेच नव्हे, तर स्टॅलीनवादाचाहि बडेजाव माजविण्यांत यत्न लागला. रशियांतील कम्युनिस्ट पार्टी जाणून बुजून युरोपांत स्लाववाद फैलावण्याचा प्रयत्न करीत आहे. स्लाव देशांना साम्यवादाच्या नव्हे तर अशाप्रकारच्या जातीय प्रचाराखाली रशियन गटांत ओढण्याचे प्रयत्न होत आहेत. समाजवाद आणि जातीयवाद एकत्र नांदू शकत नाही. परंतु रशियांत आज तसे घडत आहे आणि या संकुचित राष्ट्रवादाची छाप तेथील साहित्य, कला इत्यादिवरहि पडत आहे. रशियाचे सारे लक्ष आज स्वतःच्या राष्ट्राचा स्वार्थ कसा साधेल यावरच खिळून राहिले आहे. प्रत्येक आंतरराष्ट्रीय प्रश्नाकडेदेखील त्याच दृष्टीने बघितले जाते. रशियाचे पहिले राष्ट्रगीत हे वस्तुतः आंतरराष्ट्रीय गीत होते. परंतु त्याला तिळाजली देऊन ज्यावेळी रशियांत एक कट्टर राष्ट्रवादी गाणे सुरू करण्यांत आले त्यावेळी या संकुचित राष्ट्रवादाचा कळस झाला. समाजवाद राष्ट्रप्रेमाला

पारखा असतो असे नाही. परंतु रशियांत ज्या प्रकारच्या राष्ट्रप्रेमाचे पाठ दिले जातात ते राष्ट्रप्रेम मात्र प्रतिगामी आहे. ज्या स्त्रीला चौदा मुलें झाली तिचा राष्ट्रांतील आदर्श स्त्री म्हणून गौरव करण्यापर्यंत अखेर या संकुचित राष्ट्रवादाची मजल गेली. वस्तुतः समाजवादी चळवळीत संतति नियमनाला सांस्कृतिक दृष्ट्या फार महत्वाचें स्थान दिलें जातें.

राज्यकारभारांत ज्यांना विशिष्ट स्थान प्राप्त झालें आहे, अशा लोकांचा एक वर्गच रशियांत अस्तित्वांत आला आहे. उदाहरणार्थ आजहि तेथें सैन्यांतील अधिकाऱ्यांच्या मुलांना सामान्य सैनिकांच्या मुलांपेक्षां कॉलेजांत चटकन प्रवेश मिळतो. त्याचप्रमाणे पक्षांतील व सरकारी नोंकरीतील अधिकाऱ्यांच्या मुलांना सामान्य नागरिकांच्या मुलांपेक्षां विश्वविद्यालयांतून प्रवेश मिळविणें सोपें जातें.

रशियांत घडणाऱ्या अशाप्रकारच्या घटना प्रत्यहि आमच्या कानावर येतच होत्या. त्यासंबंधीं आम्ही एकसारखे विचार करीत होतो. आणि बऱ्याच काळानंतर अखेर आम्ही अशा निर्णयावर येऊन पोहोचलों कीं, आपल्याला त्या विदारक घटनांकडे डोळेझाक करून चालणार नाहीं; आणि त्यामुळे समाजवादाच्या लोकशाही स्वरूपावर जोर देणें आम्हांस अत्यावश्यक वाटूं लागलें.

ज्या समाजांत नागरिक स्वातंत्र्याचा अभाव असेल आणि पोलिस व गुप्तहेर यांच्या हातीं अमर्याद अधिकार असतील अशा प्रकारचा समाज निर्माण करण्यांत मला कसलेंच स्वारस्य वाटणार नाहीं. माझ्या दृष्टीनें भौतिक गरजा पुरविणें एवढाच समाजवादाचा

अर्थ नाही. गुलामांच्या समाजांत देखील त्या पुऱ्या केल्या जात असत. गुलामांच्याकडून अधिक काम करून घेतां यावे म्हणून गुलामांचे मालकच ती तत्परता दाखवीत. भांडवलशाही समाजांतच भांडवलदार कामगारांची अजिबात दखल घेत नाही, आणि कामगार नकोसा झाल्याबरोबर त्याला हाकून देतो. कारण हवे तेवढे मजूर त्याला मिळू शकतात. यामुळेच तर कामगार चळवळीची उभारणी झाली.

प्रत्येक व्यक्तीच्या गरजा भागविणे येवढेच समाजवादांत अभिप्रेत नाही, तर त्याच्या व्यक्तित्वाचा संपूर्ण विकास होण्याची संधीहि त्याला मिळाली पाहिजे. परंतु रशियांतील परिस्थिति तर याच्या बरोबर उलट आहे. त्यामुळे शेवटी आम्ही असा निष्कर्ष काढला की, समाजवादाचे ध्येय लोकप्रिय करावयाचे असेल तर संपूर्ण लोकशाही म्हणजेच समाजवाद अशी भावना जनमनांत रुजविण्याचे कार्य समाजवादी चळवळीला केले पाहिजे. संपूर्णपणे लोकशाही समाजांतच राजकीय, सामाजिक व आर्थिक स्वातंत्र्य सुरक्षित राहू शकेल.

अशा प्रकारच्या समाजाची निर्मिती होऊ शकेल की नाही हा मात्र प्रश्न आहे. त्याचप्रमाणे हे परिवर्तन लोकशाही मार्गाने घडून येईल की, त्यासाठी क्रांतीचा आणि कामगार वर्गाच्या हुकूमशाहीचा अवलंब करावा लागेल हाहि एक महत्वाचा सवाल आहे. परंतु आपले ध्येय स्पष्ट असेल, त्याबाबत आपल्या मनांत काही गोंधळ नसेल तरच ते साध्य करून घेण्यासाठी कोणती साधने उपयुक्त ठरतील त्याचा विचार करता येईल. हे सर्व प्रश्न सिद्धांतिक

स्वरूपाचे नसून व्यावहारिक आहेत. आणि मी वर जें चित्र रेखाटण्याचा प्रयत्न केला आहे तें संपूर्णपणें व्यवहार्य असेल, त्यांत अवास्तव असें कांहीं नसेल, तर लोकशाही समाजवादावर अधिष्ठित असलेला समाज खचित अस्तित्वांत येऊ शकेल.

लोकशाही समाजवाद असलेला समाज निर्माण करण्यासाठी जागृति आणि जीवनमान कांहीं एका मर्यादेपर्यंत वाढलेले असणे आवश्यक असतें. आपल्याला असें दिसून येईल की, ज्या देशांतील जनता अशिक्षित, असंस्कृत आणि औद्योगिक दृष्ट्या मागासलेली आहे, त्याच ठिकाणी कम्युनिस्टांना आपलें बस्तान बसवितां आले आहे. आपल्या देशांतील जनता देखील फार मागासलेली आहे आणि म्हणून येथेहि हुकूमशाहीचा धोका आहे. परंतु माझा असा विश्वास आहे की, हिंदी जनता अशिक्षित असली तरी देखील आपल्या देशाची एक विशिष्ट परंपरा असल्यामुळे स्वातंत्र्य आणि लोकशाही मूल्यांचें तिला आकलन होऊं शकेल. आपल्या समाज व्यवस्थेतील कांहीं रीतिरिवाज लोकशाहीला मारक ठरणारे आहेत यांत शंका नाही. तथापि त्याचबरोबर कांहीं शाश्वत मानवी मूल्येहि या देशांत अगदी खोलवर रुजली आहेत. त्यामुळे जनतेला सांस्कृतिक दृष्ट्या उच्च पातळीवर नेणें शक्य आहे. अर्थात माझ्या म्हणण्याचा आशय असा नाही की, प्रत्येक व्यक्तीच्या आचरणामागें ही उच्च भूमिका असेल. परंतु त्यामागें अशा प्रकारची उच्च पार्श्वभूमी आणि थोर परंपरा खासच आहे. शिवाय आपल्या देशाच्या जुन्या परंपरेत गांधीजींच्या परंपरेची जी भर पडली आहे, तीहि लोकशाहीचीच

आहे. आपल्या भावी पिढ्यांनाहि हा वारसा मिळणार असल्यामुळे सर्व सामान्य जनतेच्या मनावर त्याचा प्रभाव पडल्याशिवाय राहणार नाही अशी माझी खात्री आहे. कारण ज्यावेळीं एकाद्याला अटक केली जाते अथवा स्थानबद्ध करून ठेवण्यांत येते, किंवा एकाद्या जमावावर गोळीबार होतो त्यावेळीं देशांत कोठें ना कोठे तरी राजकीय दृष्ट्या जागृत असलेल्या लोकांकडून त्याला विरोध होतो आणि 'अशा प्रकारच्या स्वातंत्र्यासाठीं कांहीं आम्ही लढा दिला नाही' असे उद्गार त्यांच्या तोंडांतून निघालेले आपण ऐकतो. याचें कारण हेंच कीं, आपल्या राष्ट्रीय चळवळीमधूनहि एक लोकशाही वातावरण तयार झालेलें आहे. त्यामुळे लोकशाही समाजवादी समाज निर्माण करणें अवघड वाटत असलें तरी हिंदुस्तानांत आपण तसा समाज निर्माण करूं शकूं. आशियांत हा प्रयोग कोठें यशस्वी होण्यासारखा असेल, तर तो हिंदुस्तानांतच. आणि या प्रयत्नांत आपल्याला अपयश आलें तरी निदान एका उदात्त ध्येयासाठीं आपण झगडत राहिलों एवढे तरी समाधान आपल्याला खास मिळेल.

समाज परिवर्तन कशाप्रकारें घडून येणार या बाबत तीव्र मतभेद आहेत. त्याचा निर्णय इतिहासच देऊ शकेल. एका बाजूचें म्हणणें असें आहे कीं, समाजवाद शांततामय, सनदशीर मार्गानेंच स्थापन होऊ शकेल. अन्य मार्गाचा अवलंब केला तर तो समाजवादच होणार नाही. ब्रिटनमधील मजूर पक्ष किंवा तशाच प्रकारचे इतर सनदशीर समाजवादी पक्ष या विचारसरणीचे आहेत. याच्या उलट कम्युनिस्टांचें मत असें आहे कीं, फक्त हिंसात्मक मार्गानेंच

समाजवाद येऊं शकेल. मला जो कांहीं मार्क्स समजला आहे, त्यावरून या दोनही विचारसरणी चुकीच्या आहेत असें मी म्हणेन. माझ्या मते याबाबत निश्चित असा एकादा नियम घालून देतां येणार नाही. निरनिराळ्या देशांतील परिस्थितीवरच ते अवलंबून राहणार. याबाबत मार्क्सनें व्यक्त केलेले विचार अगदी स्पष्ट आहेत. आज जो मुख्य वादाचा विषय होऊन बसला आहे त्याबाबत मार्क्सनें नुसता ओझरता उल्लेख केला आहे. उदाहरणार्थ कामगार वर्गाच्या हुकूमशाहीचा उल्लेख त्याच्या एवढ्या विपुल लिखाणांत फक्त चार किंवा पांच ठिकाणीं आलेला आढळतो. आणि त्याबाबतही समाजवाद सर्व ठिकाणीं याच प्रकारें स्थापन होऊं शकेल असें ठामपणें त्यानें कोठेंच म्हटलेलें नाही. केवळ कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टोच तेवढा वाचला, तर मात्र तसा गैरसमज होण्याचा संभव आहे. कारण तो युरोपांतील कम्युनिस्टांसाठीं लिहिण्यांत आला होता. युरोपांत कम्युनिस्ट क्रांति घडून येण्याचा समय अगदीं जवळ येऊन ठेपला आहे असें त्यावेळीं मार्क्स आणि एंगल्स यांना वाटूं लागले होते. परंतु फक्त अर्ध्या युरोपांत कम्युनिझम प्रस्थापित होण्यास देखील अर्ध शतकाच्यावर काळ लागला हें सर्वश्रुत आहे. युरोपीय क्रांतीबाबत आशावादी बनल्यामुळेच कामगार वर्गानें सशस्त्र क्रांतिकारून प्रस्थापित राजसत्ता उखडून टाकली पाहिजे असा आदेश मार्क्स व एंगल्स यांनीं दिला. परंतु ज्यावेळीं तो आशावाद फोल ठरला, त्यावेळीं मार्क्सनें आपल्या विचारांची फेरतपासणी केली आणि आपल्या कॅपिटल या महान् ग्रंथाचें लेखन हातावेगळें केल्यानंतर हेग येथें इंटरनॅशनलच्या

दुसऱ्या अधिवेशनापुढें भाषण करतांना त्यानें स्पष्टपणें असें म्हटलें आहे कीं, समाजवादाचा सिद्धांत सर्व देशांना सारखाच लागू पडण्यासारखा असला तरी त्याचे मार्ग मात्र भिन्नभिन्न परिस्थितीवरच अवलंबून राहतील. हॉलंडमध्ये असतांना मार्क्सनें असें म्हटलें आहे कीं, येथील संस्थांची माझी माहिती बरोबर असेल, तर येथें आणि इंग्लंड अमेरिकेतहि सनदशीर मार्गानेंच समाजवादाची स्थापना करता येईल. ज्यावेळीं मार्क्सनें हें विधान केलें त्यावेळीं यापैकीं कोठल्याच देशांत प्रौढ मताधिकार नव्हता. आणि तरीहि मार्क्सनें लोकशाहीचा विकास होऊं शकेल हें जाणलें, आणि त्या देशांत सनदशीर मार्गानेंच समाजवाद येऊं शकेल असें सांगून ठेवलें. परंतु आपल्या दुर्दैवानें आज कांहीं मार्क्सवादी स्वतःला मार्क्सपक्षांहि जादा मार्क्सवादी समजू लागल्याचें दृश्य दिसूं लागलें आहे. मार्क्सचें याबाबतीतील विचार अगदी स्पष्ट होते. परंतु जे स्वतःला त्याचे अनुयायी म्हणवून घेतात तेच त्याचा विपर्यास करीत आहेत.

हिंदी कम्युनिस्ट असें समजतात कीं, सशस्त्रक्रांतीच्या मार्गानेंच समाजवादाची स्थापना होऊं शकेल. त्याचें म्हणणें असें आहे कीं, हिंसात्मक मार्गाचा अवलंब केल्याशिवाय येथें समाजवाद येणेंच शक्य नाही. समाजवादी पक्षाचें असें मत आहे कीं, मार्क्सचे सिद्धांत आणि कार्यपद्धति मान्य असणाऱ्या प्रत्येक समाजवाद्यानें आजच्या परिस्थितीत जनतेत मिसळून तिला वर्ग लढ्यासाठीं संघटित केले पाहिजे आणि अशा प्रकारें समाजवादी चळवळीचा पाया घातला पाहिजे. म्हणजे जनता आपण होऊनच समाजवाद निर्माण करूं शकेल.

आपल्या आजच्या कार्यातूनच उद्याचें जग निर्माण होणार आहे. समाजवादी देखील कम्युनिस्टांप्रमाणें आगी लावीत आणि ॲसिड बल्ब फेकीत सुटतील, तर त्याची परिणति अखेर येथें फॅसिझम येण्यांतच होईल. हिंदुस्तानचा फॅसिझमपासून बचाव करण्याचा एकमेव मार्ग जर कोणता असेल, तर तो म्हणजे समाजवादी पक्ष. जर्मनींत सोशल डेमोक्रॅटिक पक्ष आणि कम्युनिस्ट पक्ष आपापसांत लढत राहिले आणि कम्युनिस्टांनीं सोशल डेमोक्रॅटिक पक्षापेक्षांहि नाझींना जवळ केले. अन्यथा समाजवादी आणि कम्युनिस्ट यांच्या संयुक्त शक्तीपुढें तेथें फॅसिझमचा टिकाव लागला नसता.

मी सनदशीर मार्गासंबंधीं कांहीं विचार या ठिकाणी मांडणार आहे. निवडणुकीसाठीं एक पक्ष संघटित करून त्या पक्षाच्या प्रचार यंत्रणेमार्फत निवडणुका जिंकणें एवढ्याचाच अंतर्भाव सनदशीर मार्गांत केला जातो. परंतु लोकशाही दलाचें कार्यक्षेत्र यापेक्षां व्यापक असूं शकते. उदाहरणार्थ कामगार संघटना उभारणें, किसान पंचायती आणि सहकारी संस्था स्थापन करणें. कायदेशीर आणि बेकायदेशीर संप, हरताळ, कायदेभंग, सत्याग्रह वगैरेंचाहि त्यांत अंतर्भाव होऊं शकतो. कारण सत्याग्रह वगैरे गोष्टी बेसनदशीर असल्या तरी त्या लोकशाहीला मारक नाहीत. समाजवादासाठीं कराव्या लागणाऱ्या लढ्यांत समाजवादी पक्ष वरील साधनांचाहि समावेश करतो. आपलें ध्येय प्राप्त करून घेण्यासाठीं जरूर तर, संप आणि सत्याग्रह हा समाजवादी कार्यक्रमाचा एक भाग बनेल.

आज कम्युनिस्ट पार्टी ज्या साधनांचा उपयोग करीत आहे

तीं क्रांतिकारी साधने नाहीत. प्रत्येक प्रकारची हिंसा ही क्रांतिकारी असतेच असे नाही. दहशतवाद म्हणजे कम्युनिझम नव्हे. त्या दोहोंत फार फरक आहे. क्रांतीसाठी सध्या कम्युनिस्ट ज्या साधनांचा अवलंब करीत आहेत त्यामुळे क्रांति तर घडून येणारच नाही, उलट प्रतिक्रांतिकारक शक्ति मात्र वाढीस लागेल.

समाजवादी पक्ष लोकशाही मार्गानेच कार्य करीत राहील. परंतु हिंसात्मक मार्गाचा अवलंब करणे आवश्यक झाले आहे आणि त्यावाचून आपले ध्येय साध्य होणार नाही असे जर समाजवादी पक्षास वाटले, तर त्या परिस्थितीत पक्ष त्या मार्गाचाहि अवलंब करील. ऑगस्ट क्रांतीच्यावेळी पक्षाने तीं साधने वापरलीच होती. परंतु सद्यःपरिस्थितीत मात्र हिंसामार्गाने प्रतिगामी शक्तींचेच हात बळकट होणार आहेत.

समाजवादाचे ध्येय काय, आज त्याबाबत संदेह कसा निर्माण झाला आहे, आणि रशियांतील अनुभवावरून त्याचा फेरविचार करण्याची वेळ कशी येऊन ठेपली आहे हे दाखवून देण्याचा प्रयत्न मी वर केला आहे. त्याचप्रमाणे ते ध्येय कितपत व्यवहार्य आहे आणि त्यासाठी कोणतीं साधने वापरली पाहिजेत त्याचाहि मी उदापोह केला. ज्यांना समाजवादी चळवळीबद्दल सहानुभूति वाटते आणि जे त्यांत प्रत्यक्ष भाग घेत आहेत, त्यांनी लोकशाही मार्गावरच भर द्यावयास हवा. त्यासाठी समाजवादी पक्षाने आजच्या व्यवहारांत जे सवाल निर्माण होत आहेत, त्याकडे लक्ष पुरविणे आणि समाजवादी समाज निर्माण करण्यासाठी एक विस्तृत याजना आखणे

6442